

მაცნე

675-ე
1974

4

ენისა და
ლიტერატურის
სერია

2.1974

საქართველოს უსკ მეცნიერებათა აკადემიის
ენისა და ლიტერატურის განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение языка и литературы

81451

თბილისი 1974 ტბილისი

საქართველოს უსკ მეცნიერებათა აკადემია
ენისა და ლიტერატურის განყოფილება

МАЩНЕ

ВЕСТНИК

Серия
язьк а и
литературьы

2.1974

გაცნა

ენისა და
ლიტერატურის
სერია

2.1974

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
ალ. გვახარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი,
შ. ძიციგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Бирамидзе А. Г. (редактор),
Гвахария А. А. (секретарь), Дзидзигური Ш. В. (заместитель редактора),
Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глonti

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 ტელეფონ

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 30.V.74; შეკვ. 504; ანაწილების ზომა $7 \times 11\frac{1}{2}$;
ქალაქის ზომა $7 \times 108\frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 16.8; სააღრიცხვო-სავაჭრომცემლო
თაბახი 14.57; უე 00936; ტირაჟი 1 500.

ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

*

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წიგნის

ა. ბარამიძე, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის როლი ქართული მეცნიერების განვითარებაში (ლიტერატურათმცოდნეობა)	7
ბ. აბულაძე, ერთი ფსიქოლოგიური დეტალის შესახებ მისეულ ჯავახიშვილის რომანში „არსენა მარაბდელი“	24
ვ. აბრამიშვილი, სატირა და იუმორი ნიკო ლორთქიფანიძის შემოქმედებაში („რუმბი“ და „ფეოდალები“)	32
თ. დონაშვილი, ბგერათმეცნიერების საკითხისათვის ლექსში	45
ი. ბაბუა, ოვიდიუს ნაზონის ბიოგრაფიისათვის	51
ლ. შორაშვილი, ირანული საგმირო ეპოსის სათავეებთან	58
მ. ფიჩხაძე, ათენის პოლიტიკური ბრძოლის ანარქული ესქილეს „ვემენიდებში“	71
ნ. გეგუჩაძე, დროთა თანამიმდევრობის საკითხისათვის მიზეზის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაში	87
ი. ჩანტაძე, ლაბიალიზაციის ისტორიიდან სვანურში	95
მ. შაჰაპარიანი, ზმნის ძირების ფონოლოგიური სტრუქტურა	109
ი. შაღურა, აფხაზური დინამიკური ზმნების სუფიქსურ მორფემათა რანგობრივი სტრუქტურა	125
დ. სვანი, დამწერლობისა და ბგერითი სისტემის ურთიერთობისათვის სირიულ გრამატიკოსებთან	137
ც. ქახიანი, ორი არაბულენოვანი საფლავის ქვის წარწერის შესახებ	141
ლ. ნუსეზიძე, ზოგიერთი სემანტიკური თავისებურებანი ინგლისური კონსტრუქციების Accusative with the Infinitive და Accusative with the Participle I	147

ცნობები და შენიშვნები

ი. ბარამიძე, მესხიშვილთა კალიგრაფიული სკოლა და მისი ერთ-ერთი წარმომადგენელი — სოლომონ მესხიშვილი	156
თ. ნატროშვილი, ბ. ჯაფარიძე, ცდა ერთი თარხის დადგენისა	168
ა. ბ., დევიდ ლანგის ვიზიტის გამო	190
ქ რ ო ნ ი კ ა	192

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. БАРАМИДЗЕ, Роль Российской Академии Наук в развитии грузинской науки (литературоведение)	7
М. АБУЛАДЗЕ, Об одной психологической детали в романе Михаила Джавахишвили «Арсен из Марабды»	24
Э. АБРАМИШВИЛИ, Сатира и юмор в творчестве Нико Лордкипанидзе	32
Т. ДОНАШВИЛИ, К вопросу звукоподражания в стихе	45
И. ГАГУА, К биографии Овидия Назона	51
Л. ЖОРЖОЛИАНИ, У истоков иранского героического эпоса	53
М. ПИЧХАДЗЕ, Отражение политической борьбы в Афинах в трагедии Эсхила «Эвмениды»	71
Л. ГЕГУЧАДЗЕ, К вопросу о последовательности времен в сложноподчиненном предложении с придаточным причины	87
И. ЧАНТЛАДЗЕ, Из истории лабиализации в сванском языке	95
М. МАЧАВАРИАНИ, Фонологическая структура глагольных корней	109
И. ШАДУРИ, Ранговая структура суффиксальных морфем абхазских динамических глаголов	125
Д. СВАНИ, К вопросу о взаимоотношений письма и звуковой системы у сирийских грамматиков	137
Ц. КАХИАНИ, Относительно двух арабоязычных надгробий	141
Л. НУЦУБИДЗЕ, Некоторые семантические особенности английских конструкций Accusative with the Infinitive и Accusative with the Participle I	147

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

И. ГАЧЕЧИЛАДЗЕ, Школа каллиграфов Месхишвили и один из его представителей Соломон Месхишвили	156
Г. ДЖАПАРИДЗЕ, Т. НАТРОШВИЛИ, Об уточнении одной даты	168
А. Б., По поводу визита Девида Ланга	190
Хроника	192

სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის 250 წლისთავი 250-ЛЕТИЕ АКАДЕМИИ НАУК СССР

А. Г. БАРАМИДЗЕ

РОЛЬ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК В РАЗВИТИИ ГРУЗИНСКОЙ НАУКИ

(Литературоведение)

Возникновение и развитие подлинно научного грузиноведения неразрывно связано с Российской Академией Наук. Пионерами этого большого исторического дела являются Мари-Фелисите или Марий Иванович Броссе (1802—1880) и просвещенный грузинский царевич Теймураз Багратиони (1782—1846). Броссе еще у себя на родине, во Франции, проявил себя незаурядным ориенталистом, в частности, грузиноведом, опубликовав ряд интересных работ из области грузинской лингвистики, литературы и историографии. Именно за эти работы и был избран Броссе в декабре 1836 г. адъюнктом Российской Академии, а затем (в марте 1838 г.) — ее действительным членом. С самого же начала своей научной деятельности Броссе установил контакт с Теймуразом Багратиони, проживающим в Петербурге и хорошо известным в Петербургских научных кругах. Броссе интенсивно переписывался с Теймуразом, получал от него книги и консултации. В 1837 г. Броссе переезжает на постоянное жительство в Петербург и целиком отдается кипучей научной деятельности. Он установил связи с грузинскими учеными, писателями, с любителями старины, продолжая и укрепляя дружбу с Теймуразом, которого считал своим ученым другом и учителем. Действительно, Теймураз поощрял, вдохновлял и, некоторым образом, направлял научную деятельность Броссе.

За большие заслуги перед отечественной литературой и наукой сам Теймураз в 1837 г., не без содействия своего ученого друга, был избран почетным членом Российской Академии Наук.

С целью углубления своих познаний в области грузинского языка, а также для сбора необходимых материалов, Броссе предпринял поездку в Грузию в 1847 г. по решению и при материальном обеспечении со стороны Академии. Он пробыл в Грузии почти год, точнее, полных одиннадцать месяцев, объездив всю страну вдоль и поперек, побывав даже в таких ее отдаленных горных районах, как Сванетия. В поездке по стране Броссе всегда сопровождали квалифицированные проводники из числа грузинской интеллигенции. Научная командировка Броссе оказалась чрезвычайно плодотворной: он собрал богатые эпиграфические, археологические, этнографические, лингвистические, литературоведческие и др. материалы, установил живые связи с местными учеными — Платоном Иоселиани, Дмитрием Мегвинетхуцисшвили, Дмитрием Бакрадзе (избранным в 1879 г. членом-корреспондентом

Академии Наук) и др., которые потом вели с ним переписку и систематически снабжали его разными справками, литературой и т. п. материалами¹. Вернувшись в Петербург, Броссе приступил к разработке добытых во время научной командировки материалов. Так появился в свет его труд „Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie“ (I, 1849; II, 1850; III, 1851, СПб).

Помимо Теймураза Багратиони, Броссе приблизил к себе петербургского образованного грузина Давида Исесеевича Чубинашвили (1814—1891), получившего в 1845 г. кафедру грузинского языка и словесности в Петербургском университете. В дальнейшем Броссе и Чубинашвили продолжали исключительно дружно и плодотворно сотрудничать на благо грузиноведения. Говоря словами проф. А. А. Цагарели, сменившего в 1871 г. Чубинашвили на посту руководителя кафедры, «в течение почти столетия Д. И. Чубинов и М. И. Броссе трудились на поприще грузинологии рука об руку, с редким единодушием, поддерживая и помогая друг другу словом и делом»². Броссе подвизался главным образом в Академии, а Чубинашвили — в университете.

Заслуги Броссе в области грузинологии поистине огромны³. Как филолог-литературовед, он, конечно, в первую очередь занимался собиранием рукописного (и печатного) материала, его каталогизацией и описанием, но отнюдь не чуждался характеристики имеющихся в его распоряжении памятников письменности, иногда он набрасывал схемы развития грузинской литературы в целом или отдельных ее периодов. В этом отношении представляет определенный интерес одна из первых обзорных работ Броссе «Современное состояние грузинской литературы», опубликованное в Париже еще в 1828 году (NJA, 1, стр. 434—454). Обзорно-обобщающий характер имеет и первый публичный доклад Броссе на общем собрании Академии Наук в качестве его члена в декабре 1837 г. — «Взгляд на историю и литературу Грузии»⁴, а также одна из его последних печатных публикаций по грузинской литературе „De la littérature romanesque Géorgienne“ (Bulletin de l'Académie, XXIV, 1878).

В типологическо-сопоставительном плане весьма любопытно специальное исследование Броссе о богатырско-героической повести «Амиран-Дареджаниани» — «Разбор грузинского романа «Амиран-Дареджаниани» (BSc, 1838, III, стр. 1—14). Это грузинское произведение XII века Броссе считал рыцарским романом западноевропейского типа. Вообще говоря, хотя Броссе и интересовался вопросами грузинской церковной письменности, он предпочтительное внимание уделял памятникам светской литературы («Абдулмесиани», «Тамариани», «Амиран-Дареджаниани», «Висрамиани», «Русуданиани», «Барамани», «Караманиани», «Мириани» и др.). Исключительно ценные сведения опубликовал Броссе о «Калиле и Димне», позволив тем самым распутать

¹ Пока что изданы письма Платона Иселиани академику Броссе на груз. языке под редакцией и примечаниями С. И. Кубанейшвили, Тб., 1941.

² Сведения о памятниках грузинской письменности, III, 1894, СПб, стр. 11.

³ Н. Я. Марр, К столетию дня рождения М. И. Броссе (ЗВОРАО, т. XIV, вып. IV, СПб, 1902, стр. 073—078).

⁴ ЖМНП, 1838, XIX, стр. 274—335.

узел сложных историко-литературных проблем, связанных с грузинскими версиями этого замечательного памятника мировой литературы⁵.

Интересные соображения высказал Броссе о крупных грузинских поэтах и писателях XVII—XVIII вв. — Теймуразе (1589—1663), Арчиле (1647—1713), С. С. Орбелиани (1658—1725), Вахтанге (1675—1737), Давиде Гурамишвили (1705—1792) и Бесики (1850—1891). Кстати, он перевел на французский язык стихотворение Бесики «Сад тоски». Перу Броссе принадлежит французский перевод «Мириани» (сказочно-фантастической повести) и знаменитого прозаического произведения Ильи Чавчавадзе (1837—1907) «Человек ли он?» Сохранились также отрывки из его перевода «Висрамиани».

Несколько слов о работах Броссе вокруг Руставели и его поэмы «Витязь в барсовой шкуре», которую он вначале называл просто «Тариель» (Tariel), а потом „L'Homme à la peau de tigre“). На протяжении всей своей жизни Броссе живо интересовался вопросами руствелологии. Еще на заре своей научной деятельности, ознакомившись с двумя рукописями «Витязя» из коллекции Парижской национальной библиотеки, Броссе дал их описание, перевел прозаически начальные строфы поэмы и изложил краткое содержание всего произведения⁶. Броссе писал о своем намерении перевести поэму Руставели целиком. Обещание свое он в общем-то выполнил, но, по-видимому, не успел должным образом отделать текст перевода, который так и остался в рукописи в его архиве. Значительным событием в истории руствелологии было Петербургское издание поэмы Руставели на грузинском языке в 1841 г. под редакцией М. Броссе, З. Палавандишвили и Д. Чубинашвили⁷, подготовленное и осуществленное по определению Академии Наук. Это второе по счету издание поэмы (первое появилось в 1712 г. в редакции Вахтанга VI). Покровителем и вдохновителем петербургского издания «Витязя» был Теймураз Багратиони, ему почтительно и посвятили благодарные издатели свою публикацию. Петербургское издание «Витязя» ценно, в первую очередь, в текстологическом отношении. Это научно-критическое, академическое издание с обстоятельным предисловием (за подписью Броссе), с кратким словарем и стихотворным послесловием (первоначальный текст послесловия был составлен Теймуразом, в издании он приписывается Броссе⁸). В предисловии Броссе развивает свои основные мысли, высказанные в статьях 1828—1831 гг., особенно в его «Разысканиях по грузинской поэзии» (Recherches sur la poésie Géorgienne, NJA, V, VI, VII—1830—1831).

По мнению Броссе, «Витязь в барсовой шкуре» — высокохудожественное и философское произведение, не имеющее себе равных в грузинской литературе и занимающее почетное место в мировой поэзии, которое в иносказательном виде отображает историческую действительность Грузии XII века. Героические образы Руставели, подчер-

⁵ А. Барамидзе, Исследования из истории груз. литературы, I, 1945, стр. 244—372 (на груз. яз.); Е го же, О грузинских версиях «Калилы и Димны» (Итоги изучения), Литературные взаимосвязи, III, Тб., 1972, стр. 5—9.

⁶ С. Иорданшвили, Переводы «Витязя в барсовой шкуре» на европейские языки (Сборник Руставели, Тб., 1938, стр. 241—251, на груз. яз.).

⁷ Это издание обыкновенно называется изданием Броссе.

⁸ Л. Кутателадзе, К вопросу о колофоне «Витязя в тигровой шкуре» издания 1841 г. (Мацне, 1970, № 5, стр. 131—136).

кивал Броссе, только внешне напоминают индийцев, по имени они персиане, а по духу — грузины (Recherches, 372).

В 1846 г. Д. Чубинашвили переиздал полностью и без изменений текст издания поэмы Руставели 1841 года, включив его в свою учебную хрестоматию грузинской литературы. Позднее, в 1860 г., во втором издании хрестоматии Д. Чубинашвили напечатал «Витязя» уже в собственной редакции (расходящейся с предыдущим изданием) с довольно пространными толкованиями отдельных слов, а иногда и целых фразеологических единиц. Д. Чубинашвили принимал также деятельное участие в подготовке подстрочника «Витязя» для первого серьезного русского поэтического перевода Руставели, принадлежащего перу поэта Ипполита Бардттинского⁹. Д. Чубинашвили — признанный автор историко-аллегорической интерпретации образной системы «Витязя».

Нельзя забывать, что Броссе много сделал и в области арменистики. Он хорошо видел взаимосвязь в историческом пути развития армянского и грузинского народов, и поэтому считал необходимым комплексное изучение родственной по общему духу истории и культуры этих народов. По словам Н. Я. Марра, «Броссе для нас еще особенно ценен как европейский ученый, впервые проложивший путь к признанию единства задач армянской и грузинской филологии»¹⁰.

Броссе создал прекрасную коллекцию грузинских рукописей и старопечатных книг, которая по его завещанию поступила в Азиатский Музей Академии Наук (ныне Ленинградское отделение Института Востоковедения АН СССР)¹¹.

Итак, Броссе по праву принадлежит честь успешного поднятия целины грузинской филологической науки. Однако было бы наивно считать, что он выявил и изучил все богатейшее наследие грузинской духовной культуры. Н. Я. Марр в статье, посвященной столетию со дня рождения Броссе, приводит характерную фразу, приписываемую известному санскритологу и тюркологу, академику О. Н. Бетлингу (1815—1904), «который про Броссе будто бы говорил, что он высыпал весь мешок грузинской литературы, не оставив в нем ничего» (стр. 076)¹².

Многочисленные письма Теймураза Багратиони к академику Броссе порой содержат квалифицированные разъяснения по вопросам грузиноведения¹³, которые находили отражение в работах французского

⁹ Текст перевода И. Бардттинского под названием «Тариель, Барсова Кожа», оставшегося незаконченным, опубликован в журн. «Иллюстрация», (№ 67, 1845 г.), а также в хрестоматии Д. Чубинашвили (II, 1846, IX—XXVIII).

¹⁰ К столетию дня рождения М. И. Броссе (ЗВОРАО, т. XIV, в. IV, СПб, 1902, стр. 077—078).

¹¹ Р. Р. Орбели, Грузинские рукописи Института Востоковедения, в. I, М.-Л., 1956, стр. 4—9; Е е же, Кавказоведение (в книге «Азиатский Музей — Ленинградское отделение Института Востоковедения АН СССР», М., 1972, стр. 468—499), стр. 471—483; С. S a l e m a n n, Manuscripts, Correspondance et Ouvrage de feu Mr. Brosset (ИАН, 1904, XXI, № 1, июнь).

¹² Главнейшая литература о Броссе, помимо уже цитированных нами: Laurent Brosset, Bibliographie Analytique des ouvrages de Monsieur Marie-Felicite Brosset (SPb, 1887); Ш. Х а н т а д з е, Мари Броссе, Тб., 1966 (на груз. яз.); Его же, Академик Мари Броссе и европейское и русское грузиноведение, Тб., 1970, Р. Д о д а ш в и л и, Мари Броссе — исследователь грузинской литературы, Тб., 1962 (на груз. яз.).

¹³ Письма Теймураза Багратиони к академику Броссе. Подготовка текста, предисловие, примечания и указатели С. Кубанейшвили, Тб., 1964, 131 стр.; Г. Ш а р а д з е, Один

ученого. Некоторые из этих писем Броссе опубликовал в переводе в «Азиатском журнале» (*Journal Asiatique*)¹⁴. Наиболее ценный научный труд Теймураза — монументальное «Толкование поэмы Вепхисткаосани»¹⁵. Книга содержит обстоятельные комментарии текста поэмы Руставели как лексикологического, так и историко-литературного порядка. Специальные статьи посвятил Теймураз вопросам грузинского стихосложения («Размеры грузинского стиха», «О шаири» и др.).

Теймураз Багратиони был большим библиофилом и страстным коллекционером, который, не жалея средств и энергию, усердно собирал грузинские рукописи и старопечатные книги (а также археологические и нумизматические материалы), которые поступили в Азиатский Музей и обогатили его рукописный фонд¹⁶. Сохранился автографический каталог библиотеки Теймураза с ценными примечаниями составителя, который с дополнительными комментариями был опубликован Броссе на французском языке¹⁷.

Нельзя хотя бы вскользь не упомянуть литературно-просветительскую и научную деятельность двух братьев Теймураза Багратиони, подвизавшихся в Петербурге — Давида (1767—1819) и Иоанна (1768—1830), хотя литературной деятельностью увлекались и другие члены дома багратионов как старшего, так и младшего поколений. Давид Багратиони слыл вольнодумцем-вольтеряном. Из его работ отметим комментированный перевод сочинения Руссо «Дух законов». Иоанн Багратиони — автор многочисленных трудов, среди которых выделяется «Калмасоба» или «Поучение в шутках». Это — огромное произведение, законченное в Петербурге в 1828 г. и целиком еще не изданное в оригинале¹⁸. Заглавие «Поучение в шутках», пожалуй, более соответствует и содержанию и замыслу автора этого подлинно энциклопедического произведения, в котором занимательная художественная канва обрамляет обстоятельное изложение основ науки и знаний. Конечно, в наши дни «Калмасоба» в значительной степени утратила прежнее практически-познавательное значение, но в свое время она стояла на уровне русско-европейской научной мысли второй половины XVIII века. Автор проявляет удивительное свободомыслие в социально-политических и религиозно-философских вопросах, волнующих его современность¹⁹.

В 1871 г. Д. И. Чубинашвили вышел на пенсию и официально покинул Петербургский университет, хотя до конца своей жизни продол-

неопубликованный труд Теймураза Багратиони со вступительной статьей и комментариями (Сб. Шота Руставели, Тб., 1966, стр. 406—409).

¹⁴ См. библиографию сочинений Теймураза в монографии Г. Шарадзе «Теймураз Багратиони», I, Тб., 1972, стр. 152—159.

¹⁵ Издание Г. Имедашвили, Тб., 1960, 037+328 стр.

¹⁶ Р. Р. Орбели, Грузинские рукописи, I, стр. 6—7; Е е же, Кавказоведение, 471—474.

¹⁷ *Catalogue des livres géorgiens* (Recueil, СПб, 1838). В оригинале каталог издан А. Цагарели (Сведения, III, 149—186) и С. Иорданишвили (Тб., 1948, VIII+92). Содержательный монографический очерк жизни и литературно-научной деятельности Теймураза подготовил Г. С. Шарадзе. Пока издана I книга этой монографии с кратким резюме на русском и немецком языках (Тб., 1972, 225 стр.).

¹⁸ В переводе на русский язык опубликованы отдельные его главы в переводе, с предисловием и комментариями В. Д. Дондуа (Тб., 1945).

¹⁹ Большая рукописная коллекция Иоанна Багратиони досталась Петербургской личной библиотеке (коллекция Иоанна Грузинского).

жал заниматься наукой и не прерывал связи со своей Alma Mater. Кафедру грузинского языка и словесности после профессора Чубинашвили в 1872 г. занял молодой тогда ученый Александр Антонович Цагарели (1844—1929), который успешно продолжал традиции преданного и бескорыстного служения отечественной науке.

Мы уже отметили наивность предположения, будто Броссе выявил все литературное наследие древней Грузии. Это, конечно, далеко не так. Не исследованными оставались тогда многочисленные рукописи из монастырских и частных собраний, которые впоследствии были сконцентрированы в книгохранилищах Церковного комитета грузинского экзархата и известных обществ — Общества распространения грамотности среди грузинского населения и Общества истории и этнографии (сейчас основные грузинские рукописные фонды сосредоточены в Институте рукописей Академии Наук ГССР²⁰). Броссе были недоступны богатейшие грузинские рукописные сокровища Палестины, Синая и Афона, хотя кое-какие сведения о них были доставлены с места Тимофеем Габашвили (+1764), Георгием Авалишвили (1769—1850) и Николаем Чубинашвили (1790—1847). Обследование и описание грузинских рукописных фондов названных центров составляют главнейшую заслугу проф. Цагарели. В 1883 г. он при содействии Петербургского университета и Православного Палестинского Общества посетил эти центры, описал их рукописные собрания, снял копии многих настенных фресок, в том числе фрески Шота Руставели из монастыря св. Креста в Иерусалиме, и палеографически интересных рукописных отрывков. В результате появилась замечательная книга А. Цагарели «Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае»²¹. Описание же рукописей и старопечатных книг Иверского монастыря на Афоне А. Цагарели включил в первый выпуск своих «Сведений» (СПб, 1886, стр. 69—96). Помимо этого, А. Цагарели описал рукописные собрания разных частных лиц из Грузии, собрания Д. Чубинашвили в Петербурге, Краковского музея и др., что и составило три выпуска «Сведений о памятниках грузинской письменности» (I, СПб, 1886; II, там же, 1889; III, там же, 1894).

Знаменательно, что А. Цагарели свои «Сведения» считал не просто публикацией каталогов грузинской письменности. Во введении к первому выпуску он писал: «Настоящий выпуск не есть просто каталог, а сборник и обзор материалов для истории грузинской литературы» (стр. 1). То же самое повторил он и во втором выпуске (стр. III)²². Специальными научными комментариями историко-литературного характера снабдил А. Цагарели свою книгу «О грамматической литературе грузинского языка» (СПб, 1873, 110 стр.), а также собственный перевод «Книги мудрости и лжи» С.-С. Орбелиани» (СПб, 1878). В распоряжении Цагарели находились работы Броссе, Теймураза Багратиони, Чубинашвили и др. Однако он упорно и настойчиво заявлял, что «разработка истории грузинской литературы находится в настоящее время в таком состоянии, что сделать сколько-нибудь наукообразный очерк грузинской литературы пока почти невозможно» (О грамматической

²⁰ А. Гамкрелидзе, Хранилище древнейших рукописей (Литературная Грузия, 1973, 6, стр. 85—94; То же с некоторыми сокращениями на французском языке — «Un grand trésor du peuple géorgien (Revue de Kartvélogie, XXXI, Paris, 1973, p. 90—112).

²¹ Православный Палестинский сборник, т. IV, вып. I, СПб, 1888.

²² Еще в первом выпуске «Сведений» (СПб, 1886) А. Цагарели предложил глубоко продуманную схему периодизации древнегрузинской литературы (XXIV).

литературе, 1873, стр. XI; Сведения, I, 1886, I—II). И в 1889 г. А. Цагарели писал: «В настоящее время разработка истории грузинской литературы находится в периоде, так сказать, библиографическом или статистическом, в фазисе тщательного собирания, разработки и классификации литературного материала, и только со временем может явиться возможность цельного, стройного и систематического обзора памятников грузинской письменности и литературы» (Сведения, II, стр. III—IV).

Как будто в опровержение слов А. Цагарели московский грузиновед проф. А. Хаханов-Хаханашвили (1866—1912), занимавший грузинскую кафедру в Московском Лазаревском институте восточных языков и читавший факультативный курс истории грузинской литературы в Московском университете, сразу, за несколько лет выпустил 3 тома Очерков по истории грузинской словесности: I. Народный эпос и апокрифы (М., 1895); II. Древняя литература до конца XII в. (М., 1897); III. Литература XII—XVIII веков (М., 1901)²³.

Ни в коем случае не отрицая научно-познавательного значения «Очерков» Хаханашвили для своего времени, следует все же сказать, что они были далеки от систематичности, тщательности и полноты. «Очерки» грешили и досадными фактическими ошибками.

Новой, высшей ступени развития грузиноведение достигло в период возникновения второй научной петербургской школы, возглавляемой и направляемой Николаем Яковлевичем Марром (1864—1934).

Марр получил глубокое востоковедческое образование, он был исключительно одаренным исследователем, человеком колоссальной энергии и редкого прилежания. Как ученый, Марр сформировался в Петербургской востоковедческой школе, возглавляемой академиком Виктором Романовичем Розеном (1849—1908).

Марр привлек к себе внимание своих учителей еще в студенческие годы. В 1888 г. окончил университет, в 1899 г. защитил магистерскую, а в 1901 г. — докторскую диссертации, в 1909 г. был избран адъюнктом, а в 1912 г. ординарным академиком. Марр принимал самое активное участие в университетской жизни и в разных научных обществах, особенно, в Восточном отделении русского археологического общества.

Н. Я. Марр — ученый универсального типа, востоковед в широком смысле этого слова, кавказовед, лингвист-теоретик, историк-археолог, филолог. По своей узкой специальности Марр — арменолог и грузиновед, создатель новой научной дисциплины, армяно-грузинской филологии. Сейчас Марр нас интересует как филолог-литературовед, неутомимый исследователь грузинской литературы.

По концепции Марра, древнегрузинская духовная культура развивалась в тесной связи с культурой соседних народов и христианского и мусульманского мира (византийцев, сирийцев, армян, албанцев, персов, арабов). На первых порах своей научной деятельности Марр односторонне рассматривал процесс литературных связей и чрезмерно преувеличивал роль литературных заимствований, в частности, он ошибочно односторонне трактовал вопрос влияния армянско-сирийско-византийской христианской культуры на грузинскую, так же, как и зарождение и развитие древнегрузинской светской литературы объяснял исключительно влиянием персидской литературы на грузинскую. Постепенно отходя от своей первоначальной теории литературных заимствований или определяющей созидательной силы внешних факторов в

²³ В 1907 г. появился четвертый том «Очерков», содержащий литературу XIX века.

ущерб собственным национальным факторам, он в 1917 г. эту теорию объявил устаревшей (ИАН, 1917, стр. 416—417), в 1920 г. опрокинутой (Н. Я. Марр, Избранные работы, I, стр. 86), а в 1927 г. и вовсе провалившейся (Язык и история, I, 1936, стр. 36). К сожалению, в свете этой, впоследствии опрокинутой и провалившейся теории ставились и решались важнейшие вопросы древнегрузинской духовной культуры. Правда и то, что Марр резко самокритично писал по поводу своих теоретических заблуждений. «В свое время естественно было грешить... Литературное строительство в Грузии тогда было нам видно, естественно, лишь со стороны фасадов, обращенных к внешнему миру, западному — византийскому и восточному — иранскому или мусульманско-иранскому. С ними связывались культурно-исторические интересы... Не было ни опоры, ни стремления проникнуть за фасады, к которым подводили нас, к одним — христианские, к другим — мусульманские материалы иноземного происхождения... Ставились и решались проблемы формального порядка и в пределах внешних отношений» (ИАН, 1917, стр. 418). Мы никогда не должны забывать методологические ошибки Марра и в области литературоведения, не говоря уже о его вульгарно-материалистических ошибках в области языкознания. Вместе с тем мы обязаны отдать должное весьма ценной и плодотворной, а во многих случаях просто неопенимой деятельности Марра в области глубокого научного изучения и пламенной пропаганды грузинской культуры за рубежом²⁴. По словам академика И. А. Джавахишвили, Н. Я. Марр «сразу же поднял уровень грузинской и армянской филологии на такую высоту, на которой находилась современная ему филология Западной Европы»²⁵.

Марр не гнушался обыкновенной черновой работы; как и его предшественники, он усердно описывал рукописные коллекции общественно-государственных и частных собраний, открывал, изучал и образцово издавал первоклассные памятники грузинской литературы, снабжая издания обстоятельными введениями, комментариями и переводами на русский язык. Издаваемые памятники и вообще первоисточники Марр изучал под углом зрения, как он выражался, «реально-исторической критики». Автор многочисленных специальных исследований, заметок, рецензий, отзывов и крупных монографий, он обобщал, теоретизировал свои научные выводы, публиковал суммарные, обзорные работы. Нет ни одного узлового или сколько-нибудь значительного вопроса из истории древнегрузинской духовной культуры, который не был бы предметом специальных исследований со стороны Марра.

Огромным событием в истории грузинской культуры явилась научная экспедиция Марра в 1902 г. на Синайскую гору и в Иерусалим при участии известного русского византиниста А. А. Васильева и И. А. Джавахишвили. Как известно, эти центры грузинской письменности в 1883 г. посетил и находящиеся там рукописи описал А. Цагарели, но, по заключению Марра, «существующий каталог проф. Цагарели оказался составленным слишком поверхностно, притом с номерами, не соответствующими библиотечным»²⁶. По возвращении в Петербург, Марр

²⁴ В смысле пропаганды грузинской культуры за рубежом много сделали Броссе, Чубинашвили, Цагарели, а также А. Хаханашвили.

²⁵ И. Д ж а в а х и ш в и л и, Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков, Тб., 1937, стр. 10 (на груз. яз.).

²⁶ Предварительный отчет, стр. 6. Нужно было также учесть признание Цагарели: «Я привел в известность по части грузинской письменности все, что я нашел и что мне показали на Афоне, Синае и в Палестине, но утверждать, что сверх виденного мною

опубликован блестящий «Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым и в Иерусалиме, в поездку 1902 г.»²⁷. Этот отчет вызвал оживленные отклики как внутри страны, так и за рубежом. Восторженный отзыв посвятил ему крупнейший немецкий византист Адольф Гарнак²⁸. По стечению обстоятельств описания синайских и палестинских рукописей были обнародованы только после смерти авторов-описателей²⁹. На Афоне Марр публиковал несколько раньше, в 1898 г. В результате появились две публикации: «Из поездки на Афон»³⁰ и «Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера. Часть первая: Описание пяти пергаментных рукописей»³¹. Часть вторая: Житие св. Варлаама Сиро-кавказского (к вопросу о «Варлааме и Иоасафе»)»³².

Свои работы, как и работы своих учеников и сотрудников, Марр публиковал в разных научных органах (чаще всего в ЗВОРАО), но главным образом в основных им же сериях: Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, Bibliotheca Armeno-Georgica, Христианский Восток, Monumenta Hagiographica Georgica и др. Марр публиковал прежде всего такие памятники, которые имели значение не только для грузинской литературы. Он отдавал предпочтение переводным произведениям, оригиналы которых считались утерянными. Своей публикацией «Ипполит. Толкование Песни Песней» (ТР, III, 1901, CXIV+32+67 стр.), например, Марр обогатил мировую христианскую литературу. По поводу публикации Ипполита, Марр, между прочим, писал: «Грузинский текст Ипполитова «Толкования Песни Песней», дошедшей до нас в рукописи X века, переведен с армянского и, вероятно всего, до IX века. Интересующимся самим памятником он дает текст наиболее древней даты, притом в объеме, в два раза с лишним превышающем известные до сих пор отрывки, все вместе взятые» (XVIII). Такого же порядка и публикация армяно-грузинского извода «Физиолога» (ТР, VI, 1904).

Из марровских публикаций памятников оригинальной грузинской литературы наиболее важными являются: Древнегрузинские одописцы (ТР, IV, 1902, XII+114+170 стр.) и Георгий Мерчул; Житие Григория Хандзтийского, грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра, с дневником поездки в Шавшию и Кларджию, (ТР, VII, 1911, 012+LXX+82+151+216). На наш взгляд, в марровской концепции грузинских одописцев очень много спорного и ошибочного, однако в целом

больше ничего там и не осталось,—не в состоянии, ибо обитатели упомянутых монастырей часто сами не знают, где и что у них есть» (Сведения, I, стр. XXIII, курсив автора.—А. Б.)

²⁷ Сообщение Православного Палестинского Общества, т. XIV, ч. 2, СПб, 1903, Отд. оттиск, стр. 1—51.

²⁸ Forschungen aus dem Gebiete der alten grusinischen und armenischen Litteratur (Sitzungsberichte der preussischen Academie der Wissenschaften, XXXIX, Berlin, 1903).

²⁹ Н. Я. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, М.-Л., 1940, стр. 276 с 25 таблицами. Ответственный редактор издания акад. И. Ю. Крачковский, редактор И. В. Мегрелидзе; Н. Я. Марр, Краткое описание грузинских рукописей библиотеки греческого патриархата в Иерусалиме. Подготовка к печати Е. П. Мегрелидзе, Тб., 1955, 95 стр.; И. А. Джавахови, Описание грузинских рукописей Синайской. Подготовлено к печати кабинетом им. И. А. Джавахови, редактор Н. Бердзенишвили, Тб., 1947, 317 стр.

³⁰ ЖМНП, 1899, III, стр. 1—24.

³¹ ЗВО, т. XIII, 1900, стр. 1—88.

³² Там же, стр. 89—144.

это прекрасная работа, демонстрирующая колоссальную эрудицию исследователя, мастерство и тонкость филологического анализа текста, большого художественного чутья и вкуса, остроумия и т. д. Шавтели и Чахрухадзе, поэты-одописцы, представители изящной грузинской светской литературы рубежа XII—XIII вв. Георгий Мерчул — церковный писатель X века, его «Житие Григория Хандзтийского» написано точно в 951 г., спустя 90 лет после смерти Григория. Сам Григорий (759—861) — крупнейший деятель Тао-Кларджети, церковный просветитель, строитель, организатор монастырской жизни и, по-видимому, писатель-гимнограф. «Житие Григория» было открыто³³ Марром в Иерусалиме, в 1902 г. Н. Я. Марр был тысячу раз прав, когда писал: «В литературном отношении памятник для специалистов (и не специалистов, добавим мы от себя — А. Б.) является **откровением** (стр. IX—X). Конечно, это «Житие», но Житие особого рода, которое далеко не вмещается в рамки наших представлений о житийной литературе, Г. Мерчул проявляет «широкий кругозор и самобытный интерес к окружающему миру. Этот мир — Тао-Кларджети или «Грузинский Синай», с его сложной социально-политической и культурной жизнью. Здесь, в Тао-Кларджети, обосновались грузинские Багратионы, решившие покинуть во время арабского владычества родину и искавшие убежища в неприступных местах южного Причерноморья. Маленький городок края Артануджи сделался столицей государства Багратионов, средоточием национально-освободительных сил Грузии, центром грузинской культуры и просвещения. Излагая подробно биографию просветителя Григория и его ближайших сподвижников, Георгий Мерчул занимательно описывает важнейшие события, связанные с историей его страны, и, что особенно интересно, характерные социально-бытовые стороны жизни светского феодального общества, вносит в Житие ряд композиционно вполне законченных, художественных новелл романтического содержания. Распущенным нравам своевольных, самовластных светских феодалов писатель противопоставляет суровый аскетизм и затворничество иноков, этих «добровольных мучеников во Христе». Отдельные церковники и светские феодалы обрисованы им столь мастерски, что их образы могут служить примером подлинного типового обобщения. У Георгия Мерчула легкий, самобытный, колоритный, непревзойденный в грузинской церковно-религиозной литературе язык.

Марр образцово издал «Житие Григория Хандзтийского», снабдив его прекрасным переводом на русский язык, превосходным исследованием и словарем, а также пространном «Дневником поездки в Шавшину и Кларджетию» летом 1904 г. Дневник Марра представляет собой первоклассный научный труд и живо написанный художественный очерк.

Два памятника древнегрузинской литературы вызывали особый и неослабный интерес Петербургской филологической школы грузиноведения — «Мудрость Балавара» и «Витязь в барсовой шкуре» Руставели. «Мудрость Балавара» — это грузинское название широко распространенной в мировой литературе душеполезной повести «Варлаам и Иоасаф», «Мудрость Балавара» в первоначальном виде, по всей ве-

³³ Точнее было бы сказать вторично открыто, потому что, по словам Марра, «о существовании этого Жития в рукописях Крестного монастыря, близ Иерусалима, было известно по краткому описанию Н. Чубинова, посетившего Св. Град в 1845 году. В 1883 г. проф. Цагарели при описании грузинской коллекции Св. Креста не заметил его и можно было думать, что оно утрачено» (Предварительный отчет, стр. 38).

ростности, была написана на санскритском языке. Но еще не обнаружены ни ее санскритский оригинал, ни его предполагаемые ближайшие переводы — пехлевийский и сирийский. Самой древней из существующих христианизированных версий повести, пожалуй, является грузинская версия, сохранившая всю свою архаичность и первоначальную художественную непосредственность. Некоторые греческие и латинские рукописи этой повести, относящиеся к XI веку, а также грузинский источник тоже XI века, чей перевод этой повести на греческий язык приписывает Евфимию Афонскому (955—1028). Греческая версия повести, получившая название «Варлаама и Иоасафа» легла в основу всех ее европейских, в том числе, славянских переводов. В разработке проблемы «Варлаама и Иоасафа» приняли участие не только грузиноведы, но и другие виднейшие русские востоковеды. Акад. Крачковский даже нашел возможным особо выделить «варлаамовский период русского востоковедения»³⁴.

Обострил варлаамовскую проблему ученый Зотенберг (H. Zotenberg), который в 1886 г. опубликовал в Париже работу под заглавием: „Notice sur le livre de Barlaam et Ioasaph“. По своей неосведомленности, если не сказать по невежеству, Зотенберг думал, что начало грузинской литературы падает на вторую половину X века; как же могло быть, спрашивал он, чтобы на таком неразвитом (inculte) языке появилось такое совершенное по форме произведение, как «Варлаам и Иоасаф»?

С ответвдью Зотенбергу выступил авторитетнейший представитель русской востоковедческой школы акад. В. Р. Розен³⁵. Он легко отверг все доводы Зотенберга против Евфимия Ивера и против возможности существования «Варлаама и Иоасафа» на грузинском языке (текст грузинской редакции повести тогда еще не был известен) и выдвинул два научно-вполне аргументированных тезиса: 1) Что роман («Варлаам и Иоасаф». — А. Б.) мог существовать на грузинском языке раньше, чем на греческом и 2) что св. Евфимий мог перевести его на греческий. Акад. Розен призывал специалистов включаться в исследование этого столь важного вопроса для истории мировой литературы. Первым откликнулся на призыв Розена молодой тогда Н. Я. Марр. Он открыл грузинский текст «Балавариани», собирався его издать и посвятить ему свою магистерскую диссертацию, от чего был вскоре вынужден отказаться по независящим от него обстоятельствам. В 1889 г. Марр напечатал свою первую статью по данной проблеме: «Мудрость Балавара. Грузинская версия душеполезной истории о Варлааме и Иоасафе»³⁶. В дальнейшем он не раз возвращался к этому вопросу. Марр решительно заявлял, что «грузины X века были весьма зрелого возраста в мировой культуре», что они многое сделали для обогащения византийской и арабской культуры своими переводами как церковной, так и изящной литературы³⁷, и что нет абсолютно ника-

³⁴ Повесть о Варлааме и Иоасафе, Перевод с арабского академика В. Р. Розена под редакцией и с введением академика И. Ю. Крачковского, М.-Л., 1947, стр. 16, прим. 2.

³⁵ ЗВО, т. II, 1887, стр. 166—178.

³⁶ ЗВО, т. III, стр. 223—260.

³⁷ Грузинский текст «Мудрости Балавара» перевел на русский язык и издал ученик Н. Я. Марра И. А. Джавахишвили (ЗВО, т. XI, вып. I-III, 1899, стр. 1—48). Оправдалась научная догадка Марра о существовании и более древней и более пространной редакции 2. „მაცნე“. ვნისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 2

88121

ких оснований подвергать сомнению данные первоисточников о грузинском происхождении греческой версии «Варлаама и Иоасафа». В дискуссии по этому вопросу приняли участие многие зарубежные и отечественные ученые³⁸.

Руствелологической проблематике Марр посвятил много разных работ. При его жизни были опубликованы: 1. По поводу поэмы Руставели «Витязь в барсовой шкуре» (газ. «Театри», 1890, № 12, на груз. яз.); 2. Вступительные и заключительные строфы «Витязя в барсовой шкуре» Шоты из Рустава (ТР, XII, 1910, LVI+54 стр.); 3. Грузинская поэма «Витязь в барсовой шкуре» Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема» (ИАН, 1917, стр. 415—416, 475—506); 4. К *Rusthaveliana* (ИАН, 1927, стр. 361—368).

Многие руствелологические труды Марра оставались в его архиве неизданными. Институт истории грузинской литературы им. Ш. Руставели уже опубликовал три книги из этих неизданных работ: 1. Об истоках творчества Руставели и его поэме³⁹; 2. Вопросы текста Вепхисткаосани⁴⁰; 3. Вопросы Вепхисткаосани и Висрамини⁴¹.

Ряд заметок руствелологического характера разбросан в многочисленных трудах Марра, не имеющих, казалось бы, никакого отношения к руствелологии.

В дело всестороннего изучения весьма сложного поэтического наследия Руставели Н. Я. Марр вкладывал поистине героический труд. Однако нужно вспомнить, что он не всегда был последовательным в своих суждениях, а также часто грешил, чрезмерно преувеличивая значение внешних творческих сил. Марр не скрывал, а наоборот, усердно подчеркивал, что руствелологическая проблематика для него являлась соподчиненной частью его общетеоретической схемы зарождения и развития древнегрузинской светской литературы. Он откровенно признавался: «Взгляд наш на поэму Шоты — неразрывная часть общего теоретического построения о возникновении и расцвете древнегрузинской светской литературы»⁴². И еще: «В схеме теории (возникновения и расцвета древнегрузинской светской литературы) и найдено было место как поэту Шоте так и его творению»⁴³.

В конце концов Марр отошел от своих первоначальных ошибочных взглядов на Руставели. Перелом этот чувствовался в его классическом труде «Древнегрузинские описцы» (СПб., 1902). В прекрасном научно-публицистическом очерке «История Грузии» (СПб., 1906) Марр убедительно показал, «на что был способен гений маленького грузинского народа, когда он обеспечивал себе урывками мирное, но свободное развитие своих культурных сил» (стр. 23). Примерно к тому

«Мудрости Балавара». См. Балавариани (Мудрость Балавара), Предисловие и редакция проф. И. В. Абуладзе, Тб., 1962, *The Balavariani*, Translated from the old georgian by D. M. Lang, London, 1966,

³⁸ Подробно об этом говорится в моей работе: «Н. Я. Марр» (Исследования, V, 1971, стр. 239—279, на груз. яз.).

³⁹ Подготовка сборника к печати, редакция текста, комментарии и примечания И. В. Мегрелидзе, Тб., 1964, 282 стр.

⁴⁰ Подготовка к печати, комментарии и примечания М. И. Гугушвили и Л. Г. Дзоендзе, Тб., 1965, 226 стр.

⁴¹ Подготовка к печати, исследование, комментарии и примечания И. В. Мегрелидзе Тб., 1966, 294 стр.

⁴² ТР, XII, стр. III, прим.

⁴³ ИАН, 1917, стр. 419.

времени «стала намечаться идейная самостоятельность, даже самобытность» поэмы Руставели (ИАН, 1917, стр. 424). В 1910 г. появилась замечательная работа Марра «Вступительные и заключительные строфы Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава, с этюдом культ женщины и рыцарство в поэме»⁴⁴. В этой работе Марр обосновывает положение о том, что поэма Руставели ярко отображает рыцарскую идеологию с культом женщины. «Патронкмоба» (разновидность европейского вассалитета), форма общественных отношений, объединяющая славных героев-побратимов «Витязя», есть, — писал Марр, — «продукт местной жизни, родной (грузинский) институт, а не заносное культурно-социальное понятие» (стр. XXXVII). «Культ женщины, идеализированная любовь с преклонением перед нею — детище его, изысканно образованного грузинского общества эпохи Тамары» (стр. XXXVIII). «Культы женщины... мы не досчитываемся ни в одной из известных восточных мусульманских литератур», — писал Марр несколько позднее (ИАН, 1917, стр. 424). Марр выясняет также, что поэма «„Витязь в барсовой шкуре“» проникнута свободным от христианской церковности светским духом». В целом, Марр энергично утверждал, что Руставели — передовой, прогрессивно мыслящий поэт, антиклерикал и антидогматик, в неподражаемой художественной форме отображающий явления чисто грузинской социальной и национальной действительности. Попутно Марр давал решительную отповедь руставелогам-нигилистам, отвергающим пролог «Витязя в барсовой шкуре», как позднейшую интерполяцию. В высшей степени любопытно, что Марр уже громкогласно заявил, что поэма Руставели действительно «общенародное достояние», что «в ней грузины по праву видят высшее проявление своего гения в литературе», что на славу Витязя в барсовой коже ... (грузины) смотрят как на национальную гордость, более того — священную реликвию родной исторической жизни, народную святыню» (ТР, XII, стр. I—II). Ведь именно так оценивал значение поэмы Руставели для грузинского народа общепризнанный глава национально-освободительного движения Грузии XIX века, выдающийся поэт и мыслитель И. Г. Чавчавадзе в полемике с Марром.

Но не обошлось и без курьезов. В 1917 г. Марр печатает явно порочную в своей основе монографию «Грузинская поэма Витязь в барсовой шкуре Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема», в которой силится доказать, что поэма Руставели проникнута мусульманским религиозным духом, написана в период монгольского господства в XIV в. («не позже конца этого века») в мусульманизированной Месхии (в Южной Грузии).

Хотя, по определению Марра, Витязь в барсовой шкуре — «творение гениального поэта, по своему настроению, бесспорно, мирового, с мировыми общечеловеческими запросами без малейшей тени навязчивой или личной, или национальной тенденции» (стр. 437), однако он считал, что поэма изобилует месхизмами как языково-стилистического, так и идейно-мировоззренческого порядка, что Руставели «творец мировой ценности в местной областной оправе» (там же).

⁴⁴ Об этой работе Марра И. А. Джавахишвили писал: «Первая прекрасно написанная монография о мировоззрении, целеустремленности и поэтических взглядах гениального автора «Витязь в барсовой шкуре» принадлежит акад. Н. Я. Марру. Это его исследование положило начало новой эпохе в изучении «Витязя в барсовой шкуре» (по поводу 750-летнего юбилея со дня рождения Шота Руставели, «Литературное наследство», I, Тб., 1935, ст. 15, на груз. языке, разрядка наша — А. Б.).

Как ни странно, после подобной радикальной переоценки важнейших руствелологических проблем Марр неожиданно заключает свою монографию следующими словами: «И тем не менее, наша теза вовсе не та, что Шота из Рустава не есть современник царицы Тамары, и он, бесспорно, мусульманин» (стр. 506)⁴⁵. Таким образом, получается, что Марр и не отходил от позиций своей лучшей руствелологической работы «Вступительные и заключительные строфы» (ТР, XII, 1910).

Марр привлек к разработке руствелологических проблем крупного медиевиста, будущего академика В. Ф. Шишмарева и своего ученика арменолога, тоже будущего академика И. А. Орбели.

Марр воспитал целую плеяду учеников-грузиноведов как старшего, так и младшего поколений, впоследствии выдающихся деятелей науки — И. Джавахишвили, И. Кипшидзе, А. Шанидзе, Ю. Абуладзе, В. Беридзе, Д. Кипшидзе, В. Путуридзе, Г. Читая, К. и В. Дондуа, Р. Блейка, Ю. Марра, А. Генко и др. Учеником и последователем Марра был и его большой друг и соратник Е. Такайшвили, а также магистр Киевской духовной Академии К. Кекелидзе. Кстати, последнему еще в 1915 г. было поручено Российской Академией Наук по представлению Марра грандиозное научное предприятие — издание всей богатейшей грузинской агнографической литературы, оригинальной и переводной. В 1918 г. в Тбилиси был напечатан в серии «Monumenta Hagiographica Georgica» Российской Академией Наук первый монументальный том т. н. кименовских, т. е. первоначальных, простых, литературно еще не вполне обработанных редакций агнографических памятников (XLVIII+351 стр.)⁴⁶.

Мы, таким образом, вплотную подошли к советскому периоду развития грузинской науки. Не преувеличивая, можно прямо сказать, что возрождение всей грузинской отечественной науки, в том числе, конечно, и филологическо-литературоведческой науки, обусловила Великая Октябрьская социалистическая революция. Новая грузинская филологическая наука первоначально, до создания Грузинской Академии Наук (1941 г.), развивалась в Тбилисском университете. Ведущей силой национальной грузинской гуманитарной науки здесь стали деятели Петербургской (Петроградской) грузиноведческой школы во главе с И. А. Джавахишвили. Если в дореволюционный период изучением многовековой грузинской литературы так или иначе занимались отдельные энтузиасты, то в советское время это большое национальное дело поручено крупным коллективам, кафедрам высших учебных заведений и специальным научно-исследовательским учреждениям — институтам Академии наук Грузии (Институт истории грузинской литературы им. Густавели, Институт рукописей им. К. Кекелидзе, Институт востоковедения им. Г. Церетели).

С перемещением центра грузинской науки в Тбилиси, Петербургская (Петроградская) школа грузиноведения еще продолжала свое существование. Н. Я. Марр, К. и В. Дондуа, А. Генко и др. организовали выпуск новой научной серии «Тексты и разыскания по Кавказской

⁴⁵ Подробнее см. А. Барамидзе, Н. Я. Марр как руствелолог (Литературная Грузия, 1965, № 3, стр. 77—81; Исследования V, 1971, стр. 279—288).

⁴⁶ В 1912 г. в марровском «Христианском Востоке» (т. I, в. 3, стр. 325—346) К. Кекелидзе опубликовал свое известное исследование («Иоанн Ксифилин, продолжатель Симеона Метафраста»), которое академик В. Латышев признал «своего рода откровением» в истории византийской литературы (Четьи-миней Иоанна Ксифилина, ИАН, 1913, VI серия, № 4, стр. 237).

филологии». После смерти Марра (1934 г.) возможности школы сильно сократились. Вскоре выбыли из строя А. Генко и Б. Руденко, а братья Дондуа переехали на работу в Тбилиси. В настоящее время грузиноведческой проблематикой занимается Кавказский кабинет Ленинградского отделения Института востоковедения (бывший Азиатский Музей), заведует кабинетом Р. Р. Орбели.

Тбилисская грузиноведческая школа, со своей стороны, в новых условиях развивает, углубляет и расширяет лучшие традиции Петербургской (Петроградской) школы грузиноведения. Ее достижения огромны, однако здесь не место о них распространяться⁴⁷.

Остановимся только очень кратко на наших контактах и связях с учреждениями Всесоюзной Академии Наук.

Мы с искренней благодарностью должны отметить, что в 1922/1923 годах по указанию Советского правительства Российская Академия Наук великодушно вернула Грузии свыше 300 драгоценных грузинских рукописей из Ленинградских и Московских собраний.

У нас установились прекрасные, дружеские, деловые отношения с соответствующими учреждениями Академии Наук (реорганизованной в 1925 г. во Всесоюзную Академию Наук) — с Отделением литературы и языка АН СССР, с Институтом мировой литературы им. Горького и с Институтом востоковедения. Вместе с этими институтами проводим научные сессии, конференции, совещания, симпозиумы, дискуссии. Так, например, вместе с Институтом им. Горького в Тбилиси в 1962 году провели научную сессию, посвященную творчеству молодого Горького, в мае 1970 г. в Тбилиси была созвана всесоюзная научная конференция по актуальным проблемам иранской филологии, а в 1967 г. — всесоюзная конференция на тему: «Литература народов Востока». Всесоюзные научные конференции были посвящены проблемам археографии и изучения древних рукописей (в 1959 г. в Ереване, в 1962 г. в Тбилиси), текстологии и описанию рукописей (Ташкент, 1960 г.), рукописной и научной книге (Москва, 1973 г.). Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе АН ГССР совместно с археографической комиссией при отделении Истории АН СССР участвует в составлении «Сводного каталога» рукописей, хранящихся в СССР, предпринятого по инициативе акад. М. Н. Тихомирова. Цель «Сводного каталога» — выявление, учет и введение в научный оборот рукописного наследия и обеспечение сохранности этого наследия. В настоящее время уже завершён учет грузинских рукописей IX—XV веков по Грузии и закончено составление их краткого описания на русском языке.

В 1972 г. в ноябре месяце в Тбилиси состоялась Всесоюзная научная конференция, посвященная теоретическим вопросам фольклора. Мы принимали активное участие в разных научных сессиях и конференциях по вопросам литературных взаимосвязей и реализма, которые проводились в Москве, Тбилиси, Ереване. Институт мировой литературы им. Горького совместно с литературными институтами Армении и Грузии, провел в Москве, в октябре 1963 г. научную сессию, посвященную Саят-Нове.

Огромное внимание уделили академические органы АН СССР юбилейным датам Шота Руставели: 750-летию со дня написания «Витязя в барсовой шкуре» и 800-летию со дня рождения Руставели. По-

⁴⁷ Об этом кратко говорится в нашей статье «Литературоведение в Советской Грузии» (Литературная Грузия, 1971, № 5, стр. 9—15).

мимо совместных научных сессий, проведенных в Москве и Ленинграде, были опубликованы важные научные сборники с участием крупных русских ученых. Так, в Ленинграде, в 1938 г. под редакцией и с введением акад. И. Орбели Государственный Эрмитаж издал специальный сборник «Памятники эпохи Руставели» (406 стр.). 3-й номер Известий Академии Наук, серии «Литературы и языка», за 1938 г. целиком посвящен Шота Руставели; здесь помещены интересные статьи видных советских ученых академиков А. Ф. Шишмарева и В. В. Струве, члена-корреспондента П. Н. Беркова, а также текст вступительной речи президента Академии акад. В. Я. Комарова на торжественном заседании АН СССР, посвященном 750-летию поэмы «Витязь в барсовой шкуре» (16.I.38 г., в Колонном Зале Дома союзов)⁴⁸. В 1937 году под редакцией и со вступительной статьей акад. И. Орбели в Ленинграде вышло первое издание русского перевода поэмы Руставели, выполненное поэтом П. Петренко. В том же году в Москве был напечатан сборник «Шота Руставели и его время», среди авторов сборника академик И. К. Луппол («Образы и идеи Шота Руставели»). На торжествах по случаю 800-летия со дня рождения Руставели в Тбилиси приехала большая делегация Академии Наук, в состав которой входили академики Н. И. Конрад и В. М. Жирмунский. Выступления этих ученых на торжественном юбилейном заседании АН ГССР опубликованы в печати⁴⁹. На объединенной научной сессии Института им. Горького и Института им. Руставели, посвященной восьмисотлетию Руставели (в Москве, 21.X.66 г.), весьма содержательный доклад сделал профессор Р. Самарин на тему «Значение Руставели в мировой литературе». Текст этого доклада в переработанном виде опубликован на русском и грузинском языках⁵⁰. Статьи действительных членов грузинской Академии А. Г. Шанидзе и А. Г. Барамидзе напечатаны в «Вестнике Академии Наук СССР» (1961, № 8; 1966, № 9).

Особо хочу отметить замечательный доклад проф. И. Г. Неупокоевой «Николоз Бараташвили и европейская поэзия» (на сессии Института им. Руставели в Тбилиси в 1968 г.)⁵¹.

Совместно с Институтом мировой литературы им. Горького, Институтом грузинской литературы им. Руставели подготовлена и в будущем году выйдет из печати «История грузинской советской литературы» (50 п. л.). Институт истории грузинской литературы участвует в подготовке 6-томной истории многонациональной советской литературы и 10-томной истории всемирной литературы (Головной Институт — Институт мировой литературы). В сотрудничестве с институтами востоковедения АН ГССР, АН СССР и АН Тадж. ССР тбилисскими иранистами М. А. Тодуа и А. А. Гвахария, под общим руководством акад.

⁴⁸ Статья акад. Шишмарева «Шота Руставели» (несколько параллелей и аналогий) в том же 1938 г. была опубликована на грузинском и французском языках в «Известиях» Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра (III, стр. 229—250, 251—274). Она вошла также в сборник избранных статей В. Ф. Шишмарева (М., 1972, стр. 336—356).

⁴⁹ Мацне (Вестник), 5, 1965, стр. 200—207, 203—209; Выступление акад. Конрада под заголовком «Витязь в тигровой шкуре и вопрос о ренессансном романтизме» включено в его книгу «Запад и Восток», М., 1972, стр. 265—272.

⁵⁰ Литературная Грузия, 1967, № 3, «Мнатоби», 1967, № 5.

⁵¹ Текст доклада опубликован в сборнике «Литературные взаимосвязи» (2, Тб., 1968) и в «Литературной Грузии» (1969, № 1); см. также книгу И. Г. Неупокоевой «Революционно-романтическая поэма», М., 1971, стр. 291—307.

Г. В. Церетели подготовлен научно-критический текст известной поэмы Гургани «Вис-о-Рамин», который был издан в Тегеране в 1970 г. научным центром Ирана.

Наконец, мы с большой благодарностью отмечаем, что в 50-ю годовщину образования великого Союза Советских Социалистических Республик общее собрание Отделения литературы и языка Академии Наук СССР заслушало, обсудило и одобрило деятельность научного литературоведческого центра грузинской республики, Института истории грузинской литературы им. Руставели.

Это наше краткое изложение, думается, в какой-то степени достаточно ясно показывает, какую огромную роль сыграла Российская Академия Наук в развитии грузинского литературоведения. Мы справедливо часто цитируем следующие слова вождя национально-освободительного движения Грузии XIX века И. Г. Чавчавадзе: «Русская литература, безусловно, оказала большое руководящее влияние на путь нашего развития, оказала большое воздействие на все то, что составляет нашу духовную силу, наше сознание, нашу мысль. Она наложила свой отпечаток на наши чувства и направление в целом. Нет среди нас сегодня ни одного деятеля на поприще литературы или общественной жизни, не испытавшего на себе воздействия русской литературы. И не удивительно: русская школа — наука открыла нам врата просвещения и русская же литература питала и направляла нашу мысль на путь движения».

К этим замечательным словам нашего великого поэта и мыслителя не могу не добавить слова профессора Петербургского и Тбилисского университетов А. А. Цагарели: «Забота о культурных потребностях грузинского народа, всегда готового принести и свою лепту в пользу просвещения и образования, конечно, составит и впредь честь и славу России в глазах всего цивилизованного мира и признательного потомства»⁵².

⁵² Сведения, III, 1894, стр. III.

მირიან აბულაძე

ერთი ფსიქოლოგიური დეტალის შესახებ მიხეილ ჯავახიშვილის რომანში „არსენა მარაბდელი“

ლიტერატურათმცოდნეობა, კერძოდ ლიტერატურის ისტორიკოსები, თავიანთი კვლევითი მუშაობის პროცესში ყოველთვის დიდ დაინტერესებას იჩენდნენ მწერლის შემოქმედებითი ლაბორატორიის მიმართ. ეს არ არის გამოწვეული მკვლევარის უბრალო ცნობისმოყვარეობით, ანდა შემოქმედის სულიერ სამყაროში თუ მის სამწერლო მეურნეობაში უხეში ხელის ფათურის სურვილით, არამედ — იმ გასაღების ძიებით, რომელიც მისცემდა ამ მკვლევარს საშუალებას მწერლის მხატვრულ ქმნილებათა უკეთესი ახსნისა და ინტერპრეტაციისთვის, მისი ანალიზისა და ზოგადი დასკვნების გამოსატანად.

ჩვენ ამ შრომაში გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ მიხეილ ჯავახიშვილის ისტორიული რომანის „არსენა მარაბდელის“ ერთ ფსიქოლოგიურ დეტალზე, რომელსაც თავისთავად შეიძლება დიდი მნიშვნელობა არა ჰქონდეს ამ ნაწარმოების მხატვრულ იდეური ანალიზისთვის, მაგრამ ავტორის სამწერლო ხელოვნების დახასიათებისთვის, კერძოდ ამ რომანის შექმნის ისტორიისათვის, ძლიერ დამახასიათებელ და ტიპიურ მომენტადაც კი გვეჩვენება. იგი მ. ჯავახიშვილს გვიხასიათებს არა მარტო როგორც უნიკიერეს ბელეტრისტსა და მახვილი მხატვრული ალღოს მქონე ლიტერატორს, არამედ სამწერლო შრომის დიდი კულტურის მქონე შემოქმედადაც.

„არსენა მარაბდელის“ ის ეპიზოდი, რომელზედაც ჩვენ გვინდა შევჩერდეთ, მ. ჯავახიშვილის მაღალ პროფესიულ წრთობასა და მკითხველი საზოგადოებისადმი ხალას მხატვრულ პასუხისმგებლობაზე მიუთითებს, რაც ყველა იმ მასალისა თუ წყაროების დაუცხრომელ ძიებაში გამოიხატება, რომლებიც მას საერთოდ ამა თუ იმ თემის დასამუშავებლად სჭირდებოდა. ეს შეეხება, კერძოდ, სევასტი ლაცაბიძისა და სიმონა ცხოვრებაძის სიკვდილით დასჯის სცენას ამ რომანში, რომელიც ასე ოსტატურად და მხატვრული სინამდვილის დაცვით აქვს აღწერილი ავტორს.

საერთოდ, ადამიანის სიკვდილით დასჯის მხატვრული წარმოსახვა საკმაოდ რთულსა და ძნელ მხატვრულ ამოცანას წარმოადგენს მწერლისთვის. ამ სირთულეს ბევრი მომენტი განაპირობებს, რომელთაგან მწერლის მიერ ყველაზე ძნელად დასაძლევად მიგვაჩნია თვითონ ნაწარმოების პერსონაჟის — სიკვდილისჯილი პირის დასჯის მომენტში სულიერი განცდების მხატვრული რეალიზაცია. ეს კი მწერლისგან დიდ ტალანტთან ერთად მოითხოვს უებარ მხატვრულ ტაქტსა და ალღოსაც, რათა არ დაირღვეს ამ ეპიზოდის დამაჯერებლობა და, რაც მთავარია, მთელი ნაწარმოების მხატვრული სიმართლე. მწერლისთვის შემოქმედებით პროცესში ამ თავისებურ ბეწვის ხილზე გავლას ძირითადად

ისიც ამნელებს, რომ ცხოვრებაში სიკვდილმისჯილი კაცის ურთულესი სულიერი განცდები პირადად შემოქმედისთვის უცნობია, მას არ განუცდია სასიკვდილოდ გამზადებული კაცის ჯოჯოხეთური ვნებათა ლელვანი. მსოფლიო მწერლობის ისტორიამ ორად ორი შემოქმედი იცის, რომლებიც სიკვდილმისჯილების საკანში იყვნენ, ანდა ემაფოტზე იდგნენ და შემდგომ ამისა ცხოვრებას დაუბრუნდნენ ისევ. ესენია: თევდორე დოსტოევსკი და ცნობილი ფრანგი პოეტი ფრანსუა ვიონი. ჩვენ მხედველობაში არა გვყავს ის პირები, რომლებიც ბედნიერი შემთხვევის გამო ასცდნენ სიკვდილით დასჯას და შემდგომი მეტ-ნაკლებად საინტერესო მემუარები თუ დღიურები დაგვიტოვეს; მაგალითად, ზოგიერთი შლისელბურგის ციხის ტუსალი, რომელთაც სიკვდილით დასჯა სამუდამო პატიმრობით ჰქონდათ შეცვლილი და სხვ.

ხელოვნების სხვადასხვა დარგს (ფერწერას, ქანდაკებას, თეატრს, მხატვრულ კინემატოგრაფიას და სხვ.) არაერთხელ მიუმართავს ადამიანის სიკვდილით დასჯის თემისთვის და მისი მხატვრული წარმოსახვის დროს ხშირად დიდ მხატვრულ-ფსიქოლოგიურ დამაჯერებლობისთვის მიუღწევია.

იმ სიძნელეების გამო, რომლებიც ზემოთ აღვნიშნეთ, მწერლები ხშირად გაურბოდნენ ადამიანის სიკვდილით დასჯის სცენის აღწერას თავიანთ ნაწარმოებებში. თვით ისეთი დიდი მწერალი, როგორც სტენდალი, რომელიც პერსონაჟთა ხატვის დროს ადამიანის სულიერი ცხოვრების უფაქიზესი ფსიქოლოგიური ნიუანსირების უბადლო ოსტატად ითვლება, ისიც კი თავს არიდებდა ამას, რადგან, ემჩნევა, არ უნდოდა თვალეზიანებას ევლო იმ ლაბირინთებში, რასაც ადამიანის სულიერი სამყარო წარმოადგენს სიკვდილით დასჯის პროცესში. სხვა მომენტებთან ერთად ესეც იყო მიზეზი, რომ „წითელი და შავი“ მთავარი პერსონაჟის — ჟიულენ სორელის გილიოტინირება რომანში ერთგვარად ფარდის უკან ხდება. მიუხედავად იმისა, რომ „იტალიური ქრონიკების“ ავტორმა თავის ერთ-ერთ ნოველაში ოსტატურად დაგვიხატა უმშვენიერესი ქალის — ბეატრიჩე ჩენჩის დახრჩობის ამაზრუნე სცენა, უფრო რთულ ეპიკურ ტილოში, როგორცაა ზემოთ დასახელებული ნაწარმოები, როგორც ვხედავთ, თავი შეიკავა. ამ მხრივ, მსოფლიოს არაერთმა გამოჩენილმა მწერალმა მიბაძა სტენდალს ნაწარმოების სიუჟეტის შენების დროს.

მიუხედავად ამისა, სხვადასხვა დროსა და ეპოქაში სხვადასხვა ერის მწერლებმა სცადეს ადამიანის სიკვდილით დასჯის პროცესის მხატვრული წარმოსახვა თავიანთ ნაწარმოებში. ეს ცალკეული ეპიზოდები მხატვრული თვალსაზრისით, სხვა ღირსებებთან ერთად, იმდენად არიან საინტერესო, რამდენადაც თავიანთ თავში ატარებენ სათანადო იდეურ დატვირთვას და გამომსახველობითი ხერხების თვალსაზრისით, მრავალფეროვნებასთან ერთად, ავტორის მკვეთრ შემოქმედებით ინდივიდუალობას ააშკარავენ. ამიტომაც, რომ ეს თემა სხვადასხვა მწერალთან განსხვავებული მხატვრულ-სტილისტური ხერხებითაა გაშლილი. აღნიშნული მომენტი მტკიცე კავშირშია ავტორის იდეურ პოზიციასთან და, ამდენად, მის შემოქმედებით მეთოდთანაც.

რომანტიკული ელფერიტაა შეფერილი სიკვდილმისჯილი ადამიანის განცდები შატობრიანის მოთხრობაში „ატალა“, სადაც, ამერიკელი ინდიელი ტომების ჩვეულების მიხედვით, სიკვდილგადაწყვეტილს შეუძლია დასტკბეს ამქვეყნიური სიამოვნებით, „უკანასკნელი სიყვარულის ქალწულთან“ (რო-

გორც ადგილობრივი მკვიდრნი უწოდებდნენ)განცხრომითაც კი, ვიდრე მას სიციოცხლეს გამოასალმებდნენ. დიდი პოეტური გზნებითაა აღწერილი ედუარდ ბაგრიცკის მიერ პოემაში „ფიქრები ათანასეზე“ კომისარ იოსებ კოვანის დახვერტის სცენა, რომელიც მთელ ამ ნაწარმოებს რევოლუციური რომანტიკის პათოსით მსჭვალავს.

ერთი და იგივე მწერალი ადამიანის სიკვდილით დასჯის სცენას თავისი შემოქმედების სხვადასხვა პერიოდში განსხვავებულ მხატვრულ-სტილისტური ხერხებით წარმოგვისახავს. ერთოდ. ოსკარ უაილი ამ თემის დამუშავებისას ტრაგედია „სალომეაში“ ოქტანანის სიკვდილით დასჯას თუ რელიგიური ფანატიზმისა და ეროტიკულ-მისტიკური ტემპობის ფონზე წარმოგვისახავს. იგივე ავტორი უფრო მოგვიანებით, პირადი სულიერი ტრავმისა და სინამდვილისადმი ახლებური დამოკიდებულების გამო, პოეტურ ნაწარმოებში „რიდინგის ციხის ბალადა“ თავისი გმირის აღსასრულს რომანტიკული ფერებით გვიხატავს.

ამ თემის დამუშავების დროს ყველაზე მეტ მხატვრულ სიძლიერეს მიაღწიეს რეალისტმა მწერლებმა და ამასთანავე აღნიშნული ეპიზოდების აღწერის დროს ბოლომდის ერთგული დარჩნენ მხატვრული სინამდვილისადმი თავიანთ ნაწარმოებებში. მაგალითისთვის გავიხსენოთ ლევ ტოლსტოის „ომი და მშვიდობა“ და მიხეილ შოლოხოვის „წყნარი დონი“. ლევ ტოლსტომ ამ ეპოპეაში არაჩვეულებრივი უშუალობითა და მწერლისთვის ძნელად მისაღწევი სისადავით დაგვიხატა ხანძარში გახვეული მოსკოვის ფონზე ფრანგი ჯარისკაცების მიერ ეგრეთ წოდებული ქალაქისთვის ცეცხლისწამკიდებლების, ფაქტიურად უდანაშაულო ხალხის დახვერტა. ამ ეპიზოდის აღწერის დროს ლევ ტოლსტოიში გავრთიანდა გენიალური მხატვარი-ფსიქოლოგი უდიდეს ჰუმანიტთან და პიერ ბეზუხოვის თვალთ დაგვიანახვა მთელი ეს ამაზრუნენი სანახაობა, სადაც მკვლელებიც და მათი მსხვერპლნიც ერთნაირად ცახცახებენ სიკვდილის წინაშე, პირველნი თავიანთი უგუნურებისა და სიღენჯის, ხოლო მეორენი — შემაპრწუნებელი ძალადობის შეგნების გამო.

თითქმის ისეთივე მხატვრული სიძლიერით, ოღონდ უფრო ფართო პლანით აღწერა მიხეილ შოლოხოვმა თავის „წყნარ დონში“ პოდტელკოვისა და კრივოშლიკოვის ბოლშევიკთა ჯგუფის სიკვდილით დასჯა დონელი თეთრი კახაკების მიერ. ავტორმა ამ ეპიზოდში გამოამჟღავნა ადამიანის სულში ჩაღრმავების უდიდესი უნარი და ბრწყინვალე რეალისტური მხატვრული ფერებით დაგვიხატა მეტროპოლი რევოლუციონერის — დონელი კახაკის პოდტელკოვის სახე, რომელიც თავისი გაუტეხავი ბუნებისა და რწმენის წყალობით თვით სიკვდილს ამარცხებს ეშაფოტზე შემდგარი.

ლირიზმითა და რევოლუციური პათოსით გამოირჩევა კონსტანტინე პაუსტოვსკის მოთხრობა „შავი ზღვის“ ერთ-ერთი თავი — „მამაცობა“. სადაც აღწერილია ოჩაკოვოსთან შავი ზღვის უდაბურ კუნძულზე — ბერეზანზე რეაქციონერ და მონარქისტ მიხეილ სტავრაკის ხელმძღვანელობით ლეიტენანტ შმიდტისა და მის თანამებრძოლ რევოლუციონერ მატროსების დახვერტის სცენა.

თავის დროს დიდი გამოძახილი პოვა მკითხველ საზოგადოებაში ლეონიდ ანდრეევის მოთხრობამ „მოთხრობა შვიდ ჩამოზარბობილზე“, რომელიც პირველად დაიბეჭდა აღმანახ „შიპონიკში“ 1908 წელს და ავტორმა იგი მი-

უძღვნა ლევ ტოლსტოის. ამ მოთხრობაში აღწერილია შვიდი სიკვდილმისჯილი ადამიანის სულიერი მდგომარეობა და მათი სიკვდილით დასჯის პროცესი. ეს თხზულება ძლიერ პოპულარული გახდა, ითარგმნა მრავალ ენაზე, მაგრამ, მიუხედავად ასეთი წარმატებისა, კრიტიკაში და მკითხველებში აზრთა სხვადასხვაობას იწვევდა. ძლიერ უარყოფითად შეხვდა ამ ნაწარმოებს გორკი¹; ვ. ვოროვსკიმ ავტორს მიუთითა ამ მოთხრობაში გადაჭარბებულ მხატვრულ სტილიზაციაზე². ძლიერ ბევრი შენიშვნა გამოთქვა ლევ ტოლსტოიმაც³, ვისადმიც ეს მოთხრობა იყო მიძღვნილი. მაგალითად, ცნობილია მისი გამოთქმა ამ ნაწარმოების გამო: „მას (ლ. ანდრეევს. — მ. ა.) ჩემი შეშინება უნდა, მე კი მისი არ მეშინია“.

ყველა ეს შენიშვნა, ძალიან ბევრი პრინციპული ხასიათისაც, ძირითადად გამოწვეული იყო იმით, რომ ლეონიდ ანდრეევი აღნიშნული თემის დამუშავების დროს ძირითადად დაეყრდნო თავის ფანტაზიას, მხატვრულმა გამოწვინებამა წაშალა სიკვდილმისჯილ ადამიანთა რეალურად შესაძლებელი განცდების საზღვრები, დაირღვა პროპორცია და მკითხველთა თვალში ამ ნაწარმოებმა დაკარგა მხატვრული დამაჯერებლობა, რაც ხელოვნების ნიმუშის შექმნის დროს ავტორის მიერ მხატვრული სიმართლისადმი ღალატს უდრის. ჰარბმა და, ამდენად, გაუმართლებელმა ფსიქოლოგიურმა წიაღსვლებმა ამ მოთხრობას ფსიქოპათოლოგიური ელფერის დაღი დაასვა.

ლეონიდ ანდრეევის ამ მოთხრობაზე იმიტომ გავამახვილეთ ყურადღება, რომ მასთან შეპირისპირებით უფრო რელიეფურად გამოვკვეთოთ მ. ჯავახიშვილის „არსენა მარაბდელში“ სევასტი ლაცაბიძისა და სიმონა ცხოვრებაძის სიკვდილით დასჯის სცენის მხატვრული წარმოსახვის რეალისტური ხერხები.

აღნიშნული რომანის ერთ-ერთი თავიდან ვიციტ, რომ სევასტი ლაცაბიძემ და სიმონა ცხოვრებაძემ სხვა თავიანთ თანამზრახველებთან ერთად შურისძიების მიზნით ამოწყვიტეს ქვიშხეთის ბატონის — თავად სუმბათაშვილის ოჯახი. ეს მებატონე ცნობილი იყო თავისი სისასტიკითა და არაადამიანური დამოკიდებულებით ყმა გლეხების მიმართ. ლაცაბიძემ და მისმა ამხანაგებმა არ დაინდეს ქალები და ბავშვებიც კი და ტყეში მიიმაღნენ. ხელისუფლების წარმომადგენლებმა სევასტი და სიმონა შეიპყრეს და სოფელ ხარაგოულში ჩამოხრჩობა გადაუწყვიტეს. ახლა ორივე ხელ-ფეხშებორკილი სახრჩობელის წინ იდგა და სიკვდილით დასჯას ელოდა. მიხილ ჯავახიშვილი ასე აღწერს ამ სცენას თავის რომანში: „სევასტის თავის მიჩლუნგებული ეშვები მოთელილ წვერ-ულვაშზე დაეწყო, გულგრილად ათვალიერებდა ხალხს და ნიადაგ სდუმდა. სიმონა თავჩაქინდრული იდგა და დროგამოშვებით ნაწყენი ბავშვივით კენესოდა.“

— ენა, სევასტი! ენა მომაშორე, შე კაი კაცო!

ლაცაბიძემ ფეხებთან დავარდნილი პურის ნაჭერი დაინახა, სწრაფად წაიჩოქა, კბილებით დასწვდა, ისევ წამოდგა და გააფთრებით დაღრღნა, მას ძალიან ხშირად ჰშიებია, მაგრამ ასეთ მწვავე შიმშილს პირველად ჰგრძნობ-

¹ М. Горький, Собр. соч., т. 24, гл. 63.

² В. Воровский, Лит.-критические статьи, 1956, гл. 305.

³ А. Грузинский, Яснополянская библиотека, კრებული «Толстовский ежегодник», 1912, гл. 142.

და. გაუგებარი იყო: ლაცაბიძემ წინა სალამოს პირთამდე გაივსო სტომაქი, ახლა კი ხუთ პურს და ერთ ბატკანსაც მოინელებდა⁴.

შემდეგ ავტორი აგრძელებს ამ ორი ადამიანის სიკვდილით დასჯის სცენის რეალისტურ აღწერას.

მ. ჯავახიშვილის მიერ წარმოსახული ეს ეპიზოდი ხასიათდება სიკვდილისჯილ ადამიანში, სხვადასხვა სულიერი განცდისა და სიცოცხლისადმი სწრაფვის ინსტიქტის გარდა, ფიზიოლოგიური ხასიათის მოთხოვნის გაჩენითაც, კერძოდ შიმშილის გრძნობით, რაც მათ მდგომარეობაში მყოფი ადამიანისთვის უფრო ბუნებრივია, რომ ჩაწმობილი ყოფილიყო. ყველაფერი ეს, ერთი შეხედვით, მკითხველის გაუგებრობასა და გაოცებას იწვევს და ალბათ ზოგჯერ ჰგონია, რომ მწერალს მხატვრული ალლო დალატობს და მხატვრული სიმართლის მხრივ სცოდავს კიდევ. ასეთ წარმოდგენას ისიც აძლიერებს, რომ ეს მომენტი ადამიანური მდგომარეობისა სიკვდილით დასჯის პროცესში უპრეცედენტოა მსოფლიო ლიტერატურაში და ანალოგიურ შემთხვევას ვერც ერთი მწერლის ნაწარმოებში ვერ შევხვდებით. მართლაცდა საოცარია თითქოს, რომ სიკვდილისჯილ ადამიანი სასრჩობელის წინ იდგეს, დარწმუნებულია, რომ რამდენიმე წუთის შემდეგ ჩამოჰკიდებენ. და ის კი, სიცოცხლისადმი სწრაფვის მაგიერ, არაადამიანურ შიმშილის გრძნობას განიცდიდეს და ერთ ლუქმა პურზე ოცნებობდეს. მაგრამ ეს ფსიქოლოგიური კაზუსი რომ მ. ჯავახიშვილის მხატვრული ფანტაზიის ნაყოფი არ არის და რომ არც ნაწარმოების მხატვრული სიმართლეა დარღვეული, ამაში რეალური სინამდვილიდან მომდინარე ფაქტობრივი მასალა გვარწმუნებს.

ჯერ ერთი, იმის დასასაბუთებლად, რომ სიკვდილისჯილ ადამიანს სიკვდილით დასჯის პროცესში შეუძლია, თუნდაც შეგნებულად, ფსიქოლოგიურად გადაერთოს ისეთ სულიერ მდგომარეობაში, რომელიც აბსოლუტურად გამორიცხავს მოსალოდნელი სიკვდილის შეგრძნებას და იმ მომენტში მასზე ფიქრს, ამის მაგალითი გვაქვს დოსტოევსკის ცხოვრებიდან.

ცნობილია, რომ დოსტოევსკის პეტრაშევსკის პოლიტიკური ჯგუფის საქმეზე პირველად, სხვებთან ერთად, დახვრეტა მიუსჯეს, ხოლო იმპერატორმა ნიკოლოზ I-მა დახვრეტა შეუწყალა ყველას სხვადასხვა ვადით კატორღაში გაგზავნით, ოღონდ ეს შეწყალება, რომელიც უფრო საღისტურ აქტს ჰგავდა, ვიდრე შეწყალებას, მისივე მითითებით, მსჯავრდებულთათვის დახვრეტის ხელოვნური ინსცენირების დროს უნდა გამოეცხადებინათ. შემდეგში გენიალური მწერალი არაერთხელ იგონებდა, რომ „სიკვდილით დასჯის“ მომენტში იგი სიკვდილზე კი არ ფიქრობდა, არამედ რომელიღაც ჯერ კიდევ დაუწერელი მოთხრობის სიუჟეტს უყვებოდა თავის გვერდით მდგომ ამხანაგს. ეს რეალური ფაქტი დოსტოევსკის ბიოგრაფიიდან გამოიყენა მწერალმა მიხეილ ნიკიტინმა თავისი დოკუმენტური ხასიათის მოთხრობის „აქ ცხოვრობდა დოსტოევსკი“ ერთ-ერთ თავში⁵.

ეს ერთი ზოგადი ფაქტობრივი საბუთია, რომელიც ჯავახიშვილის რომანში აღწერილი ეპიზოდის მხატვრული სინამდვილის მტკიცების დროს მხოლოდ და მხოლოდ ფსიქოლოგიური მომენტის ანალოგიისთვის გამოგვადგება. უფრო უცილობელი რეალური წყაროც მოიპოვება, რომელთანაც, ჩვენი ღრმა

⁴ მ. ჯავახიშვილი, რჩული თხზულებანი, 1961, ტ. IV, გვ. 499.

⁵ М. Никитин, Здесь жил Достоевский, М., 1956, гв. 16.

რწმენით, სევასტის სულიერი მდგომარეობა და, ამდენად, „არსენა მარაბდელის“ აღნიშნული დეტალიც პირდაპირ კავშირშია.

მ. ჯავახიშვილმა ამ ისტორიულ რომანზე მუშაობა დაიწყო 1925 წელს. ამის შესახებ იგი თვითონვე წერდა თავის სტატიაში — «როგორ იწერებოდა „არსენა მარაბდელი“»: „დავწვდი, და ერთი წლის შემდეგ (1926) „არსენა მარაბდელის“ პირველი თავი დავებეჭდე „მნათობში“. დავებეჭდე და მაშინვე შევწყვიტე, იმიტომ შევწყვიტე, რომ მოგროვებული მასალა საკმარისი არ აღმოჩნდა. საერთოდ ჩვენი ისტორია ჯერ სისტემატურად არ არის დალაგებული, ხოლო მე-19 საუკუნის ისტორია სულაც არ დაწერილა, ამიტომ იძულებული ვა ვხდები, მე თვითონვე შემესრულებინა ჩემთვის ეს უმადური შრომა. ვსწავლობდი კავკასიის იმდროინდელ ისტორიას, ადმინისტრაციულ წყობილებას, ბატონყმობას, ეთნოგრაფიას, ხალხურ პოეზიას, ლექსიკას, გრამატიკას, ეკონომიკას, ისტორიულ გეოგრაფიას, იმ ეპოქის საერთო სტილს და ამგვარ მსხვილმანსა და წვრილმანსაც. რომანისტს ათასი რამე სჭირდება, და მეც მჭირდება ზოგიერთი ბოტანიკური, ბიოლოგიური, ჩაცმა-დახურვისა და ამგვარი ცნობების მოგროვება. ამისათვის საჭირო იყო მრავალი დაბეჭდილი მასალის წაკითხვის გარდა მუზეუმებისა და ხელნაწერების გაჩხრეკა, ზოგიერთ სოფელში მისვლა, კორესპონდენტების შოვნა და ზეპირად გამოცემათა მოგროვება. ამ საქმეს კიდევ ოთხიოდე წელიწადს მოვუნდი და ბოლოს 1929 წელს საქმაოზე მეტი მასალა დამიგროვდა და რომანის წერაც განვახლე.

საქმაო მასალა მკვიდრი საძიარკველია იმ მწერლისთვის, ვინც თავის რომანს ან მოთხრობას უმთავრესად ფაქტებზე აშენებს, ხოლო „საქმაოზე მეტი“ იმიტომ სჯობს საკმარისს, რომ მის მფლობელს გამოუთლეველი არჩევანი ექნება. მარტო ავტორით და ფიქრით სასახლე ვერ აშენდება. ამ მხრივ მე უხვად ვიყავი დატვირთული და არა ვნანობ იმის გამო, რომ მრავალი ზედმეტი მასალა დამარჩა გამოუყენებელი და მის მოგროვებაზე უპირავი ზედმეტი დრო და ენერჯია დამეხარჯა. მაგალითად, რუსეთიდან ჩამოტანილი 28 ხელნაწერი ტომი 1832 წლის შეთქმულების შესახებ ყველაზე ადრე მე წავიკითხე (ამის გარდა ჩვენს არქივშიც ინახებოდა 8—9 ტომი), მაგრამ თითქმის ვერაფერი ვერ გამოვიყენე, და რაც გამოვიყენე, ის ადრეც ვიცოდი“⁶.

აქედან ჩანს, თუ ოთხი წლის განმავლობაში რა უდიდესი მოსამზადებელი მუშაობა გასწია მ. ჯავახიშვილმა ამ რომანის დასაწერად. იგი ამავე წერილშივე წერს: „ტიპების უპირავლესობა სინამდვილიდან ამოვიღე: ზაალი ბორჩალოელი თავადი ივანე მელიქიშვილია, მისი მზარეული იმერელი სანდრო — სევასტი ლაცაბიძეა... ჩემს რომანში ზოგი ისტორიული პიროვნება ჩავუერთე და ზოგიც მოვონილი. ისტორიულია თვითონ არსენა, მარინე, მეშთა, სიმონა, როსტომი, სევასტი, ღამბაშიძე... სავსებით ისტორიულია იმდროინდელი ომი, ახალციხის აღება, შეთქმულება, სოციალური არე, სუმათაშვილების ამოყლტა, მკვლელობის მონაწილეთა აღსასრული...“⁷. როგორც ვხედავთ, რომანზე მუშაობის დროს მ. ჯავახიშვილი ძლიერ დიდ ანგარიშს უწყევდა შესაფერ ისტორიულ რეალიებს, ფაქტებს, პიროვნებებს; პერსონაჟების შესაქმნელად სათანადო ცოცხალ მოდელებს არჩევდა და, რა გასაკვირია, რომ ამ პერსონაჟთა სულიერი ცხოვრების შექმნაშიც, მათი ფსიქოლოგიური დახა-

⁶ მ. ჯავახიშვილი, რჩეული თხზულებანი, 1964, ტ. VI, გვ. 394.

⁷ იქვე.

სიათების დროს, როგორც ჭეშმარიტი რეალისტი მწერალი, ზოგჯერ უპირატესობას რეალურ სინამდვილეში შენიშნულ მომენტებს ანიჭებდა, რომელთა ექვივალენტური ღირებულებისანი არიან ამა თუ იმ მემუარულ ლიტერატურაში თუ დღიურებში გაფანტული ცნობები, რომელთაც დიდი სამსახურის გაწევა შეეძლოთ მწერლისთვის.

ერთ-ერთ ასეთ წერილობით წყაროდ მიგვაჩნია ჟურნალი „ქართული მწერლობის“ 1929 წლის № 2-ში დაბეჭდილი დღიური, რომელიც ქუთაისის ციხის მღვდელს ლავრენტი დევიძეს უწარმოებია 1908 წლიდან 1917 წლამდე. აღნიშნული დღიურის პუბლიკაცია ეკუთვნის მწერალ დავით სულიაშვილს და მოკლე შესავალ წერილში — „დღიური სახრჩობელაზე“ იგი შემდეგს წერს: „დღიური დაწერილია უბის წიგნაკში, ხან კარანდაშით, ხან მეღნით, ზოგჯერ ორი ფრაზა, ზოგჯერ მთელი ამბავი. მაგრამ ამბავი, რომელსაც მწერლები ტომებს ანდომებენ და მაინც სინამდვილეს ვერ აღწევენ.“

1907 წ. და შემდეგი წლები, საშინელი რეაქციის ხანა ნიკოლოზის რეჟიმისა, — აღნიშნულია პოლიტიკურებზე შურისძიებით, სახრჩობელებით და დახვრეტებით. სწორედ ეს ხანაა გადმოცემული ლ. დევიძის დღიურში.

ციხის ღვდელი ლ. დევიძე ამ ამბებს გადმოგვცემს ისე, როგორც სინამდვილეში ხდებოდა; უბრალოდ და შეუფერადებლად.

ღირსებაც ამ დღიურისა იმაშია, რომ იგი დაწერილია უშუალოდ ნახულის და გაგონილის შემდეგ, დაწერილია არა სხვების წასაკითხად, არა დასაბეჭდად, არამედ პირადი სურვილის დასაკმაყოფილებლად. ლ. დევიძე სრულიად არ მოელოდა, თუ მისი ნაწერი ოდესმე დაიბეჭდებოდა, და ამიტომ მის ნაწერს ისტორიული დოკუმენტის ფასი ეძლევა. შეიძლება მეტიც ითქვას — იქნებ ეს დღიური მსოფლიო ლიტერატურაში უნიკუმიც იყოს...

ჩვენ მრავალი დღიურები, მემუარები, მოგონებანი, წაგვიკითხავს, სადაც ცხოვრების სხვადასხვა მომენტებია გაშუქებული, მაგრამ არსად შეგვხვედრია დღიურები სახრჩობელაზე, დახვრეტაზე, იმ მომენტზე სიკვდილის წინ რომ განიცდის აღამიანი, რასაკვირველია, იმიტომ, რომ თვით დახვრეტილი ამას ვერ დაგვიტოვებდა, დამსწრნი კი ცოტა ყოფილან და ლავრენტი დევიძის დღიურიც შესანიშნავია ასეთი გამოწკლისით და ამ დღიურსაც იმიტომ დიდი ფასი ედება. და კიდევ იმიტომ, რომ იქ მრავალი ადგილებია გაფანტული, საიდანაც მწერლებს შეუძლიათ ისარგებლონ და ამბავი მხატვრულად გადმოგვცენ“⁸.

როგორც ვხედავთ, დღიური ფრიალ საინტერესო მასალებს შეიცავს და განსაკუთრებით ძვირფასია სინამდვილის ობიექტური გადმოცემით, ვინაიდან, როგორც თვითონ დავით სულიაშვილი აღნიშნავს: „... იგი (დღიური. — მ. ა.) დაწერილია უშუალოდ ნახულის და გაგონილის შემდეგ, დაწერილია არა სხვების წასაკითხად, არა დასაბეჭდად, არამედ პირადი სურვილის დასაკმაყოფილებლად“.

დღიურის ავტორს, როცა იგი ქუთაისის ციხის მღვდლად მსახურობდა, 1908 წლის 10 ივლისის თარიღით აღწერილი აქვს ორი სიკვდილმისჯილი პატიმრის, ყოფილი ტერორისტების, დახვრეტა. როცა მან, როგორც ეკლესიის მსახურმა, სიკვდილის წინ პატიმრებს აღსარება ათქმევინა და ზიარების მიღებაც შესთავაზა, ერთ-ერთმა პატიმარმა, კერძოდ ბოჭორიშვილმა, უარი თქვა

⁸ ჟურნალი „ქართული მწერლობა“, 1929, № 2, გვ. 159—160.

ზიარების მიღებაზე. აი, რას წერს ამის შესახებ მღვდელი დევიძე ამ დღიურში: „აღსარება სთქვეს, ზიარება არ მიიღეს, რადგან ბოჰორიშვილმა სთქვა: — „მამაო, სრულიად მოუშზადებელი ვარ... მე ღვთისა მეშინია... თვითონ ღვდლის შვილი ვარ და ეს ზიარება ჩემთვის, უღირსისათვის ცეცხლია დამწველი, ხოლო გთხოვთ ცოტა ღვინო დამალევინეთ...“. მეც პატარა საღვინე შუშით ორი თუ სამ-სამი ჭიქა დავალევინე. ბოჰორიშვილმა მომთხოვა, — იქნებ პური ან სეფისკვერის ნატეხი გაქვთო, მე ვუთხარი არა მაქვს-მეთქი და მაშინ სთქვა: „— რომ იცოდე, ერთი ლუკმა პური მთელი სიცოცხლის ფასიაო. და აწი მამაო, ვისაც ჩემსავით დასჯიან და შენ დაესწრები, იცოდე, ღვინოსთან პურიც იქონიეთო“⁹.

ამ დღიურში გამოყვანილი სიკვდილმისჯილი პატიმრის შიმშილის გრძნობა სიკვდილით დასჯის მომენტში, რაც ასე უჩვეულოდ გვეჩვენებოდა „არსენა მარაბდელის“ ზემომოყვანილ ეპიზოდში, ზუსტად ემთხვევა ანალოგიურ მდგომარეობაში მყოფ სევასტი ლაცაბიძის მსგავს მოთხოვნილებას და ამ ლიტერატურული პერსონაჟის ზემოაღნიშნული ვითომცდა ფსიქოლოგიური კაზუსი, — შიმშილის გრძნობა, — სწორი არ არის. როგორც ამ დღიურიდან ვრწმუნდებით, ობიექტურ სინამდვილეში ადამიანის ასეთი მდგომარეობა შესაძლებელი ყოფილა. ეს კი მ. ჯავახიშვილის რომანში მოცემული ამ ეპიზოდის უეჭველ მხატვრულ სიმართლეზე მეტყველებს და რეალურადაც დამაჯერებელია.

ინტერესს მოკლებული არ არის ის მომენტი, რომ ბოჰორიშვილმა სოციალური ბრძოლის ნიადაგზე ამოხოცა წერეთლების ოჯახი, რაც დღიურში ასეა გადმოცემული: „მე (ბოჰორიშვილი. — მ. ა.) ტერორისტი ვიყავი სოციალ-დემოკრატიის პარტიისა — ვის სიკვდილსაც დამავალებდნენ უთუოდ უნდა მომეყვანა სისრულეში... ყველაზე უფრო მაწუხებს მე წერეთლის ოჯახის ამოწყვეტა, რამდენი გვემუდარენ ნუ ამოგვხოცავთო და მე კი არ შევიწყნარე — მის შემდეგ სამი წელიწადია და ყოველ დამეს მესიზმრებია ის მკვდრები — ენას მიყოფენ და მაშინებენ — ოხ! როდის მოვკვდები, რომ მოვისვენო...“¹⁰.

ბოჰორიშვილის ამ აღსარების ერთგვარ ლიტერატურულ პარალელებად გვევლინება სოციალური ბრძოლის ნიადაგზე სევასტის, სიმონასა და სხვათა მიერ სუმბათაშვილების ოჯახის გაჟლეტა, ისინიც ასევე ეხვეწებოდნენ — ნუ დაგვხოცავთო, ხოლო სიმონა ცხოვრებაძეს სულ თვალწინ უდგას და სიკვდილამდე მოსვენებას არ აძლევს მის მიერ მოკლული სუმბათაშვილის ვაჟის ენა. ყველაფერი ეს ერთად აღებული გვაძლევს იმის უფლებას, რომ დავასკვნათ შემდეგი: მ. ჯავახიშვილი თავის ისტორიულ რომან „არსენა მარაბდელზე“ მუშაობის დროს, სხვა მასალებსა და წყაროებთან ერთად, სარგებლობდა 1929 წელს ჟურნალ „ქართულ მწერლობის“ მეორე ნომერში გამოქვეყნებული ქუთაისის ციხის ყოფილი მღვდლის — ლავრენტი დევიძის დღიურითაც, რომელიც დასჭირდა მას ამ რომანში გამოყვანილი ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟის — სევასტი ლაცაბიძის მხატვრული ხასიათის ფსიქოლოგიური დეტალიზაციისათვის.

⁹ ჟურნალი „ქართული მწერლობა“, 1929, № 2, გვ. 163—164.

¹⁰ იქვე, გვ. 168.

ელისო აბრამიშვილი

სატირა და იუმორი ნიკო ლორთქიფანიძის შემოქმედებაში*

(„რუმბი“ და „ფეოდალები“)

კომიკურობის შექმნის მთავარ წყაროდ „რუმბში“ მისი სატირულად გააზრებული შინაარსი გვევლინება. შესაფერის მასალას ასეთი შინაარსისათვის მწერალი ცხოვრების წილიდან იღებს და მას ისეთნაირად ამუშავებს, რომ მკითხველი, რაც შეიძლება უფრო მეტად დაარწმუნოს თავისი ნათქვამის სიმართლეში, ამდაგვარი შთაბეჭდილების შექმნას მწერალი აღწევს პირველ რიგში რეალისტური წერის მანერით და ნაწარმოებში ისეთი დეტალების შეტანით, რომლებიც მეტ დამაჯერებლობას აძლევს მის მონათხრობს. ასეთ დეტალებად შეიძლება მივიჩნიოთ ქუთაისის „მწვანე ბაზრისა“ და ხონის დასახელება. პერსონაჟთა სამოქმედო ასპარეზის დაკონკრეტება მკითხველს უთუოდ დამაჯერებლობის გრძნობას უცხოველებს.

„რუმბში“ დაკონკრეტებულია ლიტერატურულ გმირთა არა მარტო სადაურობა, არამედ, განსხვავებით ზემოთ დასახელებულ ლირიკულ ნოველათა მოქმედი პირებისა, მათი სახელი და გვარი, სოციალური წარმოშობა, პროფესია თუ თანამდებობა. მაგრამ მთავარი მაინც ისაა, რომ მწერალი იმდაგვარად გვიხატავს თავის პერსონაჟებს, რომ ისინი სრულიად ხორცშესხმულ ადამიანებად გვევლინებიან, ისეთ ადამიანებად, რომლებიც თითქოსდა სადღაც და ოდესღაც გვინახავს.

„რუმბის“ მოქმედი პირები (მხედველობაში გვაქვს პირველ რიგში თავადი არჩილ მინერიძე და აზნაური ფილიპე თამლაძე, რადგან ფაქტიურად მხოლოდ ეს ორი პირია ნოველაში აქტიური, დანარჩენ პერსონაჟებს ვეცნობით ან ფილიპეს გადმოცემით, ან არადა ავტორის რემარკებით) ლაპარაკობენ სრულიად ჩვეულებრივი, სასაუბრო ენით, ზუსტად იმ მანერითა და ლექსიკით, როგორადაც მეტყველებენ იმერეთის მკვიდრნი. მათ სიტყვა-პასუხში ზომიერად დაცული იმერული დიალექტი, იმერული ოხუნჯობა თუ ენამოსწრებულობა ცოცხალ, რეალურ არსებებად წარმოგვიდგენენ ამ ლიტერატურულ გმირებს.

თვით ავტორის ენაც სრულიად უბრალოა და სადა, როგორც თავისი ლექსიკით, ასევე სინტაქსური წყობით, თავისუფალი იმ საგანგებოდ მოხმობილი პაუზებისა, ინტონაციური მახვილებისა, შინაგანი რიტმულობისა და გახშირებული ქვეტექსტებისაგან, რაც ესოდენ დამახასიათებელია ნ. ლორთქიფანიძის ლირიკული თხზულებებისათვის. აქ ყველაფერს სისადავის ბეჭედი აზის. მწერლის შემოქმედებითი პოზიცია ამკარაა: ის საგანგებოდ ცდი-

* დასასრული. დასაწყისი იხ. ჟურნალი „მაცნე“ ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 1.

ლობს, რაც შეიძლება, ბუნებრივად წარმოადგინოს როგორც ნოველის პერსონაჟები, ასევე ის ამბავი, რომელიც მათ გადახდათ თავს.

აი, თუნდაც, როგორ გამოიყურება ტექსტის მესამე ნაწილში დიალოგი ფილიპესა და არჩილს შორის ავტორის რემარკებითურთ:

„ხუთი თვე გავიდა, ზამთარი იყო. ქალაქიდან ბრუნდებოდა ფილიპე-არჩილის ჭიშკარზე უნდა ჩამოველო. არჩილმა თვალი მოკრა აივნიდან მიმავალს ფილიპეს და დაუძახა:

— მობრძანდი, ხილი იხილე, ჩრდილი იჩრდილე, ბუხარზე გათბი და მერე წაბრძანდით.

ფილიპემ ცოტა გაიბატყა თავი, მაგრამ უარ-უარობით ჩამოვიდა უზოში, ჩამოხტა, ჯორი ბიას მიიბა და სახლში შევიდა... მიესალმენ.

არჩილმა გადასძახა ბიჭს:

— აბა, ერთი პატარა საუზნე მოგვიტანე, ღვინო ჩამოასხი. ახლა ქე იქნება დამდგარი.

— მართლა, არჩილ, რას შერება, კაცო, ჩვენი რუმბი?

— იცოცხლე, სახარბიელო გამოვიდა!

— აბა, არჩილ, ეს ხუთი თვე შენ გაქ და ახლა მე წავიღებ.

— თხოვებით რატომ არ გათხოვებ, მარა შენ ისე მელაპარაკები, თითქოს ჩამე მემართოს შენ...

— ხომ არ ხუმრობ, შე კაცო, რუმბი შენიც არის და ჩემიც.

— ბიჭოს! მაზანდარელი თათარი გოჭის თავს მედავებოდაო, სწორედ ამას ქვია!

— საგოჭისთავო არაფერი დამიშავებია, კნიაზო! — წყენით უპასუხა ფილიპემ, — საქონელი თუ სანახევროდ ვიყიდეთ, ტყავიც სანახევრო უნდა იყოს.

— სად იყავი, შე დალოცვილო, ორი თვე გითვალე, გამაცალე ამყრალე-ბული ტყავი-მეთქი, მარა ვერ დაგანძრია კაცმა.

— აყროლებული იყო თუ არა, ეს არ ვიცი, მარა სვავივით რომ დაეცი იმ ტყავს, ამას ქე ვუყურებ, — მკვანედ შეაწყვეტინა ლაპარაკი ფილიპემ.

— ასე იცი, შე საწყალო, ერთი კაპიკისათვის საფლავში ჩაწყვები კაცს. გინდოდა მეხარჯა, მეკეთებინა და შენ კი გესარგებლა, მარა ვერ მოგართვის პატრიჯანი.

— გმადლობ პატივისცემისათვის. გასალანძლავად ჩამომიპატიე? კაი მასპინძელი შენ ყოფილხარ, კაი მიეცა შენს ცოლსა და შვილს. მშვიდობით ბრძანდებოდეთ!

— ჩემი ცოლ-შვილი რა სახსენებელია?! და შენისთანა სტუჟმარი კი დმერთმა შემირცხვინა! — მიახალა არჩილმა ფილიპეს, რომელიც ჩქარის ნაბიჯით მიდიოდა ჯორისკენ...

— დაგიჯენ ფასად, არჩილ, ჩემს ვალანძლვას, თუ კაცი ვყოფილვარ!

— ხახვი არ ჩამაჭრა კისერში, ანდა რუმბი არ წამართვა! — ხარხარით მიაძახა არჩილმა ფილიპეს, რომელიც ბურღღუნ-ბურღღუნით გადიოდა უზოდან“.

ისიც საგულისხმოა, რომ ნ. ლორთქიფანიძე არც სიუჟეტის შერჩევაში და არც პერსონაჟთა დანატვისას არ მიმართავს ჰიპერბოლიზაციის, ფანტასტიკურობისა თუ გროტესკის ხერხს, რასაც ხშირად იყენებენ მწერლები იუმორის-

ტული და განსაკუთრებით კი სატირული ხასიათის ნაწარმოებების შექმნისას. ყოველ შემთხვევაში, ამ ნოველაში წარმოდგენილი დავა რუმბის გარშემო ისეთი დამაჯერებლობითა და ისე ბუნებრივად აქვს მწერალს დახატული, რომ გკითხველისათვის აქ არაფერი ჩანს საგანგებოდ გამოგონილი ან თუნდაც ზედმეტად გადაჭარბებულს.

გადაჭარბების შთაბეჭდილებას არ ტოვებს თვით ფილიპე თამლაძის სახეც კი, რომლისათვისაც მწერალი არ იშურებს მუქ საღებავებს: იგი ამ მოქმედ პირს მიაწერს ათასგვარ მანკიერ თვისებას, აბუჩად იგდებს მთლიანად მის პიროვნებას, დამამცირებელ და კომიკურ სიტუაციებში წარმოადგენს მას და ამდაგვარად ფილიპეს სახით ნამდვილ სატირულ გმირს ხატავს. საზოგადოდ, „რუმბის“ მოქმედ პირთა შორის თავისი კოლორიტულობით ყველაზე უფრო მეტად აზნაური ფილიპე თამლაძე გამოირჩევა. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ქართულმა ლიტერატურამ მისი სახით შეიძინა კიდევ ერთი დაუეიწყარი კომიკური პერსონაჟი, რომელიც თავისუფლად შეიძლება ამოუდგეს გვერდში დავით კლდიაშვილის მიერ ოსტატურად დახატულ იმერელ აზნაურებს. მაგრამ ნ. ლორთქიფანიძის ფილიპე გარკვევით განსხვავდება დ. კლდიაშვილის გმირებისაგან. უარყოფით თვისებათაგან ერთადერთი კუდაბზიკობა და ამპარტავნობაა, რომელიც არ ახასიათებს ფილიპეს, მაშინ, როდესაც დ. კლდიაშვილის პერსონაჟთა ბუნებისათვის სწორედ ეს თვისებაა განმსაზღვრელი. გარდა ამისა, კლდიაშვილის გმირები უმეტესად თავიანთი ეკონომიური სიდუხჭირის გამო ვარდებიან კომიკურ სიტუაციებში, სიღარიბემ და უკულო ამპარტავნობამ აქცია ისინი კომიკურ პერსონაჟებად, ნ. ლორთქიფანიძის ფილიპე კი საკმაოდ შეძლებული აზნაურია, ეკონომიური სიციფროვე როდი უბიძგებდა მას ასეთი აყალმაყალი აეტეხა ერთი საცოდავი რუმბის ვაშო. ფილიპეს სამარცხვინო საქციელი მხოლოდ და მხოლოდ მისი პიროვნული არსის გამოვლენაა და ამიტომაცაა იგი სატირული გმირი.

აღსანიშნავია ისიც, რომ განსხვავებით დ. კლდიაშვილისაგან, ნ. ლორთქიფანიძე ამ ნაწარმოებში არ არის დაინტერესებული თავის პერსონაჟთა წოდებრივი წარმოშობით. მის მიზანს არ შეადგენს, ხაზი გაუსვას მინცდამაინც აზნაურთა კომიკურობას და მათ მანკიერ მხარეებს. მართალია, ნოველის სხვა მოქმედ პირთა შორის აზნაური ფილიპე ყველაზე უფრო კომიკურად გამოიყურება და ავტორის მათრახებიც მის მიმართ უფროა მიმართული, მაგრამ ასევე კრიტიკული თვალთ უყურებს იგი ამავე ნოველაში სხვა წოდებისა თუ სოციალური წრის წარმომადგენლებსაც. **თაჯადი არჩილ მინერიძე, ყოფილი სამხედრო პირი — ივანე სანდამაშვილი, ხასამართლოს მოხელე — გიორგი ვაშლობაშვილი, ხონის მოხამართლე და დამცველები — ყველა ესენი უარყოფით პირებად ჰყავს გამოყვანილი ნ. ლორთქიფანიძეს. აქედან აზნაურ ფილიპეს, ყოფილ სამხედრო პირს ივანე სანდამაშვილსა და ხასამართლოს მოხელეს — გიორგი ვაშლობაშვილს ერთი საერთო მახინჯი თვისება ახასიათებთ — უზომო სიხარბე. ამით მწერალი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ის, რაც ფილიპეს ახასიათებს, არ არის მინცდამაინც აზნაურების განმსაზღვრელი ნიშანი. ფილიპეს მსგავსი სხვა სოციალური წარმოშობის ადამიანიც შეიძლება იყოს. ამდენად წოდებრივობის საკითხი არ დგას აქ ყურადღების ცენტრში. მწერალი აქცენტირებას ახდენს არა ადამიანთა სოციალურ წარმოშობაზე, არამედ საერთოდ ადამიანებზე, რომელთაც შეიძლება ერთ-**

ნაირად ახასიათებდეთ სიხარბე, განურჩევლად მათი წოდებისა თუ თანამდებობისა.

აღსანიშნავია, რომ „რუმბში“ არც ერთი დადებითი მოქმედი პირი არ იღებს მონაწილეობას. ნაწარმოების სიუჟეტურ კონფლიქტს მხოლოდ უარყოფითი პიროვნებები ქმნიან: სატირული პერსონაჟები მეტ-ნაკლებად თავის-სავე მსგავს პერსონაჟებს ებრძვიან.

ნაწარმოებში ბრძოლა წარმოებს, ერთი მხრივ, ივანე სანდამაშვილსა და გიორგი ვაშლობაშვილს, ხოლო მეორე მხრივ, ფილიპე თამლაძესა და არჩილ მინერტიძეს შორის. პირველი წყვილი მკაფიოდ გამოხატული სატირული პერსონაჟებია. როგორც ვაშლობაშვილი, ისე სანდომაშვილი პათოლოგიურად ხარბი ადამიანები არიან. ამ შემთხვევაში ორი სრულიად თანაბარი ძალა ებრძვის ერთმანეთს. რაც შეეხება ფილიპესა და არჩილს, ამ წყვილიდან პირველი თავისი უარყოფითი თვისებებით გარკვევით ფარავს არჩილის პიროვნებას, მაგრამ ეს უკანასკნელი თავისი სულიერი და გონებრივი სიღატაკის გამო ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. ასე რომ, ამჯერადაც „უარყოფითი“ „უარყოფითსავე“ ებრძვის. თავის მხრივ, ფილიპეცა და არჩილიც სასამართლო აპარატის წარმომადგენლებს უპირისპირდებიან და აქაც კვლავ უარყოფით ძალთა შეჯახებაა წარმოდგენილი.

როგორც მოსალოდნელიც იყო, დავა არჩილსა და ფილიპეს შორის უმედგოდ დამთავრდა. უფრო ზუსტად, ამ დავას დასასრული არ უჩანს, დასასრული არ უჩანს სასამართლოს უსამართლობისა, მექრთამეობისა და უვიცობის გამო. ამგვარად, „რუმბი“, როგორც ყველა წმინდა სატირული ნაწარმოები, მხოლოდ „უარყოფითის“ გამოშვეურებაა და თანაც ისეთი არსებითი ხასიათის „უარყოფითისა“, რომლის მთლიან განადგურებას ისახავს მწერალი მიზნად.

ავტორის დამოკიდებულება განსასახიერებელი ობიექტისა და ამავე დროს მკითხველისადმი თხზულებაში სხვადასხვა გზითაა განხორციელებული. ერთი მხრივ, მწერალი თავის თავს ავლენს, ასე ვთქვათ, თვალსაჩინოდ, აშკარად, ხოლო, მეორე მხრივ, დაფარულად, არაპირდაპირი გზით. „რუმბში“ ეს მეორე გზა წამყვანი, რადგან, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, იუმორისტულ-სატირული თხზულებებისათვის სწორედ ისაა ნიშანდობლივი, რომ მწერალი თავის სათქმელს შენიღბულად გამოხატავს.

ამ ნაწარმოებში მწერალი „თვალნათლივ“ ჩანს მხოლოდ სამ ადგილას: დასაწყისში, შუაში და დასასრულში.

საგანგებოდ წამდღვარებულ ეპიგრაფში, როგორც ეს ზევითაც იყო აღნიშნული, ავტორი უშუალოდ ესაუბრება მკითხველს და აცნობს მას, თუ რა დაუდო საფუძვლად თავის ნოველას და როგორია მისი, როგორც შემოქმედის, დამოკიდებულება განსასახიერებელი მასალისადმი. ეს არის, ასე ვთქვათ, პირველი მაკორული აკორდი, რომელსაც შეგნებულად იღებს მწერალი ჯერ კიდევ ნაწარმოების დასაწყისამდე, რათა ამ ხმაზე მომართოს შემდეგ მთელი ნოველა.

ამის შემდეგ ნ. ლორთქიფანიძე თითქოსდა შეგნებულად გადადის კულისებში და სცენაზე ნაწარმოების პერსონაჟებს უთმობს ადგილს. თხზულების მეოთხე მონაკვეთში კი ავტორი მოულოდნელად ერთგება მოქმედების მსგელობაში და აზნაურ ფილიპე თამლაძის მიერ რუსულად შედგენილ საჩივართან

დაკავშირებით მკითხველს ჰპირდება: „ვეცდები დავიცვა სტილი ამ უცნაური თხრობისათა!“ ამ ფრაზის შემდეგ მწერალი ისევ „უჩინარდება“ და მხოლოდ ნაწარმოების ბოლო სტრიქონებში ეხმიანება მკითხველს: „ამნაირად, თუ მიუყვარძობლად ვიანგარიშებთ, მოზერას ტყავის ნახევარი, სულ დიდი, მანეთ-ნახევარად ღირებული, ორ ადამიანს სამას-სამასი მანეთი დაუჯდა, მთავრობას — 1000 მანეთი... მე სამი საათი წერა და თქვენ, ჩემო მკითხველო, 15 წუთი მოწყენა“.

როგორც ვხედავთ, სამივე შემთხვევაში მწერლის „გამოჩენა“ გაპირობებულია უშუალო კონტაქტის დაწყარებით მკითხველთან, რაც, თავის მხრივ, გარკვევით ინტიმურ ატმოსფეროს ქმნის, მით უფრო, რომ მწერლის მიმართვებში აშკარად იგრძნობა ავტორის *გულისხმიერი დამოკიდებულება თავისი მკითხველებისადმი.

საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ მწერალი თხრობას იწყებს და ამთავრებს პირველ პირში და, რაც მთავარია, ერთნაირ მაყორულ ტონში, რის გამოც ის კიდევ უფრო მარჯვედ კრავს ნოველის სიუჟეტურ ქარვას. ავტორის აშკარა „გამოჩენის“ ფუნქციები „რუმბში“ ამ კონკრეტული მიზნებით იფარგლება. მაგრამ ისიც აღსანიშნავია, რომ სამსავე შემთხვევაში მწერლის „გამოჩენა“ ნაწარმოებში მომენტალურ ხასიათს ატარებს. ნოველის სიუჟეტი ფაქტიურად ავტორის უშუალო მონაწილეობის გარეშე იშლება. მიუხედავად ამისა, მწერლის ნამდვილი სახე ტექსტის სწორედ იმ ადგილებში უფრო ჩანს, რომლებშიაც ავტორი მკითხველის თვალთა ხედვას მოფარებულია. მაგრამ აქ იგი ჩანს უკვე დაფარულად და შენიღბულად იმ მცირეოდენ ეპითეტებსა და ირონიითა თუ იუმორით სავსე გამოთქმებში, რომელთაც ის ამა თუ იმ პიროვნებისა თუ მოვლენის დახასიათებისას იყენებს. განსასახიერებელი ობიექტებისადმი მწერალი მკაცრ, მაგრამ თავშეკავებულ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს. უფრო ზუსტად, თავის შეფასებას ის ძუნწად, მაგრამ ამავე დროს მახვილად გადმოგვცემს.

ავტორის თავშეკავება განსაკუთრებით ეპითეტებზე ვრცელდება. მთელი ნაწარმოების მანძილზე მხოლოდ და მხოლოდ იქვს ეპითეტს თუ შევხვდებით. თანაც ზოგი მათგანი უბრალო განსაზღვრების როლს უფრო თამაშობს, ვიდრე მხატვრული სამკაულისას. ეს ეპითეტებია: „ღრმა სალამი“, „დიდი მემამულე“, „ამყარლებული ტყავი“, „დიდებული საბუთი“, „უცნაური თხოვნა“, „გაზოროტებული მოსამართლე“, „ცნობილი ვეჭილი“, „დაღრეილი აზნაური“, „განაჩხლებული თამლაძე“, „კეთილსინდისიანები“ (ხაზი აქაც და სხვაგანაც ჩვენია. — ე. ა.).

აქედან ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟის — არჩილ მინერიძის დასახასიათებლად მწერალი მხოლოდ ერთ ეპითეტს იყენებს: „თავადმა ძველის წესით ღრმა სალამი მისცა“ (მიმართვის ობიექტი ფილიპე თამლაძეა). ამ ეპითეტით ავტორს სურს ხაზი გაუსვას იმ გარემოებას, რომ არჩილ მინერიძე, ყოველ შემთხვევაში, გარეგნულად მაინც ძველ ადათ-წესებს იცავს და, როგორც თავადს, მაღალი წოდების წარმომადგენელს, „ღირსეულად“ უჭირავს თავი. გარდა ამისა, იგივე ეპითეტი არჩილისა და ფილიპეს ურთიერთდამოკიდებულებაზე მიუთითებს. ამით მწერალი თითქოსდა თვალს უხვევს მკითხველს, რათა შემდეგში უფრო კომიკურად გამოიყურებოდეს მათ შორის მომხდარი კონფლიქტი.

რაც შეეხება ნოველის წამყვან პერსონაჟს — აზნაურ ფილიპე თამლაძეს, ყველაზე უფრო დასრულებულ სატირულ პირს ამ ნაწარმოებში, მის მიმართ მწერალი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, უფრო აქტიურ და აგრესიულ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს. ამ გასანადგურებელი ობიექტის დახატვისას ის იყენებს ოთხ ემოციურად დატვირთულ ეპითეტს: „დაღრეკილი“, „განჩხლებული“, „დიდებული“, „უცნაური“, რომელთა შორის განსაკუთრებული ემოციურობით „დაღრეკილი“ გამოირჩევა. ტექსტში ვკითხულობთ: „უწყებულ დროისათვის არჩილი სასამართლოში არ წასულა: დაღრეკილმა აზნაურმა ზედმიწევნით იცოდა „ზაკონის კანონები“ და ამიტომ არხეინად მოელოდა „დაუსწრებელ განჩინებას“. „დაღრეკილი“ შეფასებითი ეპითეტია და ის ფილიპე თამლაძისადმი მწერლის სარკასტულ დამოკიდებულებას გამოხატავს. გარდა ამისა, ამ ეპითეტს ექსპრესიულობას მატებს ისიც, რომ ის კუთხური სიტყვაა, საგანგებოდ შერჩეული ავტორის მიერ.

ეპითეტი „განჩხლებული“ ფილიპეს სულიერ მდგომარეობაზე მიუთითებს, ხოლო დანარჩენი ორი: „დიდებული“ და „უცნაური“ ავტორს გამოყენებული აქვს თამლაძის მიერ შედგენილი საჩივრის დასახასიათებლად: „ეს დიდებული საბუთი რუსულად არის დაწერილი. ვეცდები დავიცვა სტილი ამ უცნაური თხოვნისა“. ეპითეტი „უცნაური“ პირდაპირი გზით განსაზღვრავს თამლაძის საჩივრის რაგვარობას, ხოლო „დიდებული“ — შენიღბვით, რადგანაც ის მწერლის გამკილავი ირონიის შემცველია და ამიტომაც მისი ნამდვილი მნიშვნელობა შებრუნებით უნდა გავიგოთ. ამდენად ეს ეპითეტი მკითხველის აქტივიზაციას მოითხოვს.

იმავე ხასიათისაა ეპითეტი „კეთილსინდისიანები“, რომლითაც ავტორი ერთ ტაფაში აქცევს ნაცვალს, მამასახლისს, ჩაფრებს, მწერალსა და მომრიგებელ მოსამართლეს. „კეთილსინდისიანები: ნაცვალი, მამასახლისი, ორი თუ სამი მოწმე ჩაფარი, თარჯიმანი, მწერალი და მომრიგებელი მოსამართლე, ზოგიერთი ოცი-ორმოცი ვერსის მანძილიდან მოსული სამი თუ ოთხი საათი უვლიდენ ყოფილ წაღვარევს...“ ამგვარად, მწერალი ახერხებს, რომ ერთი ზუსტი და მეტყველი ეპითეტით ირონიულად შეაფასოს ამდენი პიროვნება ერთდროულად.

რამდენადმე სხვაგვარი ახსნა აქვს ეპითეტს „ცნობილი“, რომელსაც ნიკო ლორთქიფანიძე იყენებს როგორც არჩილის, ისე ფილიპეს ვეჭილების დასახასიათებლად. ამჯერად ამ ეპითეტში ჩაქსოვილი ირონია მიმართულია არა მარტო ვეჭილებისადმი, არამედ იმ საზოგადოების მიმართაც, რომელმაც ასეთი ვეჭილები „ცნობილებად“ მონათლა. ასე რომ, გარეგნულად სრულიად სადა ეპითეტი „ცნობილი“ ნ. ლორთქიფანიძის ამ ნოველაში ღრმა შინაარსისა და მძაფრი ემოციურობის მატარებელია.

გარდა ამ მცირეოდენი ეპითეტებისა, ავტორი უნებურად ავლენს აგრეთვე თავს იმ ირონიითა და იუმორით სავსე რემარკებში, რომლებშიაც ასევე დაფარულად ჩანს მისი დამოკიდებულება ნაწარმოების მოქმედი პირობისადმი. მაგრამ ამჯერადაც მწერალი თავშეკავებულია. მთავარი მოქმედი პირობის: არჩილისა და ფილიპეს დასახატავად ავტორი, შეიძლება ითქვას, რომ სავსებით კმაყოფილდება ამ ძუნწად წარმოდგენილი ეპითეტებით, მათი სახეების დასრულებას აღარ ჭირდება მწერლის დამატებითი კომენტარები. როგორც ერთი, ისე მეორე პიროვნება ისედაც ნათლად იკვეთება მათ რეპლიკებსა,

დილოგებსა თუ მოქმედებებში. ამიტომაც მწერალი არ ცნობს საჭიროდ საკუთარი აზრებითა თუ მსჯელობით შეავსოს მკითხველის წარმოდგენა მათზე. ერთადერთ გამონაკლისს ის უშვებს მხოლოდ არჩილის მიმართ, როდესაც წერს: „უწყებაში მოყვანილი კანონის მუხლები მის გონებას არაფერს ეუბნებოდა“, რითაც ის ხაზს უსვამს არჩილის უვიცობასა და გონებრივ სიჩლუნვეს.

რამდენადმე სხვა გზას მიმართავს მწერალი ნოველის მეორეხარისხოვანი პერსონაჟების შექმნისას. მხედველობაში გვყავს არჩილისა და ფილიპეს დამცველები. თუ არჩილსა და ფილიპეს ავტორი პირველ რიგში მოქმედებაში წარმოადგენს, ამ შემთხვევაში ის ვეჭილების მოქმედების შესახებ თვით ლაბარაკობს. ასე რომ, ამჯერად აქტიურები პერსონაჟები კი არ არიან, არამედ თვით ავტორი და ამიტომაც მისი უშუალო დამოკიდებულება ამ პირების მიმართ უფრო თვალნათლივია, თუმცა ამყამადაც ის თავის სათქმელს შენიღბულად გამოხატავს:

„ოლქის სასამართლოში ცნობილი ვეჭილები გამოვიდნენ ორივე მხრით.

ამათ უკვე აინტერესებდათ — როგორც ამბობდნენ და როგორც გასამრჯელოს იღებდნენ — პრინციპიალური მხარე უფლებისა.

თამლაძის ვეჭილი, ნაფიცი ვეჭილი, ამტკიცებდა, რომ თავადი არჩილი ტიბი იყო იმ ავსული ადამიანისა, რომელსაც სურს ყოველივე დაჩაგროს, დათრგუნოს და, თანაც, არ იფიწყებს მატერიალურ სარგებლობას.

თავადი არჩილის ვეჭილი კი, ისიც ნაფიცი ვეჭილი, უფრო ეკონომიური მატერიალიზმის მიმდევარი იყო და არწმუნებდა მოსამართლეთ:

— თამლაძე ჩარჩია, რომელიც ცდილობს სხვისი ნაშრომი კანონის დახმარებით ხელში ჩაიგდოსო, მაგრამო, — დაუმატა ვეჭილმა აღტაცებით, — ახლანდელი კანონი აღარ არის ბრმა; მან იცის, კანონის წმინდა ფრთების ქვეშ რამდენი ავაზაკი აპირებს დაბუდრებასო; ღრმათ მკვრეტელი მოსამართლენი კი ჩახვდენ საქმისა გულს და სინამდვილეს ამოიკითხავენო“.

როგორც ვხედავთ, ვეჭილების პიროვნება მათ უშუალო მოქმედებაში კი არ არის ნაჩვენები, არამედ ავტორისეულ რემარკებში, რომლებშიაც გარკვევით იგრძნობა მწერლის მძაფრი კრიტიკული დამოკიდებულება სასამართლოს მოხელეთა მიმართ. სულ რამდენიმე მოკლე აბზაცში ნ. ლორთქიფანიძე ახერხებს, საამჟარაოზე გამოიტანოს როგორც მათი ზნეობრივი დაცემა, ასევე მათი გონებრივი სიღარიბე. ის გესლიანად, მწვავე ირონიით საცხე სიტყვებით დასცინის მათ უპრინციპობას, უსამართლობას, მეჭრთამეობას, გონებრივ შეზღუდულობას, მათ ყალბ პათოსსა და თხრობის მანერულობას — ერთი სიტყვით, ყველაფერ იმას, რაც არ უნდა ახასიათებდეს ნამდვილ ვეჭილს და რაც ახასიათებდათ სწორედ იმდროინდელ სასამართლო მოხელეებს.

სატირისათვის დამახასიათებელ სიმწვავეს ამ ნაწარმოებს აძლევს არა მარტო ის შეურიგებელი, კომიკური კონფლიქტი, რომელიც თხზულების წამყვან პერსონაჟთა შორის არსებობს, არამედ ავტორისეულ რემარკებში ჩართული ეს მწარე ირონიაც, რომელიც განსაკუთრებით ცხვლად გამოხატავს მწერლის კრიტიკულ დამოკიდებულებას დასამუშავებელი მასალისადმი. აღსანიშნავია ისიც, რომ ნ. ლორთქიფანიძის ირონიაშიაც არაფერია ზომაზე მეტად გადაპარბეული, ფანტასტიკური თუ გროტესკული.

ანალოგიური თემა და მსგავსი სიუჟეტი უდევს საფუძვლად ნ. ლორთქიფანიძის იუმორისტულ ნაწარმოებს „ფეოდალები“. აქაც ისევე, როგორც

„რუმბში“ თხზულების წამყვანი პერსონაჟები ე. წ. მაღალი სოციალური ფენის წარმომადგენლები არიან და, რაც მთავარია, გარეგნულად ის ინცინდენტები, რომელიც „ფეოდალების“ მოქმედ პირებს შეემთხვათ, ძალზე წააგავს, ერთი მხრივ, გიორგი ვაშლიბაშვილსა და ვანო სანდომაშვილს შორის, ხოლო, მეორე მხრივ, არჩილ მინერიძესა და ფილიპე თამლაძეს შორის მომხდარ ამბავს. მსგავსება შეინიშნება არა იმდენად წინააღმდეგობათა გამოხატვის ფორმაში, არამედ კონფლიქტის საგანში. ეს უკანასკნელი ორივე ნაწარმოებში ერთნაირად სასაცილომდე უმნიშვნელოა. „რუმბში“ დავის ობიექტს, როგორც ვიცით, ნესვი და რუმბი წარმოადგენს, ხოლო „ფეოდალებში“ — თუთუნის მოქმედ პირთა შორის დაძაბულობა აქაც გაყოფის პროცესში იქმნება, მაგრამ კონფლიქტის წარმოქმნის მთავარი მიზეზი „რუმბში“ სხვაა, და „ფეოდალებში“ კიდევ სხვა.

„ფეოდალებში“ საზიაროდ ყიდვაცა და შემდეგ გაყოფაც პირველ რიგში მოქმედ პირთა შიშვე ეკონომიური მდგომარეობითაა გაპირობებული. „რუმბში“ კი არც პირდაპირ და არც მინიშნებით არსად არ არის ლაპარაკი პერსონაჟთა მატერიალურ სიღარიბეზე. პირიქით, აზნაურ ფილიპე თამლაძის შესახებ, რომელიც ყველაზე უფრო აქტიური ჩანს დავაში, მწერალი აღნიშნავს, რომ ის შეძლებული მემამულე იყო. საზოგადოდ, ამ თხზულებაში ავტორი არ ამკლავნებს საგანგებო ინტერესს სოციალური საკითხებისადმი. მაშინ, როდესაც „ფეოდალებში“ წინა პლანზე სწორედ პერსონაჟთა ეკონომიური მდგომარეობაა წამოწეული. მთელი ნაწარმოები იმდაგვარად არის აგებული, რომ მისი ყოველი დეტალი ამ მომენტის ხაზგასმას ემსახურება: ძუნწად წარმოდგენილი ავტორისეული რემარკები, მოქმედ პირთა გატაცებული ლაპარაკი სიმდიდრეზე, თუ მათი ენამოსწრებულობა საკუთარი სიღარიბის შესახებ — ყველაფერი, პირდაპირი თუ არაპირდაპირი გზით, გარკვევით მიუთითებს იმაზე, რომ უჭირს მთელ სოფელს. მაგრამ გაჭირვების ამ საერთო ფონზე ნ. ლორთქიფანიძე საგანგებო ყურადღებას აზნაურთა წოდების სრულ გადატაკებაზე ამახვილებს. ამდენად, „რუმბისაგან“ განსხვავებით, „ფეოდალებში“ რამდენადმე წოდებრიობის საკითხიც დგას, თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სხვა რაიმე განსაკუთრებულ ინტერესს ამ წოდების მიმართ ნ. ლორთქიფანიძე „ფეოდალებში“ არ ამკლავნებს. ამჯერად მწერლის კონკრეტულ ამოცანას მხოლოდ ის შეადგენს, რომ აჩვენოს ამ წარმავალი კლასის უკიდურესი სიღუპხირე ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ და ის, თუ როგორ უბიძგებს ეს ეკონომიური სიღარიბე მათ სიხარბისაკენ.

ამ მიზნის მისაღწევად ნ. ლორთქიფანიძე იღებს მხოლოდ და მხოლოდ ერთ პატარა ეპიზოდს აზნაურთა ცხოვრებიდან და ამ ერთი დეტალის დახატვით ახერხებს ხორცი შეასხას თავის ჩანაფიქრს.

ჩონჩხი ნაწარმოებისა ასეთია: ორი გადატაკებული აზნაური საზიაროდ ყიდულობს მედუქნისაგან ხუთმეტ კაპიკად შეფასებულ თუთუნს. ერთი მედუქნეს აძლევს რვა კაპიკს, ხოლო მეორე — შეიდს. იმის გამო, რომ გაყოფის დროს ორივე ცდილობს თუთუნის რაც შეიძლება მეტი ნაწილი მიითვისოს, ერთ-ერთი მათგანი შემთხვევით მეორეს მარცხენა ხელის საჩვენებელ თითს სამუდამოდ დაუზიანებს.

ეს არის ამ ნაწარმოების ბირთვი, რომელზედაც შემდეგ მწერალი აგებს იმდენად მცირე ზომის თხზულებას, რომ მისი ფაბულა და სიუჟეტი თითქმის

მთლიანად ერთმანეთს ემთხვევა. კვანძის შეკვრა, კულმინაცია და კვანძის გახსნა დროის ძალზე მცირე მონაკვეთში ხდება და იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, რომ ყველაფერი ეს თითქოსდა ერთდროულად იყოს მოცემული ნაწარმოებში. ამგვარად, „ფეოდალები“ მხოლოდ და მხოლოდ ერთ კომიკურ ეპიზოდზეა აგებული მაშინ, როდესაც „რუმბი“ კომიკურ სიტუაციათა მთელ წყებას მოიცავს. არქიტექტონიკის თვალსაზრისით, სხვაობა აგრეთვე სხვა დეტალებშიაც შეიმჩნევა. ნაწარმოები იწყება პირდაპირ ამბის გაშლით და, მცირედენი გამოწაკლისის გარდა, ის მთლიანად პერსონაჟთა დიალოგებზეა აგებული, რაც მას გარკვეულ დინამიკურობას ანიჭებს. საზოგადოდ თხრობა აქ სწრაფ ტემპში მიმდინარეობს: მოქნილი და ლაკონიური რეპლიკები აჩქარებით ცვლიან ერთმანეთს.

გარდა ამისა, „რუმბთან“ შედარებით, ის კომიკური შინაარსის შემცველი წინააღმდეგობა, რომელზედაც მწერალი აგებს „ფეოდალებს“, გაცილებით უფრო სუსტია. ბრძოლა აქ წარმოებს არა მტრულად განწყობილ მოქმედ პირთა შორის, როგორც ამას ადგილი აქვს „რუმბში“, არამედ ისეთ ადამიანებს შორის, რომლებიც ერთმანეთისადმი კეთილად არიან განწყობილნი; კეთილად არიან განწყობილნი როგორც კონფლიქტამდე, ასევე დავის პროცესსა და მისი შედეგის შემდეგაც კი.

დავის პროცესი თხზულებაში ამდაგვარადაა წარმოდგენილი:

„პარკის გასაპტრელად ერთმა დაზვიდან დანა აიღო.

— რას შვრები, კაცო... ორი წილი მიგაქვს? — ხელის ფათურით წაედავა მეორე.

— რა ორი წილი, სად ორი წილი, ერთი ნამცეცაა მეტი.

— ამხანაგობა თუა, შუაზე გავიყოთ, — ვითომ ხუმრობით და ღიმილით, მაგრამ დაბეჭითებით ეუბნებოდა მეორე და უშლიდა დანა იქ დაესვა პარკისათვის, სადაც მიმზნებული იყო.

— რვა კაპიკა ჩემი, იმე!

— შენ არ მომიკვდე, ასე არ გაგაპტრევიო... ასე ორ ნაწილს შენ წაიღებ, რა სამართალია, მოიცა, შუაკაცმა გაყოს.

და სწორედ იმ წამს, როცა პირველმა დანა დაუსვა, მეორემ პარკი თავისკენ მოიზიდა.

— უპ, რა მიქენი, კაცო! — პარკს ხელი მიანება და მარცხენა საჩვენებელი თითი მარჯვენა ხელში ჩაბლუჯა.

— რა იყო?

— რაღა რა იყო, თითი ქე წამაცალე და!

— გზხუმრებოდი... — გაისმა შემკრთალი ხმა.

— კაი ხუმრობა გამოგივიდა — კაი მოგეცეს...

გაპრილ თითს ხელი მოაშორა, სისხლმა მადლა აასხა“.

ეს არის ყველაზე უფრო დაძაბული ადგილი, მოქმედების განვითარების კულმინაცია ამ ნაწარმოებში.

მცირე ხნის განმავლობაში დაძაბულობა კვლავ გრძელდება: ნაწარმოების მთავარი მოქმედი პირი ჯერ კიდევ გასაპტრშია და ამ ინცინდენტის დამსწრენი, თხზულების სხვა პერსონაჟები, განსაკუთრებით კი „დამნაშავე“, აღელვებულნი ასეთი მოულოდნელი შედეგით, გაფაციცებით ცდილობენ, რომ დაზარალებულს სისხლის დენა შეუჩერონ.

სულ ჩქარა სიტუაცია იცვლება. დუქნის წინ შეყრილი მოზაასენი კვლავ თავიანთ ძველ მდგომარეობას უბრუნდებიან: ოხუნჯობა და ენამახვილობა ისევ გრძელდება და დაძაბულობაც თანდათანობით მთლიანად იხსნება: „დამნაშავემ“ იგრძნო თავისი დანაშაული, ხოლო „დაზარალებულმა“ სულგრძელად აპატია თავის მეზობელს სიხარბე, რომელსაც მსხვერპლად მისი თითი შეეწირა. „მოწინააღმდეგეთა“ შერიგება ნაწარმოებში ასეთნაირადაა გადმოცემული (საუბარს იწყებს „დაზარალებული“):

„ — გაჭერი მაგ დასაწვავი თუთუნი და მალირსე მიინც ერთი პაპიროსი.

დამნაშავემ ჯერ ამოაცალა პარკს სისხლით გასვრილი თუთუნი და მერე ბევრათ უფრო დიდი ნაწილი მონაწილეს მიაწოდა:

— ეს შერიგების იყოს...

— კი არ გეჩხუბები, მარა ნამეტანი ხარბი ხარ, კინლამ გადამაყოლე...

— რა ვიცოდი, მაგ ოხერ დანაში თუ ეშმაკები იჯდა?!

— ქე მინდოდა, ღმერთო შეგცოდე, თქმა, დანა ახალი ალესილია და ფრთხილათ იხმარეთ-თქვა, მარა გულზე გადამიარა რაცხა... დალახვროს ღმერთმა!

— ასეა ფათერაკი! — შენიშნა მესამემ და ნაომარი თუთუნით ყალიონი ააესო.

როცა გამოწვდილს დაგრეხილს პაპიროსს შეხედა, დაპირილა შეუტია:

— ბარეღამ ენაც გაუსვი, შე კაცო, რაღას მაწვალეზ?!

— ახლა მეშინია, ძმაო, ჩემმა ნერწყვმა არ მოგწამლოს...

— ოჰ, კაი ახლა, გაათავე ოხუნჯობა!

ოთხივემ გააბოლა“.

როგორც ვხედავთ, კონფლიქტი, რომელიც „ფეოდალების“ სიუჟეტს უდევს საფუძვლად, უფრო მოჩვენებითი ხასიათისაა და ამდენად არ შეიძლება, რომ ის ნაწარმოებში განსაკუთრებულ დაძაბულობას ქმნიდეს. „რუმში“ კი დაპირისპირებულ ძალთა წინააღმდეგობა მწვავე ხასიათს ატარებს. ის თითქმის განუწყვეტლივ გასდევს ნაწარმოებს და იგულისხმება, რომ თხზულების დასასრულის შემდეგაც ძალაში რჩება.

საზოგადოდ, „ფეოდალების“ მთავარი მოქმედი პირები საგრძნობლად განსხვავდებიან „რუმის“ წამყვანი პერსონაჟის — აზნაურ ფილიპე თამლაძისაგან. ეს უკანასკნელი მკაფიოდ გამოხატული უარყოფითი პიროვნებაა, არაჩვეულებრივი თავისი მანკიერი თვისებებით. ფილიპეს ყოველი საქციელი თუ მოქმედება ეს მხოლოდ მისი მახინჯი შინაგანი ბუნების შესატყვისი გამოვლენაა. ამიტომაც მწერალს ის სატირულ ასპექტში ჰყავს დახატული და, საერთოდ, მთლიანად „რუმში“ ავტორის სატირულ ტენდენციითა აშკარა გამოხატულება.

ფეოდალების მოქმედი პირები კი ჩვეულებრივზე ჩვეულებრივი ადამიანები არიან. ისინი არ გამოირჩევიან არც თავიანთი არაჩვეულებრივად ამადლებული სულითა და არც არაჩვეულებრივად დაბალი ქვენა ზრახვებით. ეს გადატაკებული აზნაურები ცხოვრობენ ყოველდღიური ცხოვრებით და მათი ინტერესები ფაქტიურად ლუკმაპურის მოპოვებით შემოიფარგლება. ისიც აღსანიშნავია, რომ „ფეოდალების“ მოქმედ პირებს ნ. ლორთქიფანიძე ძალზე ძუნწ ფერებში ხატავს. მკითხველმა მათ შესახებ მხოლოდ ის იცის, რომ ისინი სრულიად უბოროტო და კეთილი ადამიანები არიან, თანაც ენა-

მახვილები. იცის აგრეთვე ის, რომ მათ უზომოდ უჭირთ მატერიალურად. ეს დაუსრულებელი გაჭირვებაა, რომ უღვივებთ მათ სიხარბის გრძნობას, — გრძნობას, რომელიც მათი ბუნებისათვის სრულიადაც არ არის განმსაზღვრელი. ასეთი ადამიანების მიმართ, ბუნებრივია, არ შეიძლება იყო დაუნდობელი. მართალია, ნ. ლორთქიფანიძე მათაც დასცინის, მაგრამ ეს დაცინვა განადგურებას როდი ისახავს მიზნად. მწერალი ამჯერად მხოლოდ იმითი კმაყოფილდება, რომ კომიკურ სიტუაციებში აქცევს მათ. ამგვარად, „ფეოდალებში“ მონაწილე აზნაურების სახით ნ. ლორთქიფანიძე ქმნის არა სატირულ, არამედ იუმორისტულ ლიტერატურულ გმირებს და ნაწარმოებსაც მთლიანად მსუბუქი იუმორის ტონში წარმართავს.

ისე როგორც „რუმბში“, ასევე „ფეოდალებში“ იუმორის განსახორციელებლად მწერალი პირველ რიგში ე. წ. სიტუაციურ კომიზმსა და თავისებურ იმერულ ენამოსწრებულობას იყენებს. ამ ნაწარმოების ტექსტი, შეიძლება ითქვას, მთლიანად პერსონაჟთა ენამახვილურ რეპლიკებს ეყრდნობა. ეს საოცრად მსუბუქი იუმორის შემცველი რეპლიკები, დაცლილი ყოველგვარი გაბოროტებისა და ღვარძლიანობისაგან, მკითხველს ნამდვილ ესთეტიკურ სიამოვნებას ანიჭებს.

„— დიდი მდიდარი კაცია, ძმაო, დიდი მდიდარი“, — ვკიახულობთ ნაწარმოების დასაწყისშივე, უშუალოდ ავტორისეული რემარკის შემდეგ:

„— რამდენი ექნება მინც?“

— ჯობეში არ ჩამიყვია ხელი, მარა ამბობენ, ათასი მანეთი გასესხებული აქვსო...

— იმე! რავა ვეკადრება?

— ?!

— რა ჩემი ფეხებია ათასი მანეთი?!

— იტყვი შენც რაღა?! ათასი მანეთი არაფერიაო!!!

— ერთ კაი ქეიფში ხარჯავენ, ძმაო, ამდენს!..

— შე დალოცვილო, ვინცხა რაცხას შევება, იმას კი არ გეუბნები... აქ, ამ ჩვენ მიდამოში, ათასი მანეთი დიდი ღვთის წყალობა და ბედნიერებაა.

— ასე თუ თქვი, შე კაცო, ჩვენთვის ახლა წითელი თუმანიც კაი საქმეა!

— შენ უნდა თქვა, როკფელია ყოფილა ამერიკაში ვინცხა, ყოველ წუთში — ფუუ! — მოლაპარაკემ სული შეუბერა, — აი, ამდენ ხანში, ერთ მუჟა ოქროს ღებულობს თურმე.

— რავა, რავო?

— რავა და ერთ წამში — ფუუ — ამდენს ხანში, რაც კი ჩაეტევა ამ პეშვში, — მობაასემ პეშვი გააკეთა, — იმდენი ოქრო შემოდის.

— რას უშვება მერე ის სულწაწყმედილი?

— ჩვენ არ გვიგზავნის და რა ვიცი, რას უშვება?!

— მერე ერთ წუთში ერთი პეშვი, მეორე წუთში კიდევ ერთი პეშვი... დედაც, რამდენი შედგება ერთ საათში, ერთ დღეში... ახლა წელიწადში, თქვი შენ!

— ვერც ქე ვიანგარიშებთ მე და შენ, ჩემო ლავრენტი.

— მაგაზე დამიღვა ჭავრი! მომცა, იცოცხლე ვიანგარიშო, და რომ არ მაქვს, რათ შევიწუხო თავი?..“

ჩვენ მიერ მოტანილი დიალოგი მრავალმხრივ არის საინტერესო. როგორც ვხედავთ, მოქმედ პირთა საუბრის შინაარსი და ფორმაც: გახშირებული შეძახილები, გაოცების გამომხატველი კითხვითი წინადადებები, რომლებშიაც დაფარულად ჩანს თითოეული მათგანის სწრაფვა უზრუნველი ცხოვრებისადმი და როკფელერის სიმდიდრის წარმოდგენა ჰიპერბოლურად, ავტორის ყოველგვარი რემარკების გარეშეც, გარკვევით მიუთითებს მოზაასეთა ეკონომიურ სიფიწროვეზე, ხოლო მათი საუბრის მანერა, კილო, ლექსიკა და თავისებური გამოთქმები, ერთი მხრივ, — მოლაპარაკეთა ენამოსწრებულობაზე, ხოლო, მეორე მხრივ, — მათ კუთხურ წარმოშობაზე. მწერალი ისე ოსტატურად ამეტყველებს თავის პერსონაჟებს, რომ მკითხველის წინაშე სრულიად ხორცშესხმული ადამიანები დგანან. წერის ასეთი რეალისტური მანერა აახლოებს თხზულებაში წარმოდგენილ ამბავს სინამდვილესთან.

გასათვალისწინებელია აგრეთვე ისიც, რომ „ფეოდალებში“, განსხვავებით „რუმბისაგან“, ავტორისეული რემარკები ძალზე ძუნწადაა მოცემული. ამ მხრივ მწერალი თითქოსდა საგანგებოდ იზღუდება და თავის სათქმელს ნაწარმოების მოქმედ პირთა რეპლიკების, დიალოგებისა თუ მოქმედების საშუალებით გამოხატავს. ერთადერთ გამონაკლისს ის უშვებს მხოლოდ ნაწარმოების დასაწყისში, სადაც თავისი ჩვეული ოსტატობით, საოცრად შეკუმშულად, მაგრამ ძალზე ცოცხლად და კოლორიტულად წარმოგვიდგენს იმერთის სოფლის ცხოვრების სურათს:

„სალამო აუქმებული.

ეკლესიის გალავანზე, მღვდლის მოლოდინში, გადმოყუდებული მედავითნე;

იქვე, თითქმის გალავანზე მოდგმული ღუქნის წინ, ღირეზე, ზის ერთი და წალდის ყუთი ხაზავს, მგონი, მეზობელთან სადაო ნაკვეთის საზღვრებს; კუთხეში, კუნძზე, წამომჯდარა მეორე, ცხვირსახოცით თავწაქრული და შალის ნაგლეჯით წელზემომხვეული;

ახლადგათლილ სარს დაყრდნობია მესამე;

მედუქნე-ხარაზი მუშაობს გაღებულ დარაბის იქით;

სოფლის დამამშვიდებელი მიდამო.

მასლაათობენ“.

ნაწარმოების ეს ადგილი იმითაც არის მნიშვნელოვანი, რომ ნ. ლორთქიფანიძე დასაწყისიდანვე მიგვანიშნებს, რომ მისი განსახიერების მთავარ საგანს მეზობელთა შორის დაეა უნდა წარმოადგენდეს. რაც შეეხება სხვა რემარკებს, მათში არც პირდაპირი გზით და არც შემოვლით არსად არ შეიმჩნევა მწერლის დამოკიდებულება დასამუშავებელი მასალისადმი. ისინი თითქოსდა სრულიად თავისუფალნი არიან ყოველგვარი ემოციურობისა თუ შეფასებითი მომენტი-საგან. აი, თუნდაც ამისი მაგალითები: „მოზაასენი განაგრძობენ ბაასს“; „ყველა მიაჩერდა“; „მედუქნემ ნავთით საესე თანაქი უკან მოიტანა“; „ქალი უკან წასვლას აპირებდა, რომ ერთმა მოზაასეთაგანმა მიმართა“; „ქალი წავიდა“; „დამსწრეთ გაელიმათ“; „თუთუნის პარკი ხელიდან ხელში გადადიოდა“; „ფული მედუქნეს გადასცეს“; „პარკის გასაქრელად ერთმა დაზვიდან დანა აიღო“ და სხვ. ნაწარმოებში არსებული რემარკები ყველანი ამ ხასიათისანი არიან და მწერალს ისინი ძირითადად მხოლოდ სიუჟეტური მოქმედების ხაზის წინ წაწევაში ეხმარებიან.

საგულისხმოა, რომ მთელი თხზულების მანძილზე ვერსად ვერ შეხვდებით მოქმედ პირთათვის განკუთვნილ ეპითეტებს, რომლებშიაც ჩვეულებრივ ავტორის შეფასებითი დამოკიდებულება დასამუშავებელი მასალისადმი კარგად ჩანს. ასე რომ, ნ. ლორთქიფანიძე ამ ნაწარმოებში გაცილებით უფრო თავშეკავებულია, ვიდრე „რუმში“. მიუხედავად ამისა, მისი პოზიციები აქაც აშკარაა: განსასახიერებელი ობიექტის კომიკურ პლანში წარმოდგენა უკვე ნიშნავს იმას, რომ მწერალი მათ მიმართ კრიტიკულადაა განწყობილი და რომ ეს კრიტიკა ისე, როგორც „რუმშიც“, ემოციური ხასიათისაა.

ამ ორ თხზულებათა შედარებისას სხვაობა შეიმჩნევა აგრეთვე ჟანრობრივი თვალსაზრისითაც. „რუმში“ ნოველაა, ხოლო „ფეოდალები“ — მოთხრობა. მართალია, ამ უკანასკნელსაც გააჩნია ნოველისათვის დამახასიათებელი ნიშნები: მკვეთრად გამოხატული მიზანი, დასამუშავებელი მასალისა და ფაბულის შეკუმშულობა, ერთი ცენტრი, მაგრამ იმის გამო, რომ აქ დაძაბულობა რამდენადმე შესუსტებულია და იგი არც განუწყვეტელია და არც მზარდი, ნაწარმოები მთლიანად მოთხრობისკენ უფრო იხრება.

ამგვარად, ერთსა და იმავე საკითხზე ნ. ლორთქიფანიძე ქმნის ორ სხვადასხვა ხასიათისა და ჟანრის ნაწარმოებს: სატირულ ნოველას „რუმში“ და იუმორისტულ მოთხრობას „ფეოდალებს“. როგორც ჩანს, თხზულების რაგვარობა, მისი განსხვავებული ხასიათი გაპირობებულია მწერლის რამდენადმე თავისებური მიდგომით დასამუშავებელი მასალისადმი. მაგრამ აქვე ისიც აღსანიშნავია, რომ როგორც სატირული, ისე იუმორისტული ნაწარმოებების წერისას მწერალი ძირითადად ერთგვარი შემოქმედებითი პრინციპებით ხელმძღვანელობს: ეს პრინციპებია — ასახოს ცხოვრების სინამდვილე რეალისტურად და დამაჯერებლად, რაც შეიძლება მეტი კონკრეტული მასალის მოხმობით, იყოს ობიექტური, არ მოახვიოს მკითხველს ძალდატანებით თავისი საკუთარი აზრები.

ამ მანერით აქვს დაწერილი ნ. ლორთქიფანიძეს ყველა იუმორისტულ-სატირული ნაწარმოები, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში იმ მცირეოდენ განსხვავებულ ნიუანსებს, რომლებიც არსებითად მის მიერ შემუშავებულ შემოქმედებით პოზიციებს არ ღალატობენ.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ე. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა)

თეიმურაზ ღრიშვილი

ბგერათმობაძვის საკითხისათვის ლექსში

ბგერა, როგორც პოეტური მეტყველების ელემენტი, ლექსმცოდნეობაში ნაკლებად არის შესწავლილი. ბგერითი თანხმებების, ეფფონიის როლს სალექსო სისტემაში არავინ უარყოფს, მაგრამ შინაარსობრივ და ბგერით სტრუქტურათა ურთიერთობის პრობლემა დღემდე გადაუჭრელი რჩება. ბგერათმობაძვა, როგორც ეფფონიური ორგანიზაციის ერთ-ერთი სახეობა, იმით არის საინტერესო, რომ ასემანტიკურიდან სემანტიკურზე გადასვლა აქ უფრო თვალსაჩინოა, ვიდრე ბგერითი მოწესრიგების სხვა რომელიმე შემთხვევაში.

ბგერათმობაძვის არსი, როგორც ცნობილია, ის არის, რომ გარკვეული შესაბამისობა მყარდება ლექსის ფონეტიკურ ყდერადობასა და ბუნების „ხმიერ“ მოვლენებს შორის: პოეტი სამეტყველო ბგერების საშუალებით ბუნებაში არსებული ხმაურის იმიტაციას ახდენს. გავერკვეთ ამ მოვლენის სპეციფიკაში.

გ. ტაბიძის მოზრდილი ლექსი „ფოთლების შრიალი“ მთლიანად ბგერათმობაძვაზეა აგებული:

ნელ შრიალით შლის ნიავე ჩაშავებულ შქერებს,
 აშრიალეებს ალვის წვერებს, შიშით შენაჩვენებს;
 შორი შუქი შორ ჩასვლაში უცდის ალთა ფერებს,
 მშვენიერი ჰორიზონტი ტალღებს აჩანჩქერებს.
 ნელ შრიალით შლის ნიავე შამბს შებინდულ ტბაში
 და ჩურჩული გამოისმის ყვაველთ მიმოხერაში.
 მშვენიერი სილამაზით იშმუშნება ცაში
 შორეული შეღამების ღელვა და ჯახაში. . .

იგივე ხერხია გამოყენებული გალაკტიონის მეორე ლექსშიც — „ალაზნათან“:

მთვარეში შავი შრიალეებს ჩალა,
 შავი ლეჩაქი დაეცა შარებს.
 დამშვიდდი. სძინავს ალაზნის კარებს.
 მთვარეში შავი შრიალეებს ჩალა:
 შენს მოგონებას, როგორც ეს ჭალა,
 მთების დუმილი ამინაქარებს.
 მთვარეში შავი შრიალეებს ჩალა
 შავი ლეჩაქი დაეცა შარებს. . .

ორივე ლექსში დომინირებს ბგერა „შ“, რომელიც უპირატესად სიტყვათა დასაწყისში გვხვდება და მიჯრალ ალიტერაციას ქმნის¹. ბგერის და-

¹ საკითხის თვალსაჩინოებისათვის არ გამოყოფთ იმ ბგერით გამეორებებს, რომელთაც მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვთ.

ქინებული გამეორება გვიბიძგებს, ვეძიოთ მისი მნიშვნელობა. რადგან ბგერათმბიბაძვა ბუნების ზმურთა იმიტაციას გულისხმობს, „შ“ ბგერა ფოთლებისა და ჩალის შრიალს უნდა გადმოსცემდეს. თუ გამოთქმული აზრის მკაცრ ფორმულირებას მოვახდენთ, აღმოჩნდება, რომ ბგერა გარკვეულ მნიშვნელობას იძენს, სემანტიზაციას განიცდის.

ბგერისა და აზრის კავშირი ბგერათმბიბაძვაში ექვს არ იწვევს, ამიტომ არსებითი მნიშვნელობა აქვს იმის გარკვევას, თუ საიდან ლებულობს ბგერა სემანტიკას, როგორ ხდება განმეორებად ბგერათა გააზრინება.

ეფფონიური სტრუქტურა, ჩვენი აზრით, კონტექსტის მეშვეობით იძენს შინაარსობრივ დატვირთვას. ერთსა და იმავე ბგერას სხვადასხვა კონტექსტში სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს. თუ პირველ ლექსში „შ“ ფოთლების შრიალს უკავშირდება, მეორეში იგი ჩალის შრიალს ბაძავს. მართალია, „შ“ ორივე შემთხვევაში „შრიალს“ გადმოსცემს, მაგრამ მხატვრული სახის დეტერმინაციას კონტექსტი ახდენს. თავად „შრიალისა“ და „შ“ ბგერის დაკავშირებაც კონტექსტით არის განსაზღვრული, რადგან თუ დავუშვებთ, რომ „შრიალი“ ამ ბგერის იმანენტური თვისებაა, „ბგერითი სიმბოლიზმის“ პოზიციებზე აღმოჩნდებით². ქვემომოყვანილ მაგალითებში გამოკვეთაღად ხმიანობს „შ“, მაგრამ იგი შრიალის შეგრძნებას აღარ იწვევს, კონტექსტი ამის შესაძლებლობას არ იძლევა:

ჩვენ შინდისფერი დროშა გვექონია,
 შავი არშიით შემოვლებული.

(გ. ლეონიძე, „დროშა“)

როგორც შანდალი, დაღვა ეწოში
 შინდი და შუქი ავარდა შინდის.

(ს. ჩიქოვანი, „გაზაფხული“)

ბგერათმბიბაძვის ნიმუშების განხილვისას ხშირად ცდილობენ საერთო ნიშანი გამოიხატონ გადმოსაცემ მოვლენასა და ბგერის ფონეტიკურ თვისებებს შორის. ამ თვალსაზრისით, „შ“ ბგერისა და „შრიალის“ კავშირს ასეთი გამართლება შეიძლება მოეძებნოს: „შ“ ბგერის წარმოთქმისას საარტიკულაციო ორგანოები (ენის წვერი და ნუნები) უახლოვდებიან ერთმანეთს, ქმნიან ნაპარალს, რომელშიც გადის არასრულად დაბრკოლებული ჰაერნაკადი და გამოსცემს შიშინის მსგავს ბგერას. სპირანტი „შ“ შიშინა ბგერაა, მაშასადამე, გ. ტაბიძის ციტირებულ ლექსებში იგი თავისი აკუსტიკით იწვევს „შრიალის“ შეგრძნებას.

ბგერათმბიბაძვის შემთხვევაში განმეორებადი ბგერების შერჩევა მოტივირებულია, მაგრამ ეს არ იძლევა საბაზს ფონეტიკური შტუდიებისათვის. ბგერისა და აზრის შეკავშირება ლექსში, ჩვენი აზრით, ისეთი სიტყვით არის გაშუალებული, რომელშიც უკვე განხორციელებულია ბგერისა და მოვლენის აკუსტიკური მიმსგავსება.

ცნობილია, რომ ყოველ ენაში არსებობს ე. წ. ხმბაძვითი, ანუ ონომატოპეური სიტყვები, რომლებიც განსაკუთრებული ექსპრესიულობით ხასიათდები-

² „ბგერითი სიმბოლიზმის“ თეორიის მომხრეებს ბგერის სემანტიკის საკითხი პოზიტიდან ფსიქოლოგიის სფეროში გადააქვთ. ბგერა მნიშვნელობას იძენს არა პოეტურ კონტექსტში, არამედ-ახასიათებს მას, როგორც ფსიქოლოგიური მოცემულობა.

ბიან. პოეტი, რომელიც ბუნების ხმიერ მოვლენებს ბაძავს, მიბაძვისას სწორედ იმ ბგერებს იყენებს, რომლებიც გამოყენებულია შესაბამის ონომატოპეურ სიტყვაში. განმეორებადი ბგერები ასოცირდება ონომატოპეურ სიტყვასთან, განიცდის სემანტიზაციას. დავიმოწმოთ რამდენიმე ნიმუში:

შ რ ი ა ლ ი.

ო, შრიალით ეშვება
შემოდგომა სნეული.

(გ. ტაბიძე, „სანატორიუმში“)

შეაშრიალა მთვარემ რუშების
და არშების ნაზი ჩანჩქერი.

(გ. ლეონიძე, „ბარათაშვილი“)

შორს ალევები შრიალებენ,
რომ შეაქონ შეღამება.

(ს. ჩიქოვანი, „განშორების საღამო“)

ქ რ ო ლ ვ ა:

ქარი ჰქრის, ქარი ჰქრის, ქარი ჰქრის,
ფოთლები მიჰქრიან ქარდაქარ. . .

(გ. ტაბიძე, „ქარი ჰქრის“)

ქუსლამოკრული ქურანი
მიჰქროდა ნიავქარული.

(გ. ლეონიძე, „თუშის ქალი ალავერდობაში“).

ჩ უ რ ჩ უ ლ ი:

ჩარგალის ყველა ჩანჩქრიდან
ეაეას ხმა მეჩურჩულება.

(გ. ლეონიძე, „ტოპონიმია“)

წ კ რ ი ა ლ ი:

მაეაურების წყრიალი წყნარი
მწუხრზე დაწვა მღვიძარე მიწას.

(ს. ჩიქოვანი, „სიმღერა დავით გურამიშვილზე“)

ხ რ ი ა ლ ი:

მომაკვდავ დემონის ხრიალით ხრიალებს
გრძნეული ხეობა.

(გ. ტაბიძე, „ღამე ხეობაში“)

მაგალითების მოყვანა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ დამოწმებული სტრიქონებიც საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ ონომატოპეური სიტყვები განმეორებად ბგერათა რომელობასაც განსაზღვრავს და მათს სემანტიკურ მნიშვნელობასაც.

ბგერითი ფორმისა და მნიშვნელობის კავშირის ახსნა ონომატოპეურ სიტყვაში ენათმეცნიერების საქმეა. პოეზიის მკვლევარისათვის სრულიად საკმარისია იმის აღნიშვნა, რომ ეფფონიური სტრუქტურის შედგენილობა ონომატოპეის ბგერითი ფორმით არის მოტივირებული, ბგერის სემანტიზაცია სიტყვასთან ასოცირების შედეგია. განმეორებადი ბგერა ანგარიშს არ უწყევს ცალკეული სიტყვების აზრს; იგი სიტყვათა მიერ შექმნილ იმ მოვლენას გამოხატავს, რომლის ბგერითი დახასიათება, ჩვეულებრივ, ონომატოპეურ სიტყვაშია მოცემული.

ბგერათმბაძვაზე მსჯელობისას განმარტებას მოითხოვს ერთი საკითხი. ეფფონიური სტრუქტურა და სიტყვიერი შინაარსი იგივეობრივი სემანტიკის მქონეა, რაც არასაკმარისი გაორების, აზრობრივი ტავტოლოგიის შთაბეჭდილებას ქმნის. რა გამართლება აქვს ამგვარ გაორებას?

ხელოვნება თავის ნებისმიერ გამოვლინებაში საგნის გამოსახვისაკენ მიისწრაფვის. გამოსახვა საგნის უშუალო წარმოდგენას გულისხმობს. ხელოვნების ყოველ დარგში გამოსახვის პრობლემა თავისებურად წყდება, რადგან გამომსახველობითი მასალა განსხვავებულია.

პოეზია საგანს სიტყვის მეშვეობით გამოსახავს. თუ სიტყვის სპეციფიკა ერთ შემთხვევაში პოეტს გარკვეულ უპირატესობას აძლევს, სხვა შემთხვევაში მას სიძნელეების წინაშე აყენებს. სიტყვა აბსტრაქტიზების შედეგია. იგი ფაქტიურად განზოგადებული ცნებაა, რომელიც **ასახელებს**, მაგრამ არ **გამოსახავს**. იქ, სადაც გამოსახვის მოთხოვნილება ჩნდება, სიტყვა პირველ რიგში ცნებითობისაგან უნდა გაათავისუფლდეს. ტროპული მეტყველების ძირითადი დანიშნულება ისაა, რომ იგი სიტყვის შესაძლებლობის ფარგლებში გრძნობად-კონკრეტული გამომსახველობისაკენ მიისწრაფვის. მაგრამ პოეზიას გამოსახვის სხვა საშუალებაც გააჩნია. ერთადერთი ჭეშმარიტად გრძნობადი მასალა, რომელიც პოეტს ხელთ აქვს, ეს ბგერაა; ამიტომ წარმოუდგენელიც კი იქნებოდა, რომ მას ეს მასალა თავისი მიზნებისათვის არ გამოეყენებინა. ლექსში ევფონიური სტრუქტურა გადმოსაცემ მოვლენას უკავშირდება და სიტყვისათვის დამახასიათებელი დასახელების სანაცვლოდ უშუალოდ გამოსახავს მას.

ბგერათმიბაძვის დროს აზრობრივი ტავტოლოგია გამოირიცხულია: სიტყვიერი ფორმა ასახელებს, ხოლო ბგერა — გამოსახავს. ბგერათმიბაძვისას „ჩვენს წარმოდგენაში იქმნება არა მარტო მხედველობითი, არამედ სმენითი სახეც“³. ცხადია, გამოსახვის პროცესში ბგერა იმ მნიშვნელობასაც იერთებს, რაც მის მიერ მატერიალიზებულ ობიექტს გააჩნია.

ბგერის გამომსახველობითი ფუნქციით გამოყენება ესთეტიკური ზემოქმედების ძლიერი საშუალებაა. კ. ჩუკოვსკი წერს: „როცა ნეკრასოვი აღწერს მატარებელს, რომელმაც ეს-ესაა ჩაუარა რუსულ სოფელს, მისი ლექსიც ქმენას იწყებს: „Пусть вам! Пусть вам! Пусть вам!“ ეს არ არის უბრალო ბგერათმიბაძვა. ეს ყოველი სიტყვის ფონეტიკის გამძაფრებული, ლირიკული შეგრძნებაა, რომლის გარეშე მსოფლიოში საუკეთესო სემანტიკა პოეზიისათვის მკვდარია“⁴.

არცთუ იშვიათად პოეტები ექსტრალინგვისტური ხმაურის მიბაძვისას არტიკულირებულ, მაგრამ ასემანტიკურ ბგერათა კომპლექსებს იყენებენ. მიბაძვა სიტყვათა რიგში კი არ არის შეფარული, არამედ პირველყოფილი ექსპრესიით არის გადმოცემული. გ. ტაბიძე წერს:

ბუნქს შარფივით ბოლს ორთქლმავალი ჰვენს

და გაისმის თან: რა-რა-რა-რა, ძინ!

(„მატარებელში“)

ღამით მუსიკა ნელდება

და მოდუდუნებს, როგორც რუ:

რა-რა-რა-რა. . . რა — პაუზა.

და ისევ: რუ-რუ, რუ-რუ-რუ!

(„ღიღი ქალაქი“).

ამავე ხერხს სხვა პოეტებიც იყენებენ:

და მას შემდეგ სად არ ვიყავ,

ბედმა სად არ მატარა,

³ В. Е. Холшевников, Основы стихотвдения, Л., 1962, გვ. 133.

К. Чуковский, Мастерство Некрасова, М., 1962, გვ. 413.

ახლაც მესმის მატარებლის
რატა-რატა-რატა-რა!

(ა. მირცხულავა, „დაბრუნება სოფლად“)

ნაუ, ნაუ ნანი, ნაუ ნანი ნინა . . .
შორს სადღაცა ყვავილს ბუჩქქვეშ მივიჩინა . . .
ქარმა ცვიან ბალახს ველზე ჩაურბინა,
ცვარი ბალახს მოწყდა, სეველი დაიგმინა,
ქარში ზარის ხმა ისმის . . .

ნაუ ნანი ნინა! . . .

(ბ. იაშვილი, „ზარის ხმა ქარში“)

მსგავს ნიმუშებს სხვა ქართველ პოეტებთანაც ვხვდებით.

დამოწმებულ მასალაზე დაკვირვება კიდევ ერთხელ გვარწმუნებს, რომ კონტექსტს ბგერათა სემანტიზაციისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს. გალაკტიონის ლექსებში კომპლექსი „რა“ კონტექსტის ზემოქმედებით ურთიერთგანსხვავებულ მოვლენებს უკავშირდება. თუ ტიპურ ბგერათმიბაძეაში ბგერის შერჩევა მოტივირებულია, აქ ბგერისა და მნიშვნელობის დაკავშირება პირობითია. „შ“ ბგერის გამოყენებას „შრილის“ გამოსახატავად ონომატოპეურ სიტყვასთან ასოცირების გამო ობიექტურობის ელფერი აქვს, „რა“ კომპლექსის გამოყენებას კი მატარებლის, ან მუსიკის ხმების გადმოსაცემად მხოლოდ პოეტის აღქმაში შეიძლება ჰქონდეს რაიმე გამართლება. მკითხველისათვის ამ ორი რავგარობის დაკავშირება შემთხვევითია და მხოლოდ და მხოლოდ კონტექსტით არის მოტივირებული.

ბგერათმიბაძეაში გარესინამდვილის ხმაურსა და ბგერათა ხმიანობას შორის მსგავსებას ვხედავთ, მაგრამ არის კი აქ ნამდვილად მსგავსება?

ეეფონიური სტრუქტურის ჟღერადობას და გარესინამდვილის ხმაურს, როგორც უკვე დავადგინეთ, ონომატოპეური სიტყვის ანალოგიით ვაიგივებთ, ამიტომ თეორიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია გარკვევს, არის თუ არა ონომატოპეაში ზუსტი ასახვა ობიექტური სინამდვილისა. ცნობილია, რომ სხვადასხვა ენაში ხმაბაძეითი სიტყვები არ ემთხვევა ერთმანეთს. მაგალითად, „ყიყიყოს“ რუსულში შეესაბამება „кукареку“, გერმანულში — „kikeriki“, ფრანგულში — „coquerico“, ინგლისურში — „cock-a-doodle-do“, ჩინურში — „kilao“, მონგოლურში — „djordjor“⁵. ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ ონომატოპეა ხმაურის ზუსტ ასახვას კი არ ახდენს, არამედ პირობით კავშირს ამყარებს მასთან. ონომატოპეის გამომსახველობა მოქმედებს მხოლოდ ერთი, განსაზღვრული ენის ფარგლებში.

ამ აზრის გავრცელება ბგერათმიბაძეაზეც შეიძლება. ეეფონიური სტრუქტურისა და რეალური სამყაროს ხმაურის შესაბამისობა პირობითია და მოცემული ენის ფარგლებში მოქმედებს. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა ცნობილი ფრანგი რომანისტის ა. დოდეს ერთი ჩანაწერი. დოდე მოგვითხრობს: „მე გამუღმებით ვისხენებ ხოლმე ცნობილ სტრიქონს: Quadrupedante putrem sonitu quatit... ეს ფრაზა ხშირად მოჰყავდათ ჩვენთვის, როგორც ნიმუში ბგერათმიბაძეისა. მასწავლებელმა დამარწმუნა, რომ ფრაზის ჟღერადობის გამორჩევა ცხენის ქენებისაგან შეუძლებელი იყო. ერთხელ ჩემი დის შეშინება განვიზრახე, რომელსაც ცხენები ძლიერ აფრთხობდა. მე ჩემად მივეპარე მას და დავი-

⁵ G. K a h l o, Der Irrtum der Onomatopoeiker, in: Phonetika, Basel (Schweiz)—New-York, 1960, vol. 5, გვ. 36—37.

4. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 2

ყვირე: *Quadrupedante putrem sonitu quatit...* მაგრამ რა მოხდა? პატარა ოდნავადაც კი არ შემკრთალა“⁶. ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ ამტკიცებს, რომ ბგერისა და ბუნების ხშიერი მოვლენების კავშირი პირობითია, ევფონიური სტრუქტურა ექსპრესიას მხოლოდ შინაარსის მეშვეობით იძენს.

თუ შევაჯამებთ ყოველივე იმას, რაც ბგერათმბიბაძვაზე ითქვა, ნათელი გახდება, რომ:

1. განმეორებადი ბგერები უკავშირდებიან გარკვეულ შინაარსს. ევფონიური სტრუქტურა სემანტიზაციას განიცდის.

2. ევფონიის აზრობრივ დანიშნულებას განსაზღვრავს კონტექსტი.

3. ბგერისა და მნიშვნელობის დაკავშირება გაშუალებულია ონომატოპეური სიტყვით: ბგერა ასოცირდება ამ სიტყვასთან. ბგერითი სტრუქტურის რომელია ონომატოპეის ბგერითი ფორმით არის მოტივირებული.

4. ევფონიური სტრუქტურა სემანტიკურობას გამომსახველობას უთავსებს.

5. ბგერათმბიბაძვა გარესამყაროს ხმაურის ზუსტი ასახვა არაა. კავშირი ბგერასა და მოვლენას შორის პირობითია. ბგერის გამომსახველობა მოცემული ენობრივი სისტემით არის შემოფარგლული.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა)

⁶ А. Д о д е, Собр. соч., в семи томах, т. 7, М., 1965, გვ. 539.

ი ა მ შ ა ბ ა ზ შ ა

ო ვ ი დ ი უ ს ნ ა ზ ო ნ ის ბ ი ო გ რ ა ფ ი ის ა თ ვ ის

ისმინე, ვინ ვიყავ მე, ნაზი, სასიყვარულო ლექსების მომღერალი, რომელსაც კითხულობ შენ შთამომავლობავ.

ასე იწყება ოვიდიუსის ერთ-ერთი ლექსი, რომელიც შედის ელეგიების კრებულში „სევდანი“, სადაც პოეტი მოგვითხრობს თავისი ცხოვრების მნიშვნელოვან ფაქტებს. სწორედ ეს ლექსები, რომელიც რომიდან განდევნილმა პოეტმა გადასახლების პერიოდში დაწერა, არის მისი ბიოგრაფიული ცნობების წყარო.

ოვიდიუს ნაზონი დაიბადა 43 წელს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე ქ. სულმონში. იგი მხედართა წრიდან იყო გამოსული. მამამ ოვიდიუსსა და მის უფროს ძმას საკმაოდ კარგი განათლება მიაღებინა. გაგზავნა ძმები რომში, სადაც ისინი დაეუფლნენ რიტორიკულ ხელოვნებას. მაშინდელი წესების თანახმად სწავლა ოვიდიუსმა დაასრულა საბერძნეთსა და მცირე აზიაში მოგზაურობით. რომში დაბრუნებულმა პოეტმა უარი თქვა სამსახურობრივ კარიერაზე, თუმცა ადვილად შეეძლო წარმატებების მოპოვება. ოვიდიუსის მისწრაფება თავიდანვე მუშებისადმი სამსახური იყო. რომში პოეტი დაუკავშირდა ლიტერატურულ წრეებს. განსაკუთრებით დაუახლოვდა პროპერციუსს. ლექსების წერა ოვიდიუსმა ადრე დაიწყო:

მე კი ბავშვობიდანვე ციური ღმერთების სამსახური მომწონდა,
მუზა თავისი ხელოვნებისაკენ მეწეოდა მულამ მაღულად.

(„სევდანი“, IV, X, 19—20)

როგორც კი რაიმეს დაწერას მოვისურვებდი, სიტყვები თავისთავად
ლაღდებოდა ტაეპებად და უმალ ლექსად იქცეოდა.

(„სევდანი“, IV, X, 25—26).

ოვიდიუსის პირველი ნაწარმოები არის „ელეგიების კრებული „ტრფობანი“, რომელიც თავდაპირველად ხუთი წიგნისაგან შედგებოდა, ხოლო შემდეგ თვითონვე პოეტს შეუმცირებია სამ წიგნამდე. ამ ნაწარმოებით ოვიდიუსი გვევლინება როგორც რომაული სასიყვარულო ელეგიების თვალსაჩინო წარმომადგენელი. პოეტმა პირველი ნაწარმოებითვე მიიპყრო საზოგადოების ყურადღება. იგი სიცოცხლეშივე გახდა აღიარებული.

შენ მე სიცოცხლეშივე მომიტანე დიდი სახელი
(რაც ასეთი იშვიათია). ასეთ დიდებას სიკვდილის შემდეგ
თუ მოაოჯებენ მხოლოდ. არავითარ შურს, რომელიც ყოველივეს
აზიანებს, არ გაუკრავს კბილი ჩემი შრომისათვის.

(„სევდანი“, IV, X, 121—124)

სასიყვარულო თემაზეა აგებული პოეტის მომდევნო ნაწარმოები „ჰეროდები“, სადაც იგი მითოლოგიურ სიუჟეტებს ამუშავებს მეტად ორიგინალური ხერხით. ეს არის კრებული წერილებისა, რომლებსაც მითოლოგიური გმირი ქალები (მედეა, ფედრა, ჰიპსიპილე, ჰერო და სხვ.) უგზავნიან თავიანთ სატრ-

ფოებს. კრებულში შედის სულ ოცდაერთი წერილი, უკანასკნელი ექვსი, როგორც ვარაუდობენ, ოვიდიუსს მოგვიანებით, გადასახლების პერიოდში შეუთხზავს.

პოემაში „სიყვარულის ხელოვნება“ პოეტი რჩევა-დარიგებებს აძლევს ცალკე მამაკაცებს და ცალკე ქალებს, თუ როგორ მოიპოვონ და შეინარჩუნონ სიყვარული. ამ ნაწარმოებით ოვიდიუსი აშკარად ილუშქრებს ავგუსტუსის პოლიტიკის წინააღმდეგ, რომელიც კანონიერი ქორწინების დამცველი იყო და ცდილობდა აელაგმა თავაშვებული ვნებები და აღვირახსნილობა. სწორედ ამ პოემამ (ნაწილობრივ „ტრფობანმაც“) ითამაშა გარკვეული როლი პოეტის ცხოვრების ტრაგედიაში. იგი გახდა საბაბი ოვიდიუსის გადასახლებისა ქ. რომიდან შორს, შავი ზღვის დასავლეთ სანაპიროზე, სადაც მეგობრებსა და ნათესავებს მოწყვეტილმა პოეტმა დაასრულა თავისი ცხოვრების მწუხარე დღენი.

გადასახლებამდე კიდევ ორი პოემა დაუწერია ოვიდიუსს: „განკურნებანი სიყვარულისაგან“ და „კოსმეტიკური საშუალებანი“. ამ უკანასკნელის მხოლოდ დასაწყისია შემორჩენილი. ამავე პერიოდში შეუთხზავს პოეტს ტრაგედია „მედეა“, რომელმაც ჩვენამდე უმნიშვნელო ფრაგმენტების სახით მოაღწია.

უკვე სახელმოხვეჭილი იყო ოვიდიუსი, როცა ხელი მოჰკიდა ორი პოემის წერას. ესენია „მეტამორფოზები“ ანუ „გარდაქმნანი“ და „ფასტები“, „მეტამორფოზები“ ვრცელი პოემაა, რომელშიც მრავალი მითოლოგიური სიუჟეტია გადმოცემული. ნაწარმოები თხუთმეტი წიგნისაგან შედგება. დაწერილია იგი დაქტილური პეგზამეტრით. „ფასტებში“ ოვიდიუსი რომაულ მითებს ამუშავებს. ვერ მოასწრო პოეტმა ამ ნაწარმოებების სრულყოფა, რომ მოულოდნელად თავს დაატყდა იმპერატორის რისხვა. იგი 8 წ. (ძვ. წ.) გადაასახლეს შავი ზღვის დასავლეთ სანაპიროზე, ქ. ტომისში (ახლანდელი კონსტანცა), სადაც პოეტმა სიკვდილამდე იცხოვრა.

გადასახლების პერიოდში ოვიდიუსმა დაწერა „სევდანი“, „წერილები პონტოდან“, „იბისი“ და „თევზის ჭერის შესახებ“.

რით დაიმსახურა ოვიდიუსმა ესოდენ დიდი გულისწყრომა იმპერატორისა, რატომ გამოუტანა ავგუსტუსმა მას ასეთი მკაცრი განაჩენი. და, მიუხედავად პოეტის ვედრებისა, არათუ არ შეიწყნარა იგი, არამედ ოდნავად არ შეუმსუბუქა მას სასჯელი. ძნელია ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა. ეს დღემდე გამოცანად რჩება. თვითონ ოვიდიუსი გადასახლების მიზეზად ორ ფაქტს ასახელებს: ერთია მისი წიგნი „სიყვარულის ხელოვნება“ და მეორე „შეცდომა“, რომელიც მას უნებლიეთ მოსვლია:

მე ორმა დანაშაულმა მიმსხვერპლა, სიმღერებმა და შეცდომამ.

ამ უკანასკნელის შესახებ სჯობს, რომ არაფერი ვთქვა.

(„სევდანი“, II, 207—208)

პოეტს სანანებლად გაუხდა სასიყვარულო ლექსები, რომლებმაც დიდი მწუხარება მოუტანეს:

ვაი, რატომ იხუმრა ოდესღაც ჩემმა მუხამ.

(„სევდანი“, V, 18)

ოვიდიუსმა იცის, მთავარი ბრალდება მისი წიგნისადმი ის არის, რომ იგი ქადაგებს თავისუფალ სიყვარულს, რითაც ეწინააღმდეგება ავგუსტუსის კანონებს ოჯახისა და კანონიერი ქორწინების შესახებ. პოეტი ცდილობს, გამართ-

ლება მოუძებნოს თავის ნაწარმოებს. ჩემი ლექსები არაფერ ცუდს არ ასწავლიან რომაელ მატრონებს, — წერს პოეტი, — შეიძლება მასში იყოს რაიმე საზიანო, მაგრამ თუ ასე მკაცრად განვსჯით, მაშინ უნდა აიკრძალოს ცირკი, თეატრი და ყოველგვარი სანახაობა, სადაც ადამიანს შეუძლია ბევრი ისეთი რამის მოსმენა ან დანახვა, რაც მას დანაშაულისაკენ უბიძგებს:

რა მოხდებოდა მიმები რომ დამეწერა, წრეგადასული ხუმრობანი, რომლის საგანი ყოველთვის აკრძალული სიყვარულის დანაშაულია, სადაც წარმოგიდგება მუდამ ღამაში მრუმე: ცოლი ცბიერი სიტყვებით აკურებს ბრიყვ ქმარს. ამ სანახაობას ესწრება ქალი თუ კაცი, ვაჟი თუ ქალწული და ხშირად სენატიც მოდის. ამაზე მეტიც, ყურებს ავსებს ბილწსიტყვაობა, თვალები ეჩვევა და ითმენს მრავალ ურცხვობას, ხოლო როცა საყვარელი მოხერხებულად ატყუებს ეინმეს, ტაშით აჟილდობენ და წყალობის ნიშნად პალმას აძლევენ.

(„სევედანი“, II, 497—506)

ოვიდიუსმა კარგად იცის, მისი ლექსებისადმი წაყენებული ბრალდება არ არის მთლად უსაფუძვლო, ამიტომ იგი ყოველთვის როდი ახერხებს ბოლომდე იმართლოს თავი. როგორც ჩანს, „სიყვარულის ხელოვნება“ ოვიდიუსის გადასახლებისათვის საბაბი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ. იმპერატორსა და პოეტს შორის მუდამ კარგი ურთიერთობა ყოფილა და იგი არ შეცვლილა, სანამ პოეტი თავისმა შეცდომამ არ დაღუპა.

მე კი მასსოცს, შენ მოსაწონად მიგაჩნდა ჩემი ქცევები და ჩემი ცხოვრება, როცა მე შენი ნაბოძები ცხენით დაედიოდი.

(„სევედანი“, II, 69—90)

იმპერატორს ადრე არც გაუმახვილებია ყურადღება ოვიდიუსის „სახუმარო“. „გასართობ“ წიგნზე (ასე უწოდებს ხშირად ნაზონი თავის წიგნს „სიყვარულის ხელოვნებას“), სანამ პოეტის „გაუფრთხილებლობის“ („შეცდომის“) შემდეგ სხვებმა არ მიუთითეს მასზე:

ყველაზე უღმრთელი და მკაცრი მტერი ის იყო ჩემთვის, ვინც შენ ჩემი გასართობი სიმღერები წაგიკოტბა.

(„სევედანი“, II, 77—78)

ი.უმც ახლა დამნაშავედ მრაცხ, მაშინ კი, როცა ლექსები გამოვეცი, მრავალჯერ ჩამივლია მშვიდად შენს წინ.

(„სევედანი“, II, 541—542)

ოვიდიუსი ენერგიულად და საკმაოდ ოსტატურად ცდილობს უცოდველად წარმოგიდგინოს თავისი ლექსები. მისთვის, ბრწყინვალე ორატორისათვის, არ არის ეს ძნელი საქმე. მაგრამ ფაქტია, რომ „სიყვარულის ხელოვნება“ ეწინააღმდეგება ავგუსტუსის კანონებს არა მარტო ოჯახისა და კანონიერი ქორწინების, არამედ სამხედრო სამსახურის შესახებაც¹, თუმცა მხოლოდ ლექსებს არ გამოუწვევია ოვიდიუსის ტრაგედია. იმ საბედისწერო „შეცდომას“, რომელსაც ნაზონი არა ერთხელ იხსენიებს თავის ლექსებში, ისე განურისხვებია იმპერატორი, რომ საჭიროდ უცნია მისი თავიდან მოშორება. ოვიდიუსი ცდილობს, არსად არ გაამჟღავნოს ეს დანაშაული, უფრო რომ არ განარისხოს იმპერატორ-

¹ Покровский М. М., Очерки по римской истории и литературе, СПб, 1907, гл. 69—74.

რი. თუმცა პოეტის ზოგიერთმა ფრაზამ და სიტყვამ შეიძლება რაღაც მიგვა-
 ნიშნოს. ოვიდიუსის დანაშაული არ არის პოლიტიკური ხასიათისა. იგი იმდენად
 უმნიშვნელოა, რომ არც კი შეიძლება დანაშაული ეწოდოს.

მე შემიძლია იმედიც კი მქონდეს ხსნისა,

რადგან დავისაჯე არა სისხლის სამართლის დანაშაულის გამო.

(„სევდანი“, V, 43—44)

გთხოვთ, გამოვთ, ჩემი განდევნის მიზეზი შეცდომა არის მხოლოდ
 (თქვენ მაინც ვერ მოგატყუებთ) და არავითარი ბოროტი საქციელი.

(„სევდანი“, IV, X, 89—90)

მიზეზი ჩემი დანაშაულისა არის შეცდომა. არ არის ადვილი
 იმის გამხელა, რაც მოხდა, თანაც საშიშია. საბედისწერო ბოროტების
 მოწმე თვალები გახდა. სული შფოთავს, როცა იმ დროს და იმ ჭრილობას
 ვიფიქრებ. თითქოს იღვიძებს ახალი ტკივილი. საჭიროა, ეს საიდუმლო
 წყევლიაღმა ღამემ დაფაროს, რადგან მას შეუძლია სირცხვილის მოტანა.
 მაშ, ასე. არაფერს ვიტყვი, თუკი შევეცადე, მაგრამ არავითარი
 გასამრჯელო ამ დანაშაულისათვის არ მიმიღია. მხოლოდ ის უღელე
 შეიძლება ეწოდოს მას, თუ კი აუცილებელია ნამდვილი სახელის დაქმევა.

(„სევდანი“, III, VI, 26—36)

მკვლევართა ნაწილი ვარაუდობს, რომ ოვიდიუსის გადასახლება რაღაც
 კავშირში უნდა ყოფილიყო აგვისტუსის შვილიშვილის — იულია უმცროსისა
 და სილანის რომანთან. ფიქრობენ, რომ შესაძლებელია, ოვიდიუსი ხელისშემ-
 წყობიდან იყო მათი რომანისა, ან დაისაჯა იმიტომ, რომ არ დააბეზლა ისინი².

რა თქმა უნდა, ეს მხოლოდ ჰიპოთეზაა, მაგრამ იგი არ უნდა იყოს სა-
 ფუძველს მოკლებული. ამას შემდეგი გარემოება გვაფიქრებინებს:

1. პოეტს ძალზე გვიან, რვა წლის შემდეგ, აგებინეს პასუხი „სიყვარულის
 ხელოვნებისათვის“ და გაასახლეს იმავე წელს, როდესაც განდევნილ იქნენ
 რომიდან იულია და სილანი.

2. ოვიდიუსს განზრახ არ ჩაუდენია დანაშაული. იგი შემთხვევითობის
 მსხვერპლი გახდა:

ბოროტი საქციელის გამო როდი მოესულვარ პონტოს ნაპირებთან.

(„წერილები პონტოდან“, II, IX, 67.)

სიურთხილით მაინც რომ ამეცდინა ეს ბოროტება.

ნუთუ არავითარ გონებას არ ძალუძს ბედისწერის დამარცხება?

(„სევდანი“, III, VI, 17—18)

ჩემს საქციელში არც დანაშაულია, არც წინასწარი განზრახვა.

ამას ღმერთიც გრძნობს, რადგან არ წამართვა სიცოცხლე.

(„სევდანი“, IV, IV, 44—45)

3. პოეტი უნებლიე მოწმე გამხდარა რაღაც დანაშაულისა:

რატომ დაეინახე რაღაც? თვალებმა რატომ ჩაიღინეს დანაშაული?

წინდაუხედავმა რატომ შევიტყე დანაშაული?

აქტონმა, შიშველი დიანა რომ დაინახა უნებლიეთ,

საკუთარი ძაღლების უღელეა გახდა. ცხადია, ღმერთებს ფორტუნაც

კი შეუძლიათ დასაჯონ, როცა სახელი შეურაცხყოფილია, არ

არის შეწყნარებისათვის არავითარი მიზეზი. იმ დღეს, როცა
 პატარა შეცდომამ შემიტყუა, დაინგრა მცარე, მაგრამ ულაქო სახლი.

(„სევდანი“, II, 104—110)

² Schanz M., Geschichte der römischen Literatur, teil, München, 1911, გვ. 263.

ოვიდიუსი არაერთგზის მიმართავს მითოლოგიურ პერსონაჟებთან შედარებებს, როცა თავის ცხოვრებას მოგვეთხრობს, და ეს შედარებები ყოველთვის ახლოს დგას იმ ფაქტებთან, რასაც ის გადმოგვცემს. ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ აქტეონის მაგალითი პოეტს ტყუილუბრალოდ არ მოუტანია. მითი აქტეონსა და დიანაზე ოვიდიუსის დამუშავებული აქვს „მეტამორფოზების“ III წიგნში. აქტეონმა ტყეში ნადირობისას დიანახა შიშველი დიანა, რამაც ქალღმერთი აღაშფოთა და სასტიკად იძია შური მასზე. გადააქცია აქტეონი ირმად და საკუთარ ძაღლებს დააგლეჯინა. რა დაშავა აქტეონმა? არავითარი ბრალი მას არ მიუძღოდა ქალღმერთის წინაშე. იგი მისი შერცხვენის მხოლოდ შემთხვევითი მოწმე გახდა. რაღაც მსგავსი დანაშაული უნდა ჰქონოდა ოვიდიუსსაც. ხომ არ იყო იგი უნებლიე მხილველი ავგუსტუსის შვილიშვილის იულიას სასიყვარულო ინციდენტისა? და ამით ხომ არ გააღიზიანა მან იმპერატორი? ავგუსტუსის კანონები მკაცრად სჯიდა ოჯახის დამრღვევს. არის მაგალითები იმისა, რომ ასეთი დამნაშავე სიკვდილსაც კი იმსახურებდა³. ყველა ვალდებული იყო დაეცვა ოჯახის ღირსება. ქალი, რომელიც ღალატს ჩაიდენდა მეუღლის წინაშე, საკუთარ მამასა და ქმარს უნდა წარედგინათ სამსჯავროსათვის. როგორც ცნობილია, იმპერატორმა ავგუსტუსმა ქ. რომიდან გააძევა თავისი ქალიშვილი იულია და შვილიშვილი იულია ამორალურობისათვის. არაა გასაოცარი, რომ მან არც ოვიდიუსი დაინდო, რომელიც ასე თუ ისე დაკავშირებული იყო იულია უმცროსის ამბავთან (თუმცა პოეტი სულ სხვა საბაბით გადასახლა).

4. ოვიდიუსის დანაშაული სირცხვილთან არის დაკავშირებული:

იმედი მაქვს, რომ ღმერთი შემიწყნარებს. შეიძლება იმით, რომ ჩემი დანაშაული ბოროტებამდე არ ასულა. მას სიძულვილი არ დაუმსახურებია, თუმცა სირცხვილს კი ვერ გაქცა.

(„სევედანი“, V, VIII, 22—24)

საჭიროა, ეს საიდუმლო წყვილიაღმა ღამემ დაფაროს, რადგან მას შეუძლია სირცხვილის მოტანა.

(„სევედანი“, III, VI, 31—32)

5. იმპერატორმა ისე გაასახლა პოეტი, რომ არ მოიწვია სენატი, თანაც „გაძევებულად“ კი არ მოიხსენია იგი ბრძანებაში, არამედ „მოშორებულად“:

ჩემი დანაშაული არც სენატის დადგენილებით დასჯილა, არც არჩეულ მსაჯულს უბრძანებია ჩემი განდევნა. რისხვა დამბატეხე თავს (როგორც ეს ღმერთებს სჩვევიათ). პირადი შეურაცხყოფისათვის საკადრისად დამსაჯე. ამას თან დაურთო ბრძანება, უაღრესად მრისხანე, თუმცა სასჯელის სახელში შემწყნარებლობა მოისმის, რადგან ეწოდები არა გაძევებულად, არამედ მოშორებულად.

(„სევედანი“, 11, 131—138)

6. ის დანაშაული, რამაც პოეტი იმსხვერპლა, ყველასათვის კარგად ყოფილა ცნობილი:

ჩემი დაღუპვის მიზეზი ყველასთვის კარგად არის ცნობილი, მე კი არ უნდა დავიმოწმო ეს ამბავი.

(„სევედანი“, IV, X, 99—100)

³ Cornelius Tacitus, „Annales“, IV, 44.

7. იმპერატორის რისხვა შეეძლო იმას გამოეწვია, რომ ოვიდიუსმა, იცოდა რა იულიასა და სილანის რომანი, არ დააბეზლა ისინი:

მე არაფერი არ მითქვამს. ენას მუქარა არ წარმოუთქვამს.
 ღვინით გაბრუებულს არ დამცდენია შეურაცხყოფელი სიტყვები.
 თვალბმა დაინახეს უნებლიე დანაშაული. დავისაჯე.
 ჩემი შეცდომა მხოლოდ თვალების ბრალია. მართალია,
 მთელი ცოდვის დაფარვას ვერ შეეძლებ, მაგრამ ნაწილი
 ჩემი დანაშაულისა შეცდომა არის.

(„სევდანი“, III, V, 47—52)

შინმა ან უფრო შეცდომამ მომიტანა სასჯელი.

(„სევდანი“, IV, IV, 39)

ოვიდიუსი დაისაჯა როგორც ხელისშემწყობი კანონსაწინააღმდეგო საქციელისა, თუმცა მას ამისათვის არავითარი ვასამრჩელო არ მიუღია. ამიტომ ამბობს პოეტი ერთ-ერთ ლექსში:

ჩემს დანაშაულს სიძულვილი არ დაუმსახურებია,
 მაგრამ სირცხვილს კი ვერ გაეცქა იგი

(„სევდანი“, V, VIII, 24).

ამრიგად, როგორც მართებულად აღნიშნავს პ.ოვ. პოკროვსკი⁴, ოვიდიუსის თავისმართლებანი შემდეგი სახით შეიძლება ჩამოყალიბდეს: „1. Его литературная деятельность не была сознательной пропагандой прелюбодеяния. 2. Ни сознательно, ни бессознательно он не злоумышлял ни против Цезаря, ни против римского народа. 3. Он был лишь невольным свидетелем некоего позорного деяния, лично оскорбившего императора, но корысти из этого не извлек“⁴.

ისმის კითხვა. რამდენად შეიძლება ვერწმუნოთ პოეტს. რა თქმა უნდა, მისი სიტყვების ყოველთვის ჭეშმარიტებად მიღება ძნელია. ხშირად ოვიდიუსი საკვებით უდანაშაულოდ წარმოგვიდგენს თავს, ზოგჯერ კი სრულიად საწინააღმდეგოს ამტკიცებს:

შენი რისხვა ზომიერიც კია, რადგან სიცოცხლე
 შემიწარჩუნე. არც მოქალაქეობრივი უფლება, არც სახელი
 წაპართვი. არც ჩემი საკუთრება დაუთმე სხვას. განდევნილადაც
 კი არ მომიხსენიე. ყველაფერმა ამან შემამინა, რადგან ვხედავდი,
 რომ დავიმსახურე. მაგრამ შენი რისხვა ჩემს დანაშაულზე
 გაცილებით მსუბუქია.

(„სევდანი“, V, II, 55—60)

ორი მძიმე სასჯელი მაწუხებს: რომ სამშობლოსა და
 მეგობრებს მოწყვეტილი ვარ და ვიწყობები სკვითის
 საზღვრებთან. შეიძლება დავიმსახურე ის, რომ რომი
 აღარ მეხილა, მაგრამ ასეთ ადგილზე ცხოვრების ღირსი კი არ
 ვიყავი. რას ვამბობ მე უგუნური? კეისრის სახელის
 შეურაცხყოფისათვის სიკვდილის ღირსიც კი ვიყავი.

(„სევდანი“, V, X, 47—52)

ცდება ის, ვინც გაძევებულად მთელს. ჩემს დანაშაულს
 შედარებით იოლი სასჯელი მოჰყვა. უდიდესი ცოდვა ჩემი

⁴ Покровский М. М., Очерки по римской истории и литературе, СПб, 1907, гл. 74.

ის არის, რომ თვით იგი შეურაცხველია. ო, ნეტავ სიკვდილის
საათი დამდგარიყო ჩემთვის.

(„სევდანი“, V, XI, 9—12)

ამრიგად, ადრინდელ ლექსებში ოვიდიუსი მუდამ ერთსა და იმავეს ამბობს: არავითარი ბრალი არა მაქვს, მხოლოდ შეცდომაა არის ჩემი დანაშაული. შემდეგ კი აღიარებს: მძიმე ცოდვა მაქვს, უფრო მკაცრი სასჯელის ღირს ვიყავიო. არის რაიმე შეუსაბამობა პოეტის ამ ორ განცხადებას შორის? რა თქმა უნდა, არა. ოვიდიუსი არავითარ ახალ დანაშაულს არ აღიარებს. იგი უბრალოდ, ცდილობს მოულობს გული იმპერატორს და დაამშვიდოს მეუღლე (რომელსაც გული ატყინეს იმით, რომ დევნილის ცოლი უწოდეს). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ეს მაგალითები ამოღებულია „სევდანის“ ბოლო, V წიგნიდან, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ პოეტმა შეცვალა ტაქტიკა. იგი უკვე მძიმე დანაშაულს იღებს თავზე, რომ იქნებ ამით მაინც დაიმსახუროს შებრალება და სასჯელის შემსუბუქებას მიადგინოს. უსასრულო აღმოჩნდა ოვიდიუსის ვედრება-გოდება. იგი არ შეიწყენარა არც ახალმა იმპერატორმა ტიბერიუსმა, თუმცა სილანიც კი დააბრუნა გადასახლებაიდან. ამ ფაქტიდან გამომდინარე გამოითქვა შეხედულება, რომ ოვიდიუსის გადასახლების მიზეზი სხვა ფაქტორით აიხსნას: შესაძლებელია, პოეტი პოლიტიკურად არასაიმედო პიროვნებას წარმოადგენდა ლივიასა და ტიბერიუსისათვის და ისინი შეეცადნენ, თავიდან მოეშორებინათ იგი, რათა ამით თავისი ძალა ეჩვენებინათ მტრებისათვის. დაარწმუნეს რა ავგუსტუსი, რომ „სიყვარულის ხელოვნება“ მის მიერ დადგენილი კანონების საწინააღმდეგო აზრებით იყო სავსე, გაასახლებინეს პოეტი⁵. მართლაც, დასაშვებია, რომ სწორედ ლივიამ და ტიბერიუსმა გაამახვილებინეს ავგუსტუსს ყურადღება ოვიდიუსის ლექსებზე, მაგრამ ამ ვითარებას შეეძლო მხოლოდ გაემწვავებინა საკითხი და დაეჩქარებინა პოეტის გადასახლება. შემდეგ კი, როდესაც ტიბერიუსმა ჩაიგდო ხელში ძალაუფლება, მას შეეძლო უკვე თავისი სურვილის მიხედვით მოპყრობოდა ოვიდიუსს, ხოლო კანონი (რომელიც მან 15 წ. ძვ. წ. აღადგინა), რომლითაც ისჯებოდნენ ისინი, ვინც ოდნავ მაინც შეურაცხოფდა ავგუსტუსის სახელს, უფლებას აძლევდა ტიბერიუსს არ შეეწყენარებინა პოეტი.

სამშობლოს მოშორებულ, ყველასა და ყველაფერს მოწყვეტილ ოვიდიუსს უკანასკნელი სურვილიც კი არ შეუსრულდა, დაესაფლავებინათ თავის სამშობლოში:

ეცადე, ძვლები მაინც დააბრუნონ პატარა ურნით.

მკვდარიც დევნილი ნუ ვიქნები. ამას არავინ ავიკრძალავს.

* მეფემ აუკრძალა, მაგრამ თებელმა მაინც დამალა ძმა და საფლავიც გაუთხარა. შენც შეურიე იგი (ფერფლი) ფოთლებსა და ამომის ფხვილს და სადმე ქალაქგარეთ ჩაჰალო, რომ აჩქარებულმა მგზავრმა თვალებით წაიკითხოს სტრიქონებო, სამარხის მარმარილოზე მსხვილი ნაქვევით ამოკვეთილი: აქ განვისვენებ პოეტი ნაზონი, მომღერალი ნაზი სიყვარულისა, ვინც საკუთარმა ნიჭმა მიმსხვევრპლა.

ოვიდიუსი გარდაიცვალა ქ. ტომისში 18 წელს და იქვეა დასაფლავებული.

⁵ Белеский А., Овидий Назон и его творчество, М., 1937, გვ. 21.

ლილი ჟორჟოლიანი

ირანული საგმირო ეპოსის სათავეებთან

ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ მრავალ საინტერესო და მიმზიდველ ეპიზოდთა შორის ყურადღებას იქცევს ამ უკვდავი ქმნილების მითოლოგიური ნაწილის ერთი ეპიზოდი, რომელიც მოგვითხრობს ღვთისმგმობელ მეფე ჯიმშედისაგან ირანის სამეფო ტახტის მიმტაცებელ მხარგველიან ზაჰის ათასწლოვანი ავმეფობისა და ამ ტირანისაგან გზირი ფრიდონის მიერ ხალხისა და ქუეყნის განთავისუფლების შესახებ¹.

ეს ეპიზოდი, რომელსაც „ზაჰის ეპიზოდის“ სახელით გამოყოფენ, საინტერესოა არა მხოლოდ მასში გადმოცემული ამბებისა და პერსონაჟების მხატვრული სახეების მხრივ, არამედ იმიტაც, რომ იგი განსხვავებულად იკითხება „შაჰ-ნამეს“ სპარსულსა და ქართულ ვერსიებში.

ცნობილია, რომ ფირდოუსის მიერ მხატვრულად დამუშავებულ ირანის მითურ მეფეთა შესახებ თქმულებებსა და ლეგენდებს სათავე ირანელთა და კიდევ უფრო შორს — არიელთა კოსმოგონიურ და თეოგონიურ წარმოდგენებში აქვთ. ისინი საუკუნეთა მანძილზე შეინახა ირანელმა ხალხმა ზეპირგადმოცემებისა და წერილობითი ძეგლების საშუალებით და მათ საბოლოოდ ჩამოყალიბებული სახე ფირდოუსის თხზულებაში მიიღეს.

ჩვენ მიზნად ვისახავთ ძველ ირანულ წყაროებში (ავესტა, ფალაურ ანუ საშუალო სპარსულ ენაზე არსებული ზოროასტრიული რელიგიური ლიტერატურა) დაცემბნოთ ზემოთ დასახელებულ მეფეთა შესახები თქმულებები (უფრო სწორად თქმულებათა ნაშთები), შევუპირისპიროთ ისინი ინდო-არიელთა ზოგიერთ მითოლოგიურ სახეს, რათა თვალი გავადევნოთ, თუ როგორ იცვლებოდა და ყალიბდებოდა აღნიშნულ მეფეთა შესახები თქმულებები და ლეგენდები საუკუნეთა მანძილზე, ვიდრე ისინი გაფორმდებოდნენ იმგვარად, როგორც ფირდოუსისთან წარმოგვიდგებიან.

პირველ წყაროს, რომელშიც ძველი ირანული თქმულებების კვალს ვპოულობთ, წარმოადგენს ირანელთა ისლამამდელი რელიგიის — ზოროასტრიზმის საღვთო წიგნების კრებული, სპარსული მწერლობის პირველი და უძველესი ძეგლი „ავესტა“, რომელმაც ჩვენამდე მხოლოდ ცალკეული ფრაგმენტების სახით მოაღწია.

ძველი ირანული თქმულებები, რომლებმაც ასახვა პოვეს ავესტაში და შემდგომ ფალაურ რელიგიურ ლიტერატურაში, შეგუებულ იქნენ ზოროასტრიზმის დოგმატიკის მოთხოვნებთან. ისინი მჭიდროდ არიან გადაწულნი ამ რე-

¹ საკუთარი სახელები მოგვყავს ქართული ლიტერატურული ტრადიციული ფორმებით, რომლებიც მომდინარეობენ „შაჰ-ნამედან“ ანუ ამ მეფეთა სახელების ახ. სპარსული ფორმებიდან جمشید (Jamšīd), زاهد (Zahāk), فریدون (Fariūn).

ლიგიის საფუძვლებთან და, ისე როგორც ირანელთა ძველი რელიგია, ატარებენ მკაფიოდ გამოკვეთილ დუალისტურ ხასიათს. ამიტომ, ვიდრე აღნიშნულ წყაროებში წარმოდგენილ ჯიმშედ-ზააქ-ფრიდონის თქმულებებს შევეხებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ორიოდ სიტყვის თქმა ამ რელიგიური მოძღვრების შესახებ.

ზოროასტრული რელიგიის მაღიარებელთა წარმოდგენით ერთმანეთს უპირისპირდება ჭეშმარიტი ღმერთი სიკეთისა და სიცოცხლისა ორმუზდი (ავ. Ahura Mazda, ფალ. Auharmazd და Öhrmazd, მოგვ. Hormizd)² და არქიდემონი ბოროტებისა და სიკვდილისა აჰრიმანი (ავ. Aŋhra Mainyu, ფალ Aharman ახ. სპ. Ahriman)³. სამყარო გაყოფილია ორ ნაწილად: სამყარო სიკეთისა და სამყარო ბოროტებისა — სინათლისა და სიბნელის სიმბოლოთი.

ყოვლისმცოდნე და ჭეშმარიტმა ღმერთმა ორმუზდმა მის მიერ შექმნილი მატერიალური სამყაროს არსებობა 12 000 წლით განსაზღვრა. პირველი სამი-ათასწლეულის ბოლოს სამყაროს ეკლინება აჰრიმანი. ორმუზდი და აჰრიმანი, წინასწარი შეთანხმების შემდეგ, 9 000 წლის განმავლობაში ებრძვიან ერთმანეთს სამყაროში გასაბატონებლად. ორივე მათგანს ჰყავს თანამებრძოლები და დამხმარენი მათ მიერვე შექმნილი ნათელი და დემონური სულების, კეთილი და ბოროტი არსებების სახით.

ზოროასტრული რელიგიური მოძღვრების თანახმად, ადამიანი ორმუზდმა შექმნა თავის მოკავშირედ ბოროტების წინააღმდეგ საბრძოლველად. მისი შექმნილია აგრეთვე ყოველივე, რაც ხელს უწყობს ადამიანთა სიცოცხლეს, გამრავლებასა და კეთილდღეობას. ამის გამო აჰრიმანი, ბოროტ სულთა რაზმისა და მავნე ქმნილებების მეშვეობით, იბრძვის ადამიანთა მოსასპობად და მის შექმნილად ითვლება ყოველივე, რაც ადამიანთათვის საზიანო და ვნების მომტანია.

როგორც ვხედავთ, ამ რელიგიური მოძღვრების არსი სიკეთისა და ბოროტების ბრძოლაა. მხოლოდ 12 000 წლის გასვლის შემდეგ მომხდარ კეთილ და ბოროტ ძალთა გადამწყვეტი ბრძოლისას, ყოვლისმცოდნე ორმუზდის წინასწარგანჭკვრეტის თანახმად, საბოლოოდ დამარცხდება ბოროტება და ქვეყნად მარადიული სიკეთე დამკვიდრდება.

ავესტის ჩვენამდე მოღწეულ ფრაგმენტებში ცალკეული ნაწყვეტებისა და პატარა ეპიზოდების სახით იკითხება თქმულება ჯიმშედის — ავესტის **ჟ ი მ ა ს** (Yima), ზააქის — ავესტის აჟი დაჰაკას (Aži Dahāka) და ფრიდონის — ავესტის თრაეტაონას (Θραεταονα) შესახებ⁴. თუმცა, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, შეიმჩნევა, რომ ისინი ადრე უფრო ვრცელი და სრული უნდა ყოფილიყვნენ. მართალია, ეს ნაწყვეტები ავესტის სხვადასხვა ნაწილში (მახსნა, მაშტები, ვენდიდადი) არიან გაბნეულნი, მაგრამ ზოროასტრიზმის დოგმატიკის გათვალისწინებით და „შამ-ნამეს“ ზემოაღნიშნული ეპიზოდის დახმარებით მა-

² ა ჰ უ რ ა მ ა ზ დ ა ს ეტიმოლოგია ასეთია: Ahura—„უფალი, მეუფე“ და Mazda „გონების შემოქმედი, ყოვლისმცოდნე“ (იხ. E. Э. Б е р т е л ь с, История персидско-таджикской литературы, М., 1950, გვ. 34).

³ ამ სახელის მეორე ნაწილი — Mainyu—ნიშნავს „სული“, ხოლო aŋhra-ს შესახებ ე. ბერტელსი წერს: „სიტყვა aŋhra-ს ეტიმოლოგია საესებით ნათელი არ არის, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ნიშნავს — „შემავიწროებელი“ (იხ. E. Э. Б е р т е л ь с, История персидско-таджикской литературы, გვ. 38).

⁴ წყაროების მიმოხილვისას ტექსტებში წარმოდგენილ საკუთარ სახელთა ფორმებს დავიცავთ.

თი ერთმანეთთან დაკავშირება და გარკვეული მთლიანობის სახით წარმოდგენა შესაძლებელია⁵.

რადგანაც ამ თქმულებათა ნაწყვეტებს ჩვენ ავესტის ფრანგულ თარგმანში⁶ ვავეცანიოთ და მათი ტექსტის სრული სახით წარმოდგენა ჩვენი მიზნისათვის აუცილებლად არ მიგვაჩნია, ამიტომ ძირითადად მათ შინაარსს გადმოვცემთ, ხოლო ზოგჯერ ციტირებასაც მივმართავთ. ქართულ ენაზე არსებული ავესტის ფრაგმენტის თარგმანიდან⁷.

ასე გვაუწყებს ავესტა: ვივაჰვანტს, ჰომას⁸ პირველ თაყვანისმცემელსა და ხორციელი ქვეყნისათვის მის პირველ გამომწურავს, ის მაღლი მიენიჭა, „რომ შეეძინა ვაჟიშვილი, ღიმა მეფე, ჯოგმრავალი, უბრწყინვალესი შობილთა, მზის მსგავსი ადამიანთა შორის, რომელმაც თავის მეფობაში უკვდავეო ადამიანი და ცხოველი, უშრობელ წყალი და მცენარე, უღვეველ საჭმელი და (სასმელი?)“⁹.

ღიმას მეფობისა და მისი საქმიანობის შესახებ მოგვითხრობს ვენდიდადი: აპურა მაზდამ, ადამიანთაგან პირველს, შესთავაზა ღიმას, რომ ყოფილიყო მისი მოძღვრების გამავრცელებელი და დამცველი, მაგრამ მან უარი თქვა ამ მისიაზე და ივალდებულა მაზდას შექმნილი ქვეყნის ზედამხედველობა და გამრავლება. პირნათლად შეასრულა მან თავისი აღთქმა. მისი მეფობისას დედამიწა ისე გაივსო მცირე და დიდი ოთხფეხით, ადამიანებითა და ძაღლებით, ფრინველებითა და წითლად აალებადი ცეცხლით, რომ იგი იძულებული იყო მაზდას ბოძებული სასწაულმოქმედი იარაღებით სამგზის გაეზარდა დედამიწა. მასვე ხვდა წილად დედამიწაზე სიცოცხლის გადარჩენა. აპურას ბრძანებით აგებული ვარის (var — „თავსეაფარი“) მეშვეობით მან დაღუპვისაგან იხსნა მაზდას რჩეული კმნილებანი მკაცრი ზამთარით გამოწვეული წარღვნის დროს¹⁰.

დიდხანს მეფობდა¹¹ სვებედნიერად დედამიწის შვიდი მხარის¹² მბრძანებელი ბრწყინვალე ღიმა (ავ. Yima xšaeta) და მეფური შარავანდელით (xvarərah) მოსილი¹³ „ღიმა ქველის მეფობაში არ იყო სიცივე, არცა სიციხე, არ იყო სიბერე, არცა სიკვდილი, არც დაევთაგან შექმნილი შური, ვითარცა თხუთ-

⁵ ამ პრინციპით ვხელმძღვანელობთ ჩვენ აგრეთვე ფალაურ რელიგიურ წიგნებში წარმოდგენილი ამ სამი მეფის შესახებ თქმულებების ნაწყვეტთა გადმოცემისას.

⁶ Le Zend-Avesta, Traduction nouvelle avec commentaire historique et philologique par James Darmesteter, Tome I, II, III, Paris, 1960.

⁷ მხედველობაში გვაქვს გ. ა. ხ. ვ. ე. დ. ი. ა. ნ. ი. ს. თარგმანი: ავესტა, მასნა 9, „ლიტერატურული ძიებანი“, II, თბ., 1944.

⁸ Haoma, Hōm — წარმოადგენს გენიას ღვთაებრივი სასმელისა, რომელსაც ზოროასტრელები რელიგიური რიტუალების შესრულებისას იყენებდნენ.

⁹ ავესტა, მასნა 9, მუხლი 4, „ლიტერატურული ძიებანი“, II, გვ. 1.

¹⁰ Le Zend-Avesta, t. II, Vendidad, Fargard II.

¹¹ ვენდიდადის მე-2 ფარგარდის მიხედვით მან ცხრაას წელზე მეტხანს იმეფა.

¹² ძველ ირანელთა წარმოდგენით მთელი ქვეყნიერება იყოფოდა შვიდ მხარედ — ქვეყნად (ავ. karšvar, ახ. სპ. kešvar), რომლის ცენტრში ირანი მდებარეობდა.

¹³ Xvarənah (სამ. სპ. xurra, ახ. სპ. farr) — „მეფური ბრწყინვალეობა, მეფური დიდება“ — წარმოადგენს თავისებურ ღვთაებრივ მაღლს, ემბლემას მეფური წარმოშობისა და კანონიერებისა, რომელიც მის მფლობელს ანიჭებს ძლიერებასა და უძლეველობას, თუ იგი სამართლიანია და ქვეშემართი ღმერთის მალარებელია. ხვარანას საკუთარი სურვილით მოპოვება არ შეიძლება, მისი მიღება და განშორება ღვთის ნებაა. ეს ღვთიური მაღლი ავესტაში მტაცებელი ფრინველის ან ცხვირის სახის მქონეა, ხოლო მოგვიანებით (ძველ ფრესკებზე) იგი გვირგვინის ან შარავანდელის სახით წარმოგვიდგება.

თრაეტაონას, ადამიანთაგან ყველაზე უძლიერესსა და ძალგულოვანს, წილად ხედა დიმიასაგან განშორებული შარავანდედი, რომლის ხელში ჩასაგდებად ამოდ იბრძოდა აქი დაჰაკა²⁶.

ამ უძლიერესი ვაჟკაცის სურვილისა და მისწრაფების შესახებ მოგვითხრობს მე-5 აშტი: თრაეტაონამ, ძემ აფეასი, მსხვერპლი შესწირა ანაპიტას და მისგან ითხოვა, რომ მიენიჭებინა მისთვის გამარჯვება სამხაზოვან, სამთავა და ექვსთავალა აქი დაჰაკაზე, უძლიერეს ავსულზე, რომელიც არის საფუძველი ადამიანთა უბედურებისა. მიეცა მისთვის შემწეობა, რათა წარეტაცნა მისი ორი ცოლი — არნავაჰი (Arnavah) და სანჰავაჰი (Sahavah), — ქალთა შორის უღამაზესნი ამ ქვეყანაზე²⁷.

ავესტის ფრაგმენტები არ აგვიწერენ თრაეტაონასა და აქი დაჰაკას ბრძოლას, მაგრამ გვაუწყებენ, რომ სახელოვანმა თრაეტაონამ სძლია ამ უძლიერეს ურჩხულს, მოკლა იგი და ქვეყანამ კვლავ კეთილი და სამართლიანი მეფე პოვა თრაეტაონას სახით²⁸.

ასეთია ავესტაში შემონახული დიმა-აქი დაჰაკა — თრაეტაონას შესახებ ძველი ირანული თქმულების ნაწყვეტები, რომლებშიც ნათლად არის გამოხატული ზორაოსტრიული რელიგიის ძირითადი პრინციპი — ბრძოლა სიკეთესა და ბოროტებას შორის.

ბრწყინვალე დიმა, მართალია, მახვილით ხელში არ იბრძვის ბოროტ ძალთა წინააღმდეგ, მაგრამ იგი აპურა მაზდას მოკავშირე და დამხმარეა, რადგან მთელი მისი საქმიანობა დედამიწაზე სიკეთის დამკვიდრებისა და ადამიანთაგან იმ სიავის განშორებისადმი მიმართული, რაც ავი სულის მიერ არის დამკვიდრებული. აპრიმანის ბოროტ ზრახვათა განმახორციელებელია აქი დაჰაკა, ხოლო სიკეთისათვის მებრძოლი გმირია თრაეტაონა, რომელიც აქი დაჰაკას მოკვლით ქვეყანასა და ადამიანებს იხსნის ყოველივე ბოროტეულისაგან.

აქვე საჭიროა აღინიშნოს, რომ ამ მითიური მეფეების მსგავსი სახეები გვხვდება ვედებში, რომლებშიც შემონახულია უძველესი ინდური მითოლოგია. ამ საკითხს სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა გერმანელმა ორიენტალისტმა რ. როტჰამ²⁹. მკვლევარი მსგავსების პარალელს ავლებს ადამიანთათვის ამქვეყნიური ნეტარი ცხოვრების შემქმნელ ავესტის დიმა ვივაჰვანტის ძესა და ვედების ჰამა ვივაჰვანტის ძეს (Yama Vivasvanta) შორის, რომელიც, ძველი ინდოელების წარმოდგენით, ზეცის უსასრულო სივრცეში ცხოვრობს და წარმოადგენს მბრძანებელს გარდაცვლილთა სულებისა, რომლებიც ზეცაში მისთან ერთად ღზინსა და განცხრომაში ატარებენ დროს³⁰, ხოლო თრაეტაონასა და აქი დაჰაკას ბრძოლის იდენტურად თვლის იგი ვედების თქმულებას იმის

²⁶ Le Zend-Avesta, t. II, Yasht 19, § 36 და § 45—51.

²⁷ იქვე, Yasht 5, § 34.

²⁸ იქვე, t. II, Yasht 19, § 37 და Yasht 9, § 22.

²⁹ R. Roth, Die Sage von Feridun in Indien und Iran, Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, Zweiter Band., Leipzig, 1848, გვ. 216—230.

³⁰ შტრ. აგრეთვე ძველ ინდურ ეპიკურ პოემა „მ ა მ ა მ ა პ ა რ ა ტ ა ს“, სადაც ჰამა ძე ვივაჰვანტისა — ზღის ღმერთისა — წარმოადგენს სიკვდილის, კანონისა და მართლმსაჯულების ღმერთს და ერთხანს, სანამ იგი ხანგრძლივი მსხვერპლშეწირვით არის დაკავებული, ქვეყნად არ არსებობს სიკვდილი და უჩვეულოდ მრავალდებიან ადამიანები. (сб. Махабхарата, кн. I, перевод с санскрита и комментарии В. И. Кальянова, М.-Л., 1950, გვ. 494—455).

შესახებ, რომ წყლის ღვთაების აპტას ძე თრიტამ (*Θριτα Ἀπтя*) დაამარცხა სამთავა და ექვსთვალა ღრუბლის დემონი დასა (*Dasa*)³¹.

R. Roth-ის შეხედულებით, მიუხედავად იმისა, რომ ჩამა და თრიტა ვედების მიხედვით ღვთაებებია და ბრძოლა თრიტასა და ღრუბლის დემონს შორის ზეცაში ხდება, ხოლო ავესტაში ბრძოლა ზეციდან დედამიწაზე ეშვება და ჩამა და თრაეტონა მიწიერ, მოკვდავ ადამიანებად წარმოგვიდგებიან, მაინც მათ შორის მსგავსება აშკარაა და მასზე, საკუთარ სახელთა მსგავსების გარდა, ისიც მიუთითებს, რომ მებრძოლი, მტერი და ბრძოლა ორივე თქმულებაში ერთი და იგივეა.

ამ მსგავსების მაგალითზე R. Roth-ი ასკვნის, რომ ამ ორი ხალხის თქმულებები ისტორიამდელ წარსულში, როცა ინდოელები და ირანელები ერთად ცხოვრობდნენ, ერთ მთლიანობას წარმოადგენდა და ამიტომ არის, რომ, მიუხედავად ხანგრძლივი დამოუკიდებელი განვითარებისა, ამ თქმულებებში მაინც შემონახა ბევრი ისეთი ნიშან-თვისება, რაც მათ თავდაპირველ ერთობაზე მიუთითებს³².

ჯიმშედ-ზააქ-ფრიდონის თქმულებათა ცვლილებისა და განვითარების შემდგომი საფეხური ფალაურ ლიტერატურაში უნდა ვეძებოთ. რასაკვირველია, ჩვენ მიზნისათვის ყველაზე სრულყოფილი წყარო სასანიანთა ეპოქაში შედგენილი ძველ მეფეთა და გმირთა ქრონიკა „ხვატაჲ ნამაკ“ (მეფეთა წიგნი“), ან მისი არაბული თარგმანები იქნებოდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, არც ერთ მათგანს ჩვენამდე არ მოუღწევია. ფალაური საერო ხასიათის ჩვენამდე შემონახული ლიტერატურული ძეგლებიც არაფერს გვაუწყებენ ჩვენთვის საინტერესო მითოლოგიურ მეფეთა შესახებ, ამის გამო უნდა დავკმაყოფილდეთ საშუალო სპარსული (ფალაური) ზორათსტრული სასულიერო მწერლობის ზოგიერთი გვიანდელი (უკვე ისლამის დროს შედგენილი) ძეგლით.

წინასწარ შევნიშნავთ, რომ ამ მეფეთა სახელებმა დროთა ვითარებაში ცვლილება განიცადეს და ისინი, ჩვენ მიერ გამოყენებული ტექსტების მიხედვით, შემდეგი ფორმებით წარმოგვიდგებიან: *Yima xšaeta* > *Yamšēt*-ს, ან შემოკლებით *Yam*-ს; *Azi Dahaka* > *Až Dahak*-ს, უფრო ხშირად იკითხება მხოლოდ *Dahak*; ხოლო *Θraētaora* > *Frēdūn*-ს.

ამაშუტის შესახებ ფალაური წიგნები შემდეგს მოგვითხრობენ: „ბუნდაპიშნის“ („პირველქმნილება“ ანუ წიგნი სამყაროს შექმნის შესახებ) თანახმად ჩამი არის ძე ვივაჰანისა (*Vivahan*) და შთამომავალი ჰომიანგისა (*Hōšyang*, ავ. *Haošyanha*, ახ. სპ. *Hūšarg*). აქვე ნათქვამია, რომ ჩამი, ტაჰმორუპი (*Tahmōrup* ავ. *Tahma urupa*, ახ. სპ. *Tahmūraš*), სპიტური (*Spitūr*) და წარსი (*Nārsi*) ყველანი ძმები იყვნენ³³.

როგორც ვხედავთ, ავესტაში ხსენებული ჩამას შუაზე გამხერხავი სპიტურა, რომლის ვინაობის თუ რაობის საკითხზე ავესტის ფრაგმენტის (მე-19 ააშტი, § 46) მიხედვით კონკრეტული პასუხის გაცემა ძნელია (დანამდვილე-

³¹ ვედების ზოგიერთი ნაწილების მიხედვით, ამ დემონს ერქვა აჰი (*Ahi*), ხოლო მის დამარცხებელს თ რ ა ი ტ ა ნ ა (*Grāitana*), რაც უფრო ახლოს დგას ავესტურ *Θraētaona*-სთან (იხ. R. Roth, *Die Sage von Feridun in Indien und Iran*, გვ. 219).

³² იხ. იქვე, გვ. 216—226.

³³ *The Bundahishn*, თავი XXXI, § 2—3. *Pahlavi Texts*, by E. W. West, Part I, Oxford, 1880.

ბით არ შეგვიძლია თქმა, ადამიანია იგი, თუ ბოროტი სულის რომელიმე ქმნილება), „ბუნდაპიშნის“ მიხედვით ჯამის ძმაა, რომელიც როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მსგავსად ავესტისა, მის მოკვდინებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებს.

ჯამშეტის ცხოვრებისა და საქმიანობის შესახებ ფალაური ძეგლები ძირითადად იმასვე იმეორებენ, რაც ავესტაშია მოთხრობილი. მაგალითად, „დენქარდ“ („რჯულის საქმე“) გადმოგვცემს ავესტის თქმულებას ჯამის მიერ აპურა მაზდას შექმნილი ქვეყნის დაცვის, გაფართოებისა და გამრავლების შესახებ. მოგვითხრობს, რომ ჯამშეტმა აღასრულა ღვთისადმი მიცემული აღთქმა და თავისი მეფობისას ადამიანებსა და ცხოველებს მიანიჭა უკვდავება, იხსნა ისინი სიბერისა და შიმშილისაგან, ხოლო ქვეყანა სინორჩითა და სიმშვენიერით სამოთხედ აქცია; რომ მან, აპურა მაზდას ბრძანებით, ააგო ვარი, რათა ყოველი არსება ეხსნა მოსპობისაგან ძლიერი წვიმით გამოწვეული წარღვნის დროს. ამავე წიგნით ჯამს მიეწერება საზოგადოების სასულიერო, სამხედრო, მიწათმოქმედთა და ხელოსანთა ფენად დაყოფა³⁴. ეს უკანასკნელი თქმულება (ჯამის მიერ ადამიანთა საზოგადოების ოთხ ფენად დაყოფა), როგორც ირანელი მკვლევარი ზ. საფა შენიშნავს, სასანელთა ეპოქაში წარმოშობილი ჩანს, რადგანაც ავესტის თქმულებებში ადამიანთა საზოგადოების ფენა სამს არ სცილდება³⁵.

ფალაური წიგნებიც ჯამს ღვთაებრივი შარავანდედის მქონედ წარმოგვიდგენენ და იმასაც იუწყებიან, თუ რა მიზეზით დაკარგა მან ეს ღვთაებრივი მადლი, რომლის განშორების შემდეგ მას მტრების შიშით ფარულად უხდებოდა ცხოვრება: „დატიტან-ი დინიკ“ („რჯულის კანონები, წესები“): — „ბრწყინვალე ჯამს, როცა იგი აცდუნა ავმა სულმა და როცა მან, ნაცვლად აპურა მაზდას თაყვანისცემისა, მძაფრად იწყო ღტოლვა უმაღლესი მბრძანებლობისაგან, განშორდა ღვთაებრივი შარავანდედი“³⁶.

„ბუნდაპიშნი“: — „ჯამი იქამდე მეფობდა, ვიდრე მას არ განშორდა ღვთაებრივი ბრწყინვალეობა. და ეს 616 წელი და ექვსი თვე იყო, ხოლო ამის შემდეგ იგი 100 წელი ფარულად იმყოფებოდა“³⁷.

„ჯამასპ-ნამაკ“ („ჯამასპის წიგნი“): „ჯამი 770 წელი და შვიდი თვე აპურა მაზდას დამჯერე იყო. როცა თავისი თავის თაყვანისცემა დაიწყო და თავი ღმერთად ჩათვალა, წარმატებებისაგან, ძლიერებისა და ბრწყინვალეობისაგან დამდაბლდა და 100 წელი თავის დასთან ჯამატან (Yamag) ერთად ზღვის ნაპირას ფარულად ცხოვრობდა“³⁸.

ამრიგად, ჩამოთვლილი თხზულებები გარკვევით იუწყებიან, რომ ჯამის შეცოდება ეშმაკის ცდუნების გამო ღმერთის უარყოფასა და თავისი თავის თაყვანისცემაში მდგომარეობდა, რაც შესაძლებლობას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჯამს ავესტისეულ შეცოდებაში, ანუ მის მიერ ცრუ და არასწორი სიტყ-

³⁴ 23. 5. — 47. 1325, تهران, محمد جواد مشکور، نگارش دینکرد، انتشارات

³⁵ 23. 444, 1333, تهران, صفا، الله، تأليف دکتر ذبیح

³⁶ The Dādistān-i Dīnīk, თავი XXXIX, § 16, Pahlavi Texts, Translated by E. W. West, Part II, Oxford, 1882.

³⁷ The Bundahishn, თავი XXIV, § 4.

³⁸ ob. 23. 439, تهران، انتشارات

ვების შეყვარებაში, ღიძის მიერ ღვთისგმობა და ღვთისგამტყობა იგულის-
 ხმება³⁹.

ავესტაში ღიძის აღსასრულის შესახებ ნათქვამია, რომ იგი სპიტმურამ გა-
 ხერხა ორად. ფალაური თხზულებებით კი მის მოკვდინებაში მთავარი მოქ-
 მედი პირი აქ დაჰკავია, ხოლო სპიტური მისი დამხმარეა: „ჰამასპ-ნამაკ“: „ამი
 წყეული აქ დაჰკავის მიერ, რომელსაც ბევარასპსაც უწოდებენ, შეპყრობილ
 იქნა და მან სპიტურისა და მრავალ სხვა ღვთა დახმარებით, იგი ხერხით, რო-
 მელსაც ათასი კბილანა ჰქონდა, შუაზე გახერხა“⁴⁰.

„ბუნდაჰიშნი“: „სპიტური ის იყო, ვინც დაჰკავიან ერთად დაამარცხა და
 ორად გახერხა ღიძი“⁴¹.

ისე როგორც ავესტაში, ფალაური თხზულებების თანახმად, ღიძის
 შემდეგ სამეფო ტახტს იკავებს აქ დაჰკავი ბევარასპად (Bēvarāsp) წოდებუ-
 ლი, რომლის ათასწლოვან სიძვეს ბოლოს უღებს გმირი ფრედუნი.

ვიდრე ფალაური რელიგიური წიგნების დაჰკავისა და ფრედუნის შესახებ
 ამბებზე ვიტყვოდეთ რაიმეს, საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიყვანოთ სომეხი ისტო-
 რიკოსის მოსე ხორენელის (V—VI სს.) „სომხეთის ისტორიაში“ წარმოდგენი-
 ლი მითი დაჰკავის, ანუ, როგორც ავტორი უწოდებს, ბევრასპ აქ დაჰკავის
 (ԲԵՎԱՐԱՍՊ ԱՎԻԿԱՎ) შესახებ. მიუხედავად წყაროს არაირანულობისა, აღ-
 ნიშნული მითის მოყვანა აუცილებლად მივიჩნით, რადგანაც იგი ნაწილობრივ
 ავსებს ფალაური რელიგიური თხზულებების დაჰკავ-ფრედუნის შესახებ თქმუ-
 ლების ცარიელ ადგილებს და თავისი სიძველით ბევრად უსწრებს წინ ჩვენ
 მიერ გამოყენებულ გვიანდელი პერიოდის ფალაურ რელიგიურ წიგნებს.

მოსე ხორენელს სპარსელთა ეს მითი თავის თხზულებაში შეუტანია მისი
 მეცენატისა და შემკვეთის სომხეთის მთავრის სააკ (თუ სმბათ)⁴² ბაგრატუნის
 სურვილის შესასრულებლად, რომელსაც ხორენელისათვის უთხოვია, რომ გა-
 ნემარტა და აზრი მიეცა ამ მითისათვის. ხორენელი გამოთქვამს თავის შეხე-
 დულებას სომხეთში გავრცელებული სპარსელთა მითის მიმართ და გად-
 მოგვცემს მის შინაარსს:

„Что за страсть у тебя⁴³ до нелепого и грубого мифа о Бюраспе
 Аждахаке? и зачем ты утруждаешь нас нескладными, безсвязными, скажу
 более, бессмысленными сказками парсов о первоначальном недобром бла-
 годеевнии Бюраспа, о служении ему девоу и о том что они не могли сов-
 ратить совращённого и лживого; о лобзании плеч его, вследствие чего
 рождение драконов и с тех пор усиление в нем злобы, заставляющей его

³⁹ ავესტაში ღიძის სხვა შეცოდებაზეც არის მინიშნებ ული. 32-ე მანას მე-8 პარაგრაფის თა-
 ნახმად, მისი შეცოდება ის იყო, რომ იგი საქონლის ხორცილ იყვებებოდა, რის საფუძველზედაც
 აღმოსავლეთმოდენნი ვარაუდობენ, რომ ძველ ზოროასტრელთა წარმოდგენით მსხვილფეხა სა-
 ქონლის ხორცის ჭამა აკრძალული უნდა ყოფილიყო. შდრ. „შამ-ნამეში“ ეშმაკის მიერ ზაქისათ-
 ვის ხორცის ჭამის სწავლება (იხ. E. Э. Б е р т е л ь с, История персидско-таджикской литера-
 туры, გვ. 59).

⁴⁰ იხ. 28. 439, حساسه سرايى در ايران

⁴¹ The Bundahishn, თავი, XXXI, § 5.

⁴² ხორენელის თხზულების რუსულ ენაზე მთარგმნელი ნ. ემინი მას „სააკს“ უწოდებს, ხოლო
 დიდ საბჭოთა ენციკლოპედიაში (მე-2 გამოცემა, ტ. 28, გვ. 19) „სმბათ“ არის მითითებული.

⁴³ აქ ხორენელი მიმართავს თავის შემკვეთს.

ისტრелять людей для своего чрева. За тем какой-то Хруден⁴⁴ связывает его медными цепями, уводит на гору называемую Дембавендом, также сон Хрудена на до-гоге, которого Бюрасп тащит на холь; пробуждается Хруден, ведет Бюраспа в пещеру горы, заключает его в оковы и сам становится скалою у входа пещеры. Устрашенный Бюрасп говинуется своим оковам и не смеет выйти и опустошать землю⁴⁵.

განმარტებებიდან, რომელსაც მოსე ხორენელი იძლევა მოყვანილი მითის შესახებ, ურადლებას იქცევს აქ დაჰაკის მხრებზე გველთა ამოზრდის მიზეზის ახსნა. ხორენელი წერს: „ბევრასჰმა მოინდომა ჯადოქრობის შესწავლა და ავი სული, რომელიც ემსახურებოდა ბევრასჰს და ჩააგონებდა ხოლმე ყოველგვარ ბოროტმოქმედებას, ასწავლიდა მას ამ ავ საქმეს. ამისათვის სთხოვა მან ბევრ-ასჰს ჯილდოდ მხრებზე მთხვევა“⁴⁶.

ფალაური ძეგლების დაჰაკისა და ფრედუნის ამბებიდან პირველ რიგში ურადლებას იქცევს მათი საგვარეულო ნუსხები, რომელსაც გვთავაზობს „ბუნდაჰიშნი“.

დაჰაკის გენეალოგია აქ მოცემულია როგორც მამის, ასევე დედის ხაზით. მამის ხაზით: დაჰაკი ძე ხრუტასჰისა (Khrutāsp), ძე ზაინიგავისა (Zainīgāv), ძე ვირაფშაკისა (Virafshak), ძე თაზისა (Tāz), ძე ფრავაკისა (Fravāk), ძე სიამაკისა (Si yamak); ხოლო დაჰაკის დედის სახელია უდაი (Udai) და მისი გენეალოგიური ხაზი ბოროტ სულამდე აღწევს⁴⁷.

„ბუნდაჰიშნითვე“ ვგებულობთ, რომ „მეორე ათასწლეულის დასაწყისში დაჰაკმა დააწესა ავი მეფობა (dush xvatāih) და ათასი წელი იმეფა. ათასწლეულის ბოლოს იგი შეიპყრო და შეკრა ფრედუნმა“⁴⁸.

დაჰაკის დამმარცხებელი გმირის — ფრედუნის წარმომავლობის შესახებ ნათქვამია, რომ ფრედუნ ასპიანის (Frēdūn Āspiyān) იყო ძე პურტორასი (Pur-tōrā) და მისი გენეალოგიური ხაზი მიტანილია ვივაჰანამდე. აქვე აღნიშნულია, რომ ფრედუნის წინაპართაგან რვა კაცი ატარებდა წოდებას „ასპიან“ რომ ისინი ყველანი დაჰაკის დროს ცხოვრობდნენ და თითოეულმა ასი წელი იცოცხლა⁴⁹.

ავესტაში, როგორც ითქვა, თრეატონას მამის სახელი ათეაა იყო. ამასთან ეს სახელი, ავესტის ზოგიერთი ნაწილის მიხედვით, საგვარეულო სახელადაც არის გაგებული და ათეაა ხშირად იწოდება ეპითეტით Pur-tōrā ანუ Pouru-gac — „მრავალჯოგიანი, მრავალი საქონლის მფლობელი“⁵⁰. „ბუნდაჰიშნი“ ფრედუნის მამის ავესტისეულ სახელს მისი გვარის წოდებად Āspiyān-ად, ხოლო ეპითეტს მამის სახელად — Pur-tōrā-ად⁵¹ წარმოგივლდენს:

⁴⁴ მ. ანდრონიკაშვილის თანახმად, Hruden სპ. ირანული Frēdūn-იდან შემდგენიარად არის მიღებული: „კომპლექსი fr, როგორც ცნობილია, იძლევა hr-ს, ხოლო ხმოვნები e და u გადანაცვლებულია — Hruden < Hredun-იდან“ (იხ. მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ. 35).

⁴⁵ История Армении Моисея Хоренского, перевел с армянского и объяснил Н. Эмин, М., 1858, გვ. 72.

⁴⁶ იქვე, გვ. 73—74.

⁴⁷ The Bundahishn, თავი XXXI, § 6.

⁴⁸ იქვე, თავი XXXIV, § 5—6.

⁴⁹ იქვე, თავი XXX, § 7.

⁵⁰ Le Zend-Avesta, t. II, Yasht 23, § 4 და Yasht 24, § 2.

⁵¹ Tōrā წარმოადგენს აგრეთვე ფრედუნის ექვსი წინაპრის სახელთა მეორე ელემენტს. მაგალითად: Bōr-tōrā, Spēd-tōrā და სხვ.

„ბუნდაჰიშნი“ იმასაც გვამცნობს, რომ ფრედუნს ორი ძმაც ჰყოლია: „პურ-ტორა ასპიძანს გაუჩნდა ფრედუნი, რომელმაც შური იძია ამისათვის. მისთან ერთად იყვნენ აგრეთვე მისი (პურ-ტორას. — ლ. ე.) ვაჟები ბარმაჰუნი (Barmāyūn) და კატაჰუნი (Katāyūn), მაგრამ ფრედუნი უფრო მეტი დიდებულების მქონე იყო“⁵².

დაჰაკ-ფრედუნის შერკინების შესახებ ჩვენი რელიგიური თხზულებები შემდეგს მოგვითხრობენ:

„ბუნდაჰიშნი“: — „დაჰაკის შესახებ, რომელსაც აგრეთვე ბევარასსაც უწოდებენ, ამბობენ: ფრედუნმა, როცა მან შეიპყრო დაჰაკი, ვერ შეძლო მისი მოკვლა“⁵³.

მიზეზს იმისა, თუ რატომ ვერ მოკლა ფრედუნმა დაჰაკი, ვკითხულობთ თხზულებაში, რომელსაც „შაძასთ ლა შაძასთ“ („რა შეიძლება და არა“) ეწოდება: „ფრედუნს სურდა აუ დაჰაკის მოკვლა, მაგრამ აპურა მასდა ასე ეუბნებოდა: ნუ მოკლავ მას ახლა, რადგანაც დედამიწა აივსება ბოროტი ქმნილებებით“⁵⁴ ამიტომაც ფრედუნმა დაჰაკი დემავენდის მთაში დაამწყვდია⁵⁵.

ავესტის თქმულების მიხედვით, თრატეონა კლავს აუი დაჰაკას, ხოლო ფალაური რელიგიური წიგნებით დაჰაკი ცოცხალი, დემავენდის მთაზე მიჯაჭვული რჩება, რათა მან, ბორკილებიდან განთავისუფლებულმა, მონაწილეობა მიიღოს კეთილი და ბოროტი ძალების გადამწყვეტ ბრძოლაში და მისი საბოლოო გამანადგურებლის მისია მიკუთვნებული აქვს გმირს, რომლის სახელი ზოგიერთი ტექსტით Keresāsp, ან Keresāp Sāmān არის ზოგით კი Sām.

ავესტაში Sāma წარმოადგენს პატრონიმიკას თრიტას (Θrita) და მისი ვაჟის, ავესტის ჰერესასის, კერესასპასი (Keresāspa) და იგი რომელიმე პიროვნების საკუთარ სახელად არ გვხვდება⁵⁶. ავესტის Sāma Keresāspa-ს შემდგომ პერიოდში არასწორ გაგებას უნდა გამოეწვია მისი ორ სხვადასხვა გმირად Geršāsp-ად და Sām-ად ქცევა, რომლებიც ბუნდოვანი სახით წარმოგვიდგებიან და ხშირად მათ ერთი და იგივე საგმირო საქმე მიეწერებათ⁵⁷.

თუ ავესტის კერესასასა და გვიანდელი პერიოდის გერშასფის თქმულებებს ვავითვალისწინებთ, რომელთა მიხედვითაც იგი დრაკონებთან და სხვადასხვა ავსულთან მებრძოლად წარმოგვიდგება, ფალაური წიგნებითაც აღნიშნული მისიის შემსრულებლად კერესასპი უნდა ჩავთვალოთ. ამასთან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ის თხზულებები, რომლებშიც დაჰაკის საბოლოო გამანადგურებლის სახელად Sēm იკითხება, ამ სახელში Keresāsp-ს გულისხმობენ, რადგანაც ერთ-ერთ მთვანში, კერძოდ „ბაჰმან მაშტში“, დაჰაკის მომკვდინებელი გმირის სახელად ხან Keresāsp ან Keresāsp Sāmān არის ნაჩვენები, ხან კი Sām⁵⁸.

⁵² The Bundahishn, თავი XXXI, § 8.

⁵³ იქვე, თავი XXIX, § 9.

⁵⁴ Shāyast la Shāyast, თავი XX, § 18. Pahlavi; Texts, Part I.

⁵⁵ The Bundahishn, თავი XXIX, § 9.

⁵⁶ Le Zend-Avesta, t. III, გვ. 219 და 225.

⁵⁷ „შაჰ-ნამეში“ გერშასფის და საამის სახეები ერთმანეთს არ ემთხვევა; გერშასფი აქ მეფედ არის გამოყვანილი, ხოლო საამი ფალაენია. გერშასფის შესახებ თქმულებების სხვა ციკლი, რომელიც ფირდოუსის არ გამოუყენებია, ვახდა საფუძველი ასადი ტუსელის „გერშასფ-ნამეს“ შექმნისა, რომლითაც ჯიმშედის შთამომავალი სისტანელი გერშასფი ზაჰისა და ფრედონის მეფობის დროინდელი უძლიერესი ფალაენია.

⁵⁸ Bahman Yasht, თავი III, § 59—60, Pahlavi Texts, Part II.

დაჰკათან საბოლოო ბრძოლის გადამხდელისა და მისგან ქვეყნის განმათავისუფლებელი გმირის შესახებ „ბუნდაჰიშნი“ ასე მოგვითხრობს: „საამი უკვდავი ვახდა, მაგრამ მაზდას რელიგიის დაუცველობის გამო თურქმა (Turk), რომელსაც ისინი ნიჰაგს (Nihag) უწოდებენ, დაჰრა იგი და მას ძლიერი სიცხისას დაეუფლა ლეთარგიული ძილი. და ზეციური ბრწყინვალეობა თავს ადგას მას იმ მიზნით, რომ, როცა აჲ დაჰაკი ბორკილებიდან თავს დაიხსნის, იგი შეიძლებს აღდგეს და მოკლას ეს ეშმაკეული ქმნილება, რისთვისაც მას იცავს მართლმორწმუნეთა ურიცხვი სული“⁵⁹.

როცა დგება კეთილი და ბოროტი ძალების გადამწყვეტი ბრძოლის დრო, აპრიმანი აღის დემავენდის მთაზე, რომელიც წარმოადგენს ბევარასპის სამყოფს და მოუწოდებს მას: „ახლა უკვე 9000 წელია და ფრედუნი ცოცხალი აღარ არის. მაშ, რატომ არ აღდგები და არ მოიხსნი მაგ ბორკილებს?!“ დაჰაკი ამ მოწოდებაზე აღდგება, მაგრამ ფრედუნის შიშით ვერ იხსნის ბორკილებს და მას ამ ბორკილთაგან აპრიმანი ათავისუფლებს. ამის შემდეგ მისი ძალა იზრდება და იგი ისწრაფის, რათა ქვეყნად უკვდავყოს ცოდვა. დაჰაკი ყლაპავს ადამიანების ერთ მესამედსა და სხვა ქმნილებებს, სპობს წყალს, სჩადის სხვა უთვალავ ცოდვებს. მისგან შეწუხებული კეთილი ქმნილებანი თხოვნით მიმართავენ აპურა მაზდას, რათა გააცოცხლოს ფრედუნი ავისმოქმედ დაჰაკის მოსაკლავად. აპურა მაზდა შეისმენს მათ თხოვნას და ანგელოზებს — სროშს⁶⁰ და ნერიოსანგს⁶¹ გზავნის კერესასპის აღსადგენად. ანგელოზთაგან გაცოცხლებული კერესასპი მიეშურება დაჰაკთან საბრძოლველად⁶².

კერესასპი ამარცხებს დაჰაკს და აიძულებს მას ირწმუნოს და აღიაროს ჭეშმარიტი ღმერთი: „როცა ვერაგი დაჰაკი, რომელსაც მხრებზე ფრთებივით აქვს მძლავრი დემონები გველების სახით, თავს დაიხსნის ფრედუნის ბორკილებიდან და ჯადოსნური ძალის წყალობით რჩება დემონად თვით დემონთათვისაც და დამაქცევარად, ძლევა მოსილი ადამიანი, რომლის სახელი კერესასპია სამას გვარისა, კვიპაროსის ხის კეტით ამარცხებს ამ ეშმაკეულ ძალას და ძლიერი შიშის გზით დაჰაკს წმინდა არსებათა რწმენაზე მოაქცევს“⁶³.

როგორც ჩანს, მაინც არ დაიშალა დაჰაკმა სიავე და ბოროტება, რისთვისაც იგი კერესასპის ხელით იღუპება⁶⁴.

ამგვარად, ფალაური ძეგლებიდან ამოკრებილი ჯიმშედ-ზააქ-ფრიდონის თქმულების ნაწყვეტები და ხორენელთან დაცული მითი რამდენადმე ავსებენ ერთმანეთს და ამ სამი მითიური მეფის შესახებ თქმულება ახალი და განვითარებული სახით წარმოგვიდგება, რაც ძირითადად ცენტრალური პერსონაჟის — ზააქის (აჲ დაჰაკ ბევარასპად წოდებულის) თქმულების ცვლილების ნიადაგზე ხდება.

ვედების სამთავა და ექვსთვალა ღრუბლის დემონი, რომელიც ავესტაში ავი სულის მიერ შექმნილი უბოროტესი და უძლიერესი ურჩხულია, ამ შემთხვევაში ადამიან-ურჩხულის სახის მქონედ წარმოგვიდგება, რომელიც მამის მხრივ არაბთა ლეგენდარული წინაპრის — თაზის, ხოლო დედის მხრივ ავი

⁵⁹ The Bundahishn, თავი XXIX, § 7—8.

⁶⁰⁻⁶¹ Srōš (ავ. Sraōša, ახ. სპ. Sorūš) და Nēryōsang (ავ. Nairyō-saitha) აპურა მაზდას ღვთაებრივი კანონისა და მორჩილების მაცნე გენიათა სახელებია.

⁶² Bahman Yasht, თავი III, § 56—60.

⁶³ The Dātistān-i Dīnk, თავი XXXVII, § 97.

⁶⁴ The Bundahishn, თავი XXIX, § 9.

სულის შთამომავალია. იგი, მის მხრებზე ბოროტი სულის ამბორის შედეგად ამოზრდილი გველების გამო ნახევრად ეშმაკეული ქმნილებაა და ეშმაკის მიერ ჯადოქრობაში გაწვრთნილი, ისევე როგორც აქი დაჰაკა, ამ ქვეყნად სიავის, ბოროტების, ჯადოქრობის, უწმინდურების, უსამართლობის დამკვიდრებისა და ადამიანთა მოსპობისთვის არის მოწოდებული. ამიტომაც, როგორც გარეგნული სახით (ისიც ხომ მხრებზე ამოზრდილი გველებით სამი თავის, სამი ხახის და ეჭვის თვალის მქონეა), ასევე თავისი ბუნებით, მოწოდებით და საქმიანობით აქი დაჰაკას მსგავსი და ანალოგიურია.

ირანისტიკაში მიღებული შეხედულების თანახმად⁶⁵, ავესტის ავი სულის ნიერ შექმნილი ურჩხულის ადამიან-ურჩხულის სახედ გარდაქმნასა და მის შესახებ ახალი, ავესტისაგან განსხვავებული, თქმულების ჩამოყალიბებაში ასახვა პოვა ირანელთა ცხოვრების ისტორიულმა მომენტმა და ავესტის ურჩხული აქი დაჰაკა წარმოადგენს სიმბოლოს იმ დესპოტიზმისა და ჩაგვრისა, რასაც ირანის დასავლეთი ოლქები განიცდიდნენ სემიტი დამპყრობლების მხრივ⁶⁶.

ზ. საფა თავის მოსაზრებას ამ პროცესის შესახებ ასე აყალიბებს:

გადმოცემთა ერთობლიობიდან ასე გამოდის, რომ აქი დაჰაკი ირანის დასავლეთით მდებარე ერთ-ერთი სახელმწიფოს წარჩინებულთაგანი ყოფილა და, როგორც ჩანს, ასირიიდან ან ქალდეადან დაულაშქრავს ირანი. როგორც ვიცით, მიდიელთა და აქემენიდთა სახელმწიფოების დაარსებამდე ირანმა რამდენჯერმე განიცადა ასირიელი და ქალდეველი მხედართმთავრების თავდასხმა, რომელნიც ცნობილი იყვნენ თავიანთი სისხლისმღვრელობითა და სიმძვინვარით. ამ შემოსევათა და სისხლისღვრათაგან ირანელთა მეხსიერებას შემორჩენია მოგონებანი და შექმნილა ისეთი თქმულებები, როგორიცაა თქმულება ზააქზე და თქმულება სპილოს ეშვიან ქუშზე. იმ პერიოდში, როცა ირანელებმა დაივიწყეს ქალდეას და ასირიის ისტორია, ზააქი შიაკუთენეს არაბთა მოდგმას, რომელნიც, რა თქმა უნდა, სემის ტომისა და ასირიელებთან და ქალდეველებთან ერთად ერთი წარმომავლობის არიან, ხოლო მისი (ზააქის ლ. ე.) გენეალოგიური ხაზი პირდაპირ თაზამდე მიჰყავდათ, რომელიც, ირანული გადმოცემების თანახმად, თაზიათა (არაბთა ლ. ე.) ყველაზე სახელოვანი წინაპარია⁶⁷.

ამრიგად, ავესტის თქმულება ურჩხულ აქი დაჰაკას შესახებ ირანში მიდიისა და აქემენიდების სახელმწიფოთა ჩამოყალიბებამდე თუ არა, მათი არსებობის დროს მაინც ცნობილი ყოფილა და, თუ ხორენელის ისტორიის მთარგმნელსა და კომენტატორს ნ. ემინს დაუფურცობთ, რომლის აზრითაც ხორენელთან მოყვანილი სპარსული მითი სომხეთში უნდა მოხვედრილიყო და გავრცელებულიყო ტყვე მიდიელების მიერ, რომლებიც ტიგრან I-ის მიერ

⁶⁵ იხ. О т а к а р К л и м а, История авестийской древнеперсидской и среднеперсидской литературы (Ян Р и п к а, История персидской и таджикской литературы, М., 1970) გვ. 14—15.

⁶⁶ საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ მ. ხორენელი მიდიის მეფე ასტიავას აუდაპაკს უწოდებს და უმეტესად ამ სახელით იხსენიებს (იხ. История Армении Моисея Хоренского, გვ. 40—70), რაც მისი წყაროების მონაცემებით უნდა იყოს განპირობებული და გეაოქრებიანებს, რომ აქი დაჰაკა საერთოდ ავი და ბოროტი მეფის სიმბოლო გამხდარა.

⁶⁷ იხ. გვ. 166, حماسه سراي در ايران.

იქნენ მოყვანილნი და დასახლებულნი სომხეთში ჩვ. წ-მდე 565 წელს⁶⁸, მაშინ ჩანს, რომ ზაქ-ფრიდონის თქმულების ახალი სახით ჩამოყალიბებას ძალიან დადი ხნის ისტორია აქვს და დროთა ვითარებაში იგი იმდენად პოპულარული გამხდარა, რომ გვიანდელი პერიოდის ზოროასტრული რელიგიური წიგნები მას ამ ახალი სახით წარმოგვიდგენენ, ხოლო ჯიმშედის შესახებ ისინი იმასვე იმეორებენ, რასაც ავესტა მოგვითხრობს ბრწყინვალე დიმას შესახებ.

უკანასკნელ ხანებამდე გულბათის (მეფე გიორგი XII-ის შვილისშვილის ოლა გრუზინსკაიას) მიერ რუსულ ენაზე ორგზის გამოქვეყნებული⁶⁹ ქართულ ლეგენდად წოდებული „თ რ ი თ ი ნ ო“, რომელიც ქართულადაც არის თარგმნილი⁷⁰ და რომელიც სპარსეთის მეფეების ჯამშიდის, აჟედჰაქის და თრითინოს (აფრიდუნის)⁷¹ შესახებ მოგვითხრობს, ფოლკლორული წარმოშობისად იყო მიჩნეული. ამასთან მკვლევარნი (კ. კეკელიძე, ს. ყუბანეიშვილი, გ. აბულედიანი, დ. კობიძე, მ. ჩიქოვანი, ა. გვახარია, მ. ანდრონიკაშვილი) „თრითინოს“ ქართულ ფოლკლორში „შაჰ-ნამედან“ შესულად კი არ თვლიდნენ, არამედ მას ძველ ირანულ ეპოსს უკავშირებდნენ.

ჟურნალ „დროშის“ 1971 წლის მე-4 ნომერში (გვ. 11—12) გამოქვეყნდა აკად. ალ. ბარამიძის ნარკვევი „თრითინოს გარშემო“, რომელშიც უარყოფილია „თრითინოს“ ფოლკლორული წარმოშობა. მკვლევრის მტკიცებით გულბათის არავითარი ხალხური თქმულება არ გამოუყენებია და „თრითინო“ გულბათის მიერ რუსულ და უცხო ენებზე არსებული მწიგნობრული წყაროებიდან („ქართლის ცხოვრების“ ფრანგული თარგმანი, მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიის“ რუსული თარგმანი, შესაძლოა თვით ავესტისა და „შაჰ-ნამეს“ თარგმანები, პლინიუსის ცნობები)⁷² გამოკრებილი მასალების დამუშავებისა და ავტორის შემოქმედებითი ფანტაზიის ნაყოფს წარმოადგენს.

⁶⁸ История Армении Моисея Хоренского, გვ. 276.

⁶⁹ იხ. «Московские ведомости», 1891, № 82 და Г у л ь б а т, Сборник грузинских легенд, М., 1899, გვ. 17—27.

⁷⁰ თარგმანი ეკუთვნის ალ. მელოქოვას და დაბეჭდილია: „აქაკის კრებული“, 1899, № 5, გვ. 46—55.

⁷¹ სახელები „თრითინოს“ რუსული ტექსტის მიხედვით მოგვეყავს.

⁷² ერთ-ერთი მწიგნობრული წყაროთი — რომელი მწერლის პლინიუსის ცნობებით — სარგებლობის შესახებ თვითონ გულბათი მიუთითებს, ხოლო „ქართლის ცხოვრების“ მასალების გულბათის მიერ გამოყენება ს. ყუბანეიშვილმა გამოაჯლინა (იხ. ს. ყუბანეიშვილი, ლიტერატურული და ხალხური ზაქიანი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XIV, № 6, თბ., 1953, გვ. 381—382).

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა გ. აბულედიანმა)

მარი ფიჩხაძე

ათენის პოლიტიკური ბრძოლის ანარქული ესქილუს „ევმენიდებში“

ბერძენი ტრაგიკოსები მითოლოგიური სიუჟეტებით სარგებლობდნენ, მაგრამ ტრადიციული სიუჟეტის შემოქმედებითად გადამუშავებით მითიურ წარსულს თავისი დროის აქტუალურ საზოგადოებრივ პრობლემებს უკავშირებდნენ.

ესქილეს ტრილოგია „ორესტეა“ გამწვავებული პოლიტიკური ბრძოლის პერიოდში, 458 წ. დაიდგა. ტრილოგიის რელიგიურ-ეთიკური პრობლემატიკა მჭიდროდ გადაწულია დრამატურგის თანამედროვე პოლიტიკურ პრობლემებთან. ტრილოგიის პოლიტიკური ტენდენციის გასარკვევად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს მესამე დრამას „ევმენიდებს“.

ჯერ კიდევ 1833 წელს კ. მიულერი წერდა: „ჩვენამდე მოღწეულ ძველ ტრაგედებს შორის ვერ ვიპოვეთ ვერცერთს, რომელშიც მითიური და პოლიტიკური, გამართა ეპოქის მოვლენები და თანამედროვე პოლიტიკური ცხოვრების ფაქტები ისე მტკიცედ იყოს შერწყმული, როგორც „ევმენიდებში“¹, ხოლო დროიზენი უფრო კატეგორიულად აცხადებდა: „ტრილოგიას „ორესტეა“ ისეთი აშკარა პოლიტიკური ტენდენცია ახასიათებს, რომ მრავალ პუნქტში იგი გაუგებარი დარჩებოდა, თუ მხედველობაში არ მივიღებდით მდგომარეობას, რომელსაც იგი უკავშირდება. პოლიტიკურ ურთიერთობას, რომლის გარდაქმნაზეც აქ არის ლაპარაკი“².

„ევმენიდების“ პოლიტიკური ტენდენციის შესახებ პირველი ფუძემდებლური გამოკვლევა კ. მიულერმა გამოაქვეყნა (1833 წ.). „ევმენიდების“ ტექსტში მიულერმა იპოვა უამრავი პოლიტიკური მინიშნება, რომელნიც ათენის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის მნიშვნელოვან საკითხებს ეხებიან. მათი ინტერპრეტაციის საფუძველზე მიულერმა სცადა გაერკვია ესქილეს პოზიცია მისი დროის აქტუალური საკითხებისადმი. ახალი ინფორმაციის მოპოვებამ (ზოგი წყაროს აღმოჩენის წყალობით) მიულერის ზოგიერთი დებულების გადასინჯვა მოითხოვა.

მიულერის შემდეგ „ევმენიდების“ პოლიტიკური ტენდენციის ცალკეულ საკითხებზე მრავალი სტატია გამოქვეყნდა (გ. დროიზენი, ბ. დრაკე, ა. ზიდგვიკი, თ. ზელისკი, ფ. კაუერი და სხვ.), მაგრამ პირველი სპეციალური შრომა (მიულერის შემდეგ) ამ საკითხს ინგლისელმა მეცნიერმა რიჩარდ ლივინგსტონმა მიუძღვნა (1925 წ.)³.

საბჭოთა სამეცნიერო ლიტერატურაში ს. ლურიეს ეკუთვნის ფრიად საყურადღებო გამოკვლევა (1943 წ.)⁴. „ევმენიდების“ ტექსტისა და სქოლიოების საფუძვლიანი შესწავლის შედეგად ლურიემ შეძლო ახალი ფაქტების პოსტულირება, ხოლო ზოგიერთი საკითხი ახლებურად გააშუქა.

ამჟამად მეცნიერთა აბსოლუტური უმრავლესობა ერთობლივი აზრისაა იმის თაობაზე, რომ „ევმენიდების“ მიხედვით ესქილე იზიარებს და თანაუგრძნობს ათენის დემოკრატების საგარეო პოლიტიკის კურსს, მაგრამ დღემდე სადავო და აქტუალურად რჩება საკითხი ესქილეს პოზიციის შესახებ ათენის საშინაო პოლიტიკისადმი (განსაკუთრებით არეოპაგის 462 წლის რეფორმისადმი).

უკანასკნელი ათეული წლების მანძილზე გამოქვეყნდა კ. დოვერის (1957 წ.), ვ. იარხოს (1958—1969 წწ.), მახარინოს (1960 წ.), დოდსის (1960 წ.), კოსტას (1962 წ.), კვინსის (1964 წ.), გ. ტომსონის (1966 წ.), ა. პოდლეკის (1966 წ.), კ. გულკეს (1969 წ.) და სხვ. საყურადღებო გამოკვლევები „ევმენიდების“ პოლიტიკური ტენდენციის შესახებ, რომლებშიც ზოგიერთი საკითხი ან ახლებურადაა დასმული ან წინათ გამოთქმულ შეხედულებათა ორიგინალური არგუმენტაციაა წარმოდგენილი.

ამ სტატიის მიზანს შეადგენს მიმოიხილოს ავტორისთვის ხელმისაწვდომი ლიტერატურა (განსაკუთრებით უკანასკნელ ათეულ წლებში გამოქვეყნებული), რომელიც აშუქებს ესქილეს პოზიციას არეოპაგის 462 წლის რეფორმის საკითხში. რადგან ეს უკანასკნელი გამოკვლევები წინამორბედთა შრომებს ითვალისწინებენ, ამიტომ, ბუნებრივია, საკითხის ისტორია აქვე წარმოვადგინოთ.

ესქილეს ტრილოგიას „ორესტას“ არგოსის მითი უდევს საფუძვლად. ამ მითის ძირითადი ბირთვი (ტროის ომის მონაწილე გმირების შინ დაბრუნების შესახებ) მიკენის პერიოდში შეიქმნა, როცა ჰომეროსის ეპოსის ფოლკლორული საფუძველი გაფორმდა. მითი ატრიდთა გვარის ტრაგიკულ თავგადასავალს ეხება. ატრევსმა, ძმასთან — თიესტესთან — მტრობის გამო ძმისწულები დაჰკლა და შვილების ხორცით მომზადებული კერძით მათ მამას — თიესტეს გაუშამპინძლდა. ატრევსის ამ ცოდვამ წარმოშვა შურისძიების დემონი ალასტორი, რომლის გამო ატრევსის გვარში თაობიდან თაობამდე გრძელდება ბოროტმოქმედებათა დაუსრულებელი ჯაჭვი: ატრევსის ვაჟმა აგამემნონმა თავისი ასული იფიგენია შესწირა ღმერთებს მსხვერპლად; აგამემნონის მეუღლემ კლიტემნესტრამ აგამემნონი მოკლა ეგისტეს (თიესტეს ვაჟის) დახმარებით. აგამემნონის ვაჟმა ორესტემ შური იძია მამის მკვლელობისათვის და დედა და ეგისტე მოკლა.

მითი ატრიდთა გვარზე გვაროვნული წყობის წიაღშია წარმომოხილი და ამ წყობილების მორალურ ნორმებს შეიცავს: „დაღვრილი სისხლი შურისძიებას მოითხოვს“, „სისხლი სისხლისა წილ“ (Lex talionis).

ამ მითს ვხვდებით ეპოსსა და ლირიკაში. ჰომეროსის ეპოსში (ოდისეა IV, 524—537) აგამემნონის მკვლელობის ინიციატორად მისი ბიძაშვილი — ეგისტეა წარმოდგენილი. აგამემნონის მკვლელობიდან მერვე წელს მიკენში ბრუნდება ორესტე, აგამემნონის ვაჟი და კლავს ეგისტეს. კლიტემნესტრას სიკვდილის მიზეზად „ოდისეაში“ ორესტე არაა დასახელებული.

ჰომეროსის შემდგომ ლიტერატურულ ტრადიციაში, კიკლიკურ ეპოსში („კიპრიები“) ჩნდება სრულიად ახალი მოტივი — აგამემნონის მიერ საკუთარი ასულის, იფიგენიას მსხვერპლად შეწირვა, რაც იწვევს აქცენტის გადასმას და აგამემნონის მეუღლეს, კლიტემნესტრას მოტივირებულ საფუძველს ოქმნის

ქმრის მკვლევლობისთვის (იგი დაღუპული ასულისთვის იძიებს შურს). მეორე ციკლიკურ პოემაში „დაბრუნებანი“ აგამემნონის მკვლევებად პირდაპირ დასახელებული არიან კლიტემნესტრა და ეგისთე.

მითის ტრასფორმაციის შემდეგ ეტაპს საგუნდო ლირიკაში ვხვდებით. სტესიქორეს „ორესტეაში“ მკვლევლობის ორგანიზატორი კლიტემნესტრაა. ორესტე კლავს დედას, მაგრამ მას სდევნიან საშინელი ერინიები, რომელთაგან ორესტე თავს იხსნის აპოლონისგან ზოძებული მშვილდით.

პინდარეს XI პითიურ ოდაში (ტ. 17—22) კლიტემნესტრა აგამემნონის და კასანდრას მკვლელადაა დასახელებული.

სიუჟეტის წყობით ესქილე თავის წინამორბედებს უახლოვდება, მაგრამ დრამატული კონფლიქტი თავისებურად აქვს გააზრებული, რაც გამოწვეულია კონკრეტული სოციალურ-პოლიტიკური გარემოცვით და ავტორის იდეური მიზანდასახულებით.

მითმა ატრიბუტა გვარის შესახებ დელფური რელიგიის გავლენით ტრანსფორმაცია განიცადა. დელფური ვერსიით დედისმკვლელ ორესტეს დელფოს ღმერთი აპოლონი განწმენდს, რითაც ბოლოვდება უბედურებათა ჯაჭვი. ესქილემ გამოიყენა დელფური ვერსია — აპოლონის მიერ ორესტეს განწმენდის მოტივი, მაგრამ რელიგიური სანქციით იგი არ კმაყოფილდება. „ევმენიდებში“ მან ორესტეს საქციელის საზოგადოებრივ-ეთიკური შეფასება წარმოგვიდგინა.

დედის მკვლევლობისთვის ორესტეს სდევნიან დედის უფლების დამცველი ქალღმერთები ერინიები, რომელთა კომპეტენციას სისხლით ნათესავის მოკვლისთვის შურისძიება შეადგენს. ორესტეს იცავს მამის უფლების დამცველი აპოლონი, რომელმაც ორესტეს შთააგონა მამის სისხლის ასაღებად დედა მოეკლა. ამგვარად, ტრაგიკული კონფლიქტი ორი ტოლფასოვანი ეთიკური ნორმის — დედის და მამის უფლებათა შეჯახების ფონზე იშლება და იგი ღმერთების დონეზე წყდება.

რადგან აპოლონის სანქცია ორესტეს გასამართლებლად საკმარისი არაა, ამიტომ კონფლიქტის გადასაჭრელად ათენას იხმობენ. ათენა ამ საკითხის გადასაწყვეტად აარსებს სისხლის საქმეთა სამსჯავროს — არეოპაგს — ათენის ღირსეულ მოქალაქეთაგან შემდგარ საბჭოს, რომელმაც ორესტე უნდა გაასამართლოს. მითითური ორესტეს ბედის დაკავშირება არეოპაგის საბჭოსთან ესქილეს მხატვრული ფანტაზიის ნაყოფია.

ორესტე, როგორც ბრალდებული, დედის მკვლევლობის მოტივს ასახელებს; კლიტემნესტრამ ორმაგი დანაშაული ჩაიდინა: საკუთარი მეუღლე და მამაჩემი მოკლაო. მაგრამ ერინიები ექომავებიან კლიტემნესტრას: მის მიერ მოკლული მეუღლე მისი სისხლით ნათესავი არ იყოო. ამ ეპიზოდის კლასიკური ინტერპრეტაცია ენგელსს ეკუთვნის: „მკვლელობა მამაკაცისა, რომელიც არაა სისხლით ნათესავი, თუნდაც იგი მკვლელის ქმარი იყოს, შეიძლება მიტევებულ იქნეს, იგი ერინიებს სრულიად არ ეხება; მათი ვალდებულებაა შური იძიონ მხოლოდ იმ მკვლევლობისთვის, რომელიც სისხლით ნათესავებს შორის ხდება და აქ დედის უფლების თანახმად ყველაზე გამოუსყიდავი დედის მკვლელობაა. მაგრამ აპოლონი ორესტეს დამცველად გამოდის. ათენა კენჭს აყრავინებს არეოპაგიტებს — ათენელ ნაფიც მსაჯულთ; ხმები თანაბრად იყოფა — გამართლებისთვის და დასჯისთვის; მაშინ ათენა, როგორც თავმჯდომარე, თავის ხმას აძლევს ორესტეს სასარგებლოდ და მას ამართლებს. მამის უფლებამ გაი-

მარჯვა დედის უფლებებზე. „უმცროსი თაობის ღმერთები“ (ათენა და აპოლონი), როგორც მათ თვით ერიჩიები უწოდებენ, ამარცხებენ ერიჩებს და ეს უკანასკნელნიც, ბოლოს, თანხმდებიან ახალი თანამდებობა დაიკავონ და ახალ წესწყობილებას ემსახურონ“⁵.

მასადაამე, „ევმენიდების“ ამ ეპიზოდში აისახა მატრიარქალური და პატრიარქალური წყობის ეთიკური ნორმების კიდილი. იმარჯვებს ზეადმავალი პატრიარქატის ისტორიულად პროგრესული ეთიკური ნორმა — მამის უფლება.

„ორესტეას“ ინტერპრეტაციისათვის ა. ლესკის აზრით, ვადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს კასანდრას სცენას პირველ დრამაში „ავამემნონი“⁶. სიკვდილის გზით მიმავალი პრიაშის ასული კასანდრა წინასწარხედვის ნიქის წყალობით წარსულის საშინელ სურათებს ხედავს და იმ ტრაგედიასაც, რაც ახლა სასახლეში უნდა მოხდეს. ამ სცენაში ვლინდება მოვლენათა ნამდვილი მნიშვნელობა დანაშაულისა და სასჯელის ურთიერთიმარათების თვალსაზრისით. ავამემნონის ტრაგიკული ხვედრი სათავეს მისი წინაპრის (ატრევსის) ცოდვისაგან იღებს. გვარის წინაპრის ცოდვა მის შთამომავლებს აწვეთ ვალად, მაგრამ წინაპრის ცოდვა ესქილესთან გააზრებულა, როგორც ბიძგი ახალი დანაშაულის ჩასადენად. ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში იგი განახლებდა შთამომავლის მიერ. ამიტომ გვარის წინაპრის ცოდვის პარალელურად საქმე გვაქვს პერსონალურ დანაშაულთან და პერსონალურ ტანჯვასთან.

დედის მკვლელობა ორესტეს აპოლონმა შთაავონა, მაგრამ ესქილეს დრამის ტრაგიკულ გმირად ვერ გამოდგება ადამიანი — ღმერთის ბრმა იარაღი. ესქილეს გმირს გააზრებული აქვს თავისი ამოცანაც და მოქმედების გეზიც.

„ორესტეას“ მეორე დრამაში „ქოფეორებში“ ორესტეს ვადამწყვეტილება შინაგანად მომწიფდა, რითაც ესქილე განაზღვრა პირადი პასუხისმგებლობის მომენტს გმირის მიერ ვადამწყვეტილების არჩევაში. „ორესტეას“ გმირთა ტრაგიზმი იმაში მდგომარეობს, რომ ერთი ზნეობრივი საწყისის დაცვისას ისინი წინააღმდეგობაში ექცევიან მეორე, არანაკლებ მნიშვნელოვანი ზნეობრივი ნორმის მოთხოვნებთან. ტრაგიკული კვანძი, რომელიც პირველ დრამაში „ავამემნონში“ გაისკვნა, უფრო მეტად დაიხლართა მეორეში, „ქოფეორებში“, რადგან ორესტეს მიერ დედის მოკვლა ერთსა და იმავე დროს სამართლიანობის აღდგენაცაა და ახალი, უმძიმესი დანაშაული სამყაროს უფლებრივი წესრიგის დარღვევის თვალსაზრისით⁷.

ორესტეს გასამართლებაში სახელმწიფოს ჩარევა არეობავის სახით ჩაკეტავს უბედურებათა ჯაჭვს, რომელიც გვარის წინაპრის ცოდვამ წარმოშვა და გვარის განადგურებისაგან იხსნის. მაგრამ განაჩენს ორესტეს შესახებ უფრო ფართო სოციალური მნიშვნელობა აქვს: გვაროვნული წყობილების მორალურ ნორმებს სახელმწიფოს სამართლის ნორმები ენაცვლება.

„ევმენიდები“ მთავრდება ძველი (ერიჩიები) და ახალი ღმერთების (აპოლონი და ათენა) შერიგებით. ევმენიდებად გარდაქმნილ ერიჩებს საპატიო ადგილი ეთმობათ ახლად დაარსებულ წესრიგში.

კონფლიქტი ერიჩებსა და აპოლონს შორის ეს არის კონფლიქტი ქვეყნელის (ხთონურ) ღმერთებსა და ოლიმპიური პანთეონის ღმერთებს შორის. მაგრამ ამ კონფლიქტის მიღმა, ტომოსონის აზრით, უფრო ღრმა წინააღმდეგობა უნდა დაინახოთ. ერიჩები აცხადებენ, რომ მათ ძალაუფლება მოირასგან მიიღეს (ტ. 334—335), ხოლო აპოლონი მამის — ზევის ნება-სურვილის ინტერპრეტატორია (ტ. 19), მამის მითითებით მოქმედებს (ტ. 616—618). ერი-

ნიებისა და აპოლონის შერიგება ზევსისა და მოირას თანხმობას მოასწავებს. „ევმენიდებს“ ფინალში ნათქვამია, რომ „ყოვლისმხედველი ზევსი მოირასთან თანხმობით მართავს“ (ტ. 1045). ესქილესთვის ზევსისა და მოირას თანხმობა იგივე დიკეა — სამართლიანობა, სამართლიანობა კი სამყაროს არსებობის კანონზომიერი საფუძველი და გარანტიაა.

„ევმენიდების“ რელიგიურ-ეთიკურ პრობლემატიკასთან მჭიდროდ გადაწყნულია 60-იანი წლების ათენის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის მტკივნეული საკითხები.

მცენიერთა ერთობლივი აზრით „ევმენიდებში“ აისახა ათენის დემოკრატიზაციის ორი მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტი: არეოპაგის 462/61 წლის რეფორმა და ათენისა და არგოსის კავშირი, რომელიც 461 წელს დაიდო.

V საუკუნის 60-იანი წლების დასასრულს ათენს დემოკრატიული პარტია ჩაუდგა სათავეში. დემოკრატების საგარეო პოლიტიკის მიზანი იყო ელადის დემოკრატიული ძალების გაერთიანება ანტისპარსული კოალიციის შესადგენად. ამიტომ ისინი მტრულ ურთიერთობაში არიან ოლიგარქიულ სპარტასთან და ბლოკს კრავენ დემოკრატიულ სახელმწიფოებთან. ათენის არისტოკრატები, პირიქით, რეაქციულ სპარტაზე ამყარებენ იმედს და უცხოური ინტერვენციის მოშველიებით ლამობენ დაამხონ ათენის დემოკრატია.

საგარეო პოლიტიკის ასეთი კურსი უეჭველად მოითხოვდა ათენის პოლიტიკური წყობის დემოკრატიზაციას. ეს პროცესი პირველ რიგში სახელმწიფო აპარატს შეეხო. 462/61 წელს ათენში ჩატარდა არისტოკრატიული საბჭოს — არეოპაგის რეფორმა, რომელმაც შეკვეცა არეოპაგის პოლიტიკური უფლებები. არისტოკრატთა ბელადის კიმონის განდევნისა და დემოკრატიული გადართილების შემდეგ ათენელებმა კავშირი გაწყვიტეს სპარტასთან და 461 წელს დემოკრატიულ არგოსთან დადეს ხელშეკრულება (თუკიდიდე, I, 102, 4; პავსანია, IV, 24, 7). არეოპაგის რეფორმა და ათენ-არგოსის კავშირი დემოკრატების ერთიანი პროგრამის ორი უმნიშვნელოვანესი პუნქტი იყო. ესქილეს ტრილოგიის მესამე დრამაში — „ევმენიდებში“ ორივე ისტორიული ფაქტი აისახა.

არეოპაგის საბჭოზე გამართლებული ორესტე სამჯერ უხდის მადლობას ათენასა და მის ხალხს დახმარებისთვის, რომლის წყალობით მან დაიბრუნა მამისეული მემკვიდრეობა არგოსში. სამგზის მეორდება ფიცი ათენ-არგოსის კავშირის სიმტკიცესა და მარადიულობაზე (ტ. 287—91, 667—73, 762—74). ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის კომენტატორი მიუთითებდა, რომ აქ იგულისხმება არა მითიური არგოსი და ათენი, არამედ 461 წელს შეკრული ათენ-არგოსის კავშირი (ტ. 290-ის სქოლიასტი: ἄς ἄτα σπυραχίστως 'Αρχαίων Ἀρχαίσις). ეს იყო პოეტის თანამედროვე მოვლენების მითოლოგიური პროექცია ლეგენდარულ წარსულში (ტერმინი ზელინსკისეულია). როცა ესქილე ორესტეს პირით მრავალგზის განადიდებს ამ კავშირს, უეჭველია იგი მხარს უჭერს დემოკრატების საგარეო პროგრამის ამ პუნქტს და დაჟინებით ურჩევს ათენელებს ეს „სიმახია“ შეინარჩუნონ.

არეოპაგის რეფორმა დემოკრატთა საშინაო პოლიტიკის მთავარი პუნქტი იყო. არისტოტელეს „ათენელთა პოლიტიკის“ მიხედვით (III,6) უძველეს არეოპაგს უდიდესი პოლიტიკური უფლებები ჰქონდა: მას ევალებოდა კანონ-

თა დაცვა (νομισματικῶν). პოლიტიკის მეთვალყურეობა (ἐπίσχοπος τῆς πολιτείας) და სხვა (ათ. პოლიტია VII,4)⁸.

კონონის არქონტობის დროს დემოკრატების ბელადის ეფიალტეს ინიციატივით არეოპაგის საბჭოს წაართვეს პოლიტიკური უფლებები, რომელთაგან ნაწილი გადაეცა საბჭოს, სასამართლოს და სახალხო კრებას. ათენის პოლიტიკურ ისტორიაში ეს იყო პირველი შემთხვევა, როცა დემოსი ეგზომ დიდი უფლებით სარგებლობდა სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში⁹.

რეფორმის შემდეგ არისტოკრატები ფარხმალს არ ყრიან. მათ მოკლეს ეფიალტე. დემოკრატები შურისძიებას მოითხოვენ, არისტოკრატები კი უპველესი არეოპაგის აღდგენას ცდილობენ. გამწვავებული პოლიტიკური ბრძოლა ქვეყანას სამოქალაქო ომით ემუქრება. ასეთ დაძაბულ პოლიტიკურ ვითარებაში დაიდგა ესქილეს ტრილოგია. გენიალური ესქილე შესანიშნავად ახერხებს თავის აუდიტორიას თანამედროვეობის მტკივნეულ საკითხებზე ესაუბროს, თუმცა სიუჟეტის ჩარჩოებს არ სცილდება.

არეოპაგის დაარსების ეპიზოდში ათენა ასეთი დეკლარაციით მიმართავს ატიკის ხალხს: „ისმინე ხალხო ატიკისა. პირველად ვარჩევთ საქმეს დაღვრილი სისხლის გამო (ტ. 682—πρωτας θίχας χρίσιντες ἀματας χυται) მოსამართლეთა ეს საბჭო მარად იქნება ეგეოსის მოდგმაში... დღისით და ღამით მოქალაქეებს რიღს შთაუწერგავს და მის მონათესავე შიშს. ნუ წაბილწავენ კანონებს მოქალაქენი. თუ ანკარა წყალს ცუდი შენარევით ამღვრევ, ვეროდეს იპოვი სუფთა წყაროს. მოქალაქეებს ვურჩევ მოერიდონ ანარქიასაც და დესპოტიასაც. ნუ განდევნიან შიშს ქალაქიდან. შიშის გარეშე ვინღა იქნება სამართლიანი?... მსგავსი საბჭო არ იპოვება არც სკვითებში, არც პელოპის მხარეს. მე ვაფუძნებ ამ უნგარო, მკაცრსა და სამართლიან საბჭოს დაძინებული ქალაქის ფხიზელ გუშავად და ქვეყნის მცველად“ („ეგემნიდები“, ტ. 681—706)¹⁰.

ესქილეს პოზიციის გასარკვევად არეოპაგის რეფორმის საკითხში საჭიროა ერთი გარემოება გავითვალისწინოთ. ანტიკური ზენიჩვეულებით კანონების შეცვლა დიდ დანაშაულად ითვლებოდა, რადგან კანონები ღვთის დადგენილად იყო მიჩნეული. სასტიკად ისჯებოდა რეფორმატორიც და მისი გვარიც. ამიტომ ახალი კანონის დადგენისას იშეუღებდნენ ე. წ. კონსერვატულ იურიდიულ ფიქციას. არგუმენტაცია ასეთი იყო: ახლად დადგენილი კანონი ფაქტიურად ძველია, მაგრამ იგი ბოროტმა ადამიანებმა დაამახინჯეს. რეფორმატორებმა აღადგინეს თავდაპირველი მდგომარეობა. ასეთი არგუმენტაცია ხალხის თვალში დამაჯერებელი იყო. ათენის დემოკრატები ისტორიული სინამდვილის საწინააღმდეგოდ ამტკიცებდნენ, რომ არეოპაგს ძველად მხოლოდ სისხლის სამსჯავროს ფუნქცია ეკისრებოდა. ამ შეხედულების კვალი არისტოტელეს „ათენელთა პოლიტიაში“ (XV) ჩანს, სადაც ეფიალტეს მიერ არეოპაგისთვის ჩამორთმეული უფლებები კვალიფიცირებულია როგორც დანართი, შემდეგ შექმნილი (τὰ ἐπίθετα) უფლებები. მაგრამ იქ სადაც უძველეს არეოპაგზეა ლაპარაკი (IV,4), არისტოტელე გარკვევით ამბობს, რომ არეოპაგი კანონთა მცველი (φύλαξ τῶν νόμων) და თანამდებობის პირთა მეთვალყურე იყო.

თუ უძველესი არეოპაგი მხოლოდ სისხლის სამსჯავრო იყო, როგორც ესქილემ წარმოადგინა, რა აზრი აქვს ესქილეს დაქინებით გაფრთხილებას იმათ მიმართ, ვინც დადგენილ წესრიგს დაარღვევს. ეფიალტემ რეფორმის შემდეგ არეოპაგს სწორედ სისხლის საქმეთა სამსჯავროს ფუნქცია დაუტოვა.

ამიტომ ესქილეს პოზიცია არეოპაგის რეფორმის საკითხში ბუნდოვანია და დღემდე გაცხოველებული დისკუსიის საგანს წარმოადგენს.

მიუღერი ფიქრობდა, რომ „ეგემნიდების“ დადგმის წინ ეფიალტეს კანონი ძალაში არ იყო შესული და კამათი კანონპროექტის გარშემო გრძელდებოდა. არისტოკრატები იმედოვნებდნენ, რომ არეოპაგი შეძლებდა თავი დაეცვა ნოსალოდნელი შეზღუდვისაგან. მიუღერის აზრით, საგარეო პოლიტიკის საკითხებში ესქილე დემოკრატთა პროგრამას უჭერს მხარს, საშინაო პოლიტიკაში კი კონსერვატორია. ამიტომ არეოპაგის რეფორმას იგი არ თანაუგრძნობს. მიუღერის სკეპტიციზმი ანტიკური ტრადიციისადმი (არეოპაგის რეფორმის დათარიღების საკითხში) ნაწილობრივ გამართლებულია, რადგან მაშინ (1833 წ.) არისტოტელეს „ათენელთა პოლიტია“ აღმოჩენილი არ იყო (იგი 1891 წ. აღმოჩნდა).

ბ. დრაკე შეეცადა გაებათილებინა მიუღერის არგუმენტები¹¹. ესქილე ყველგან გვანიშნებს, — წერდა დრაკე, — რომ არეოპაგის იურისდიქციას მკვლევლობათა საქმეში რეფორმა არ შეხებია. როცა იგი საზეიმოდ განადიდებს ამ ფუნქციას, ამით ცდილობს რეფორმით უკმაყოფილო ელემენტები შექმნილ მდგომარეობას შეარვიოს და შეარბილოს ორი მოწინააღმდეგე პარტიის ურთიერთსიძულვილი (ასეთივე მოსაზრება გამოთქვა ისტორიკოსმა გროტმაც). დრაკეს საინტერესო დაკვირვებით, ესქილე ეფიალტეს პარტიის მოწინააღმდეგედ ვერ ჩაითვლება თუნდაც იმიტომ, რომ იგი ასე დაქინებით გამიზნულად, აშკარად აქებს ათენ-არგოსის კავშირს.

ფ. კაუერის აზრით, არეოპაგის დაარსების ეპიზოდში ათენას მოწოდება „ანკარა წყალს ბინძური შენარევით ნუ ამღვრევ“ ეხება კანონ-პროექტს არქონტების არჩევნების შესახებ (არეოპაგის წევრები ყოფილი არქონტებიდან ირჩეოდნენ) და ესქილეს გარკვეულ ტენდენციასზე მიგვანიშნებს¹².

„ათენელთა პოლიტიის“ (XXVI) ცნობით 457/6 წელს დაწესდა, რომ არქონტები აერჩიათ მესამე სოციალური ფენიდანაც — ძველებიდან (მანამდე მხოლოდ პირველი ორი ფენიდან — პენტაკოსიომედიმნებიდან და მხედრებიდან ირჩევდნენ). „ეგემნიდების“ დადგმის წინ ამ კანონ-პროექტის გარშემო დებატები მიმდინარეობდა და, როგორც ჩანს, ესქილე წინააღმდეგაა ამ დემოკრატიული ღონისძიებისა.

კაუერის შეხედულებით, ესქილე არც არეოპაგის რეფორმას უჭერს მხარს და არც მის წინააღმდეგ ილაშქრებს. იგი რომ უკმაყოფილო იყო ათენის პროგრესული დემოკრატიზაციით, იქედან ჩანს, რომ სიცოცხლის ბოლო წლები სამშობლოსგან შორს — სიცილიაში გაატარა. ეს უკანასკნელი არგუმენტი ესქილეს კონსერვატორობის სასარგებლოდ არ გამოდგება, რადგან არ არსებობს საბუთი იმის დასამტკიცებლად, რომ ესქილე უკან დაბრუნებას არ აპირებდა (სიცილიაში იგი ადრეც მოგზაურობდა). ამის გარდა, ისიც ცნობილია, რომ გარდაცვალებამდე ორი წლით ადრე, 458 წელს ათენის ყიუთრიმ ესქილეს „ორესტეას“ პირველი ჯილდო მიაკუთვნა.

სიდგვიკის მოსაზრება¹³ ნაკლებად დამარწმუნებელია, ვიდრე მისი წინამორბედებისა. სიდგვიკის შეხედულებით ესქილე თავისი სოციალური წარმომობის გამო კონსერვატიული და ოლიგარქიული ინტერესებით უნდა გამსჭვალულიყო. ამიტომ იგი, ბუნებრივია, დემოკრატიული რეფორმების წინააღმდეგ უნდა იყოს განწყობილი.

რიჩარდ ლეინგსტონმა თავის საყურადღებო გამოკვლევაში¹⁴ მრავალი მითითება წარმოადგინა „ევმენიდების“ ტექსტიდან ათენის საგარეო და საშინაო პოლიტიკის აქტუალურ საკითხებზე. ლეინგსტონი არ ეთანხმება იმ მეცნიერთა შეხედულებებს, რომელნიც ესქილეს არქიკონსერვატორად მიიჩნევენ: „იმით, ვინც დარწმუნებულია ესქილეს კონსერვატულ შეხედულებებში, უნდა განმარტონ რატომ წარმოადგინა ესქილემ არეოპაგი იმ ფუნქციებით, რომლებიც მას დემოკრატებმა დაუტოვეს შეზღუდვის შემდეგ და არაფერი თქვა მის სხვა ფუნქციებზე. ესქილეს პოლიტიკურ სიმპათიებს დემოკრატებისადმი ადასტურებს ათენ-არგოსის კავშირის მრავალგზისი შექება „ევმენიდებში“. ესქილეს პოლიტიკური იდეალი ზომიერი დემოკრატიაა, რომელიც რეფორმებს არ მიიყვანს უკიდურესობამდე და გადაჭარბებულ სიმკაცრეს არ გამოიჩენს კანონებში, დასჯასა და ტერორში“¹⁵. „ევმენიდების“ სახით, — ლეინგსტონის აზრით, — ესქილემ პოლიტიკური ალეგორია შეთხზა. ჩიხი, რომელშიც აპოლონი და ერინები მოემწყვდენ, ასახავს ჩიხს, რომელშიც მოხვდენ რადიკალები და კონსერვატორები 460 წელს.

არ შეიძლება გავიზიაროთ ლეინგსტონის ეს უკანასკნელი მოსაზრება. ალეგორიის იდეა სავსებით უცხოა ესქილეს ტრაგედიის სულისთვის, რომელსაც ახასიათებს ძირითად შინაარსში შეფარვით ჩართული პოლიტიკური მინიშნებანი და პოეტის იდეური ჩანაფიქრის შეხამება მხატვრულ ფორმასთან. „ევმენიდების“ პერსონაჟები განყენებული სქემები კი არაა, არამედ ბერძნული პანთეონის რეალური ღმერთებია და მათ შორის კონფლიქტი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ აქ ალეგორიას არ შეიძლება ჰქონდეს ადგილი.

„ევმენიდების“ პოლიტიკური მნიშვნელობის შესახებ საინტერესო შეხედულება გამოთქვა კლარა სმერტენკომ¹⁶. თავის ინტერპრეტაციას სმერტენკო ამყარებს პარალელიზმზე, რომელიც, მისი აზრით, უსაათუოდ აღინიშნება მითურ ორესტესა და ალკმეონიდ პერიკლეს შორის (პერიკლე დედის მხრივ ალკმეონიდების ცოდვილი გვარიდან იყო). პერიკლე (და მისი გვარი) მრავალს იტანჯებოდა და ორესტეს მსგავსად აპოლონის ორაკულის მიერ იქნა განწმენდილი. აპოლონის არგუმენტით (დედა არაა მშობელი; ნამდვილი მშობელი, შემქმნელი მამაა. ტ. 658—664) ორესტეს გამართლება მითითური პროტოტიპია პერიკლეს გასამართლებლად. თუ დედასა და შვილს შორის ნათესაობა არ არსებობს, არც პერიკლეს მიუძღვის ბრალი ალკმეონიდების ცოდვაზე. ამიტომ, სმერტენკოს აზრით, „ევმენიდების“ მთელი დისკუსია მიზნად ისახავს პერიკლეს რეაბილიტაციას.

სმერტენკოს ინტერპრეტაცია მიუღებელია, რადგან პარალელიზმი ორესტესა და ალკმეონიდ პერიკლეს შორის მოჩვენებითია. ორესტეს სდევნიან არა გვარის წინაპრის ცოდვისთვის, არამედ მის მიერ ჩადენილი მკვლელობისთვის. ამასთან, საჭიროა გავითვალისწინოთ ესქილეს პოზიცია პერიკლეს კანონ-პროექტისადმი; პოზიცია, რომელიც „ევმენიდების“ ტექსტში შეინიშნება¹⁷.

„ათენელთა პოლიტიის“ XXVI თავში აღნიშნულია, რომ ათენის მოქალაქეთა მოჭარბების გამო 451 წ. პერიკლეს ინიციატივით გატარდა კანონი, რომლის თანახმად სრულუფლებიან მოქალაქედ მხოლოდ ის ჩაითვლებოდა, ვინც ორივე მშობლის მხრივ ათენელი მოქალაქე იყო. საფიქრებელია, რომ ამ კანონის სასარგებლო დისკუსია წინა წლებში მიმდინარეობდა. როგორც „ევმენიდებიდან“ ჩანს, ესქილეს ლიბერალური პოზიცია უჭირავს ამ საკითხში და მოქალაქის

სრულუფლებიანობისთვის საკმაოდ მიიჩნევს მხოლოდ მამის მხრივ ათენელობას. ამიტომ, — სამართლიანად შენიშნავდა ს. ლუჩიე სმერტენკოს ინტერპრეტაციის გამო, — გასაოცარი იქნებოდა პერიკლეს კანონპროექტის წინააღმდეგ ესქილეს პროტესტი პერიკლეს რეაბილიტაციად ჩაგვეთვალა. უფრო დასაშვებია საწინააღმდეგო: ესქილეს სურს უჩვენოს პერიკლეს, რომ მის მიერ წარმოდგენილი კანონ-პროექტი თვით პერიკლეს წინააღმდეგაა მიმართული¹⁸.

არ შეიძლება გავიზიაროთ სმერტენკოს მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ „ევმენიდებში“ ესქილე დელფური განწმენდის პროპაგანდას ეწვევა. ეს რომ ნამდვილად ასე იყოს, მაშინ „ევმენიდებში“ მეტი მნიშვნელობით იქნებოდა წარმოდგენილი ორესტეს განწმენდა დელფოში. ესქილე გვანიშნებს რა უნაყოფოა ორესტეს განწმენდა და ტრადიციული ხერხები ერინიების რისხვის დასაცხრომად. ორესტე ხშირად იმეორებს, რომ იგი განწმენდილი მოვიდა დელფოში (*ὄνα παρὰ παρὰ*, ტ. 445) და რომ იგი „განიწმინდა სხვადასხვა სახლებში“ (ტ. 239), ე. ი. სხვადასხვა რიტუალით და არა მარტო დელფოს წესით, როგორც სმერტენკო ფიქრობდა. მაგრამ ერინიები მას მაინც ცოდვილად თვლიან და მისი შესვლით დელფოს ტაძარს წაბილწულად მიიჩნევენ.

დოდისის აზრით, „ევმენიდებში“ წარმოდგენილია არა დელფური განწმენდის პროპაგანდა, არამედ შეხედულება, რომელიც მანამდე ცნობილი ტრადიციისგან განსხვავდება: განწმენდი ზევსი (*Ζεὺς ἀμύχανος*) გამოდგენილია ახალი სახის ზევსით *Ζεὺς ἀγροαίος*, რომელიც საზოგადოებრივ სახალხო შეკრებებს ხელმძღვანელობს. ტრაგედიის ფინალში, საზეიმო პროცესიის მსვლელობისას ათენა აცხადებს: *ἄρχαρχε Ζεὺς ἀγροαίος*¹⁹.

დიდი ინტერესი გამოიწვია ფელიქს იაკობიმ იმის მტკიცებით, რომ ესქილე რადიკალური რეფორმების მომხრე იყო. თავის შენიშვნებში პელანიკეს 1 ფრაგმენტის შესახებ²⁰. იაკობი წერს: „ესქილე მოქნილად და გაცილებით უფრო გაბედულად იყენებს მითს, ვიდრე ერთი შეხედვით მოგვეჩვენება... მე ეჭვი არ მეპარება, რომ ესქილემ ეს ტრილოგია არეოპაგს უძღვნა და არეოპაგის 462/61 წლის რეფორმის გამო დაწერა. ასევე, ეჭვი არ მეპარება იმაში, რომ იგი მხარს უჭერს ძველი საბჭოს იურისდიქციის დემოკრატიულ შეზღუდვას (არეოპაგს რჩება მხოლოდ მკვლელობის სამსჯავროს ფუნქცია) და რადგან არეოპაგის დაარსებისას ათენა განსაზღვრავს არეოპაგის ფუნქციებს, ამიტომ არეოპაგის ყველა დანარჩენი უფლება *ἐπιπέτα*-ს (დანართი, გვიან შექმნილი უფლება) კონცეფციაში ექცევა, როგორც ამტკიცებდა ეფიალტე ან როგორც ეს არის არისტოტელესთან“.

დოვერმა „ევმენიდები“ სხვადასხვა პოლიტიკურ ასპექტში განიხილა²¹.

ისე, როგორც მისი წინამორბედები, დოვერიც აღნიშნავს „ევმენიდებში“ ჩართულ მინიშვნებს ათენის საგარეო პოლიტიკაზე (ლიბიის ექსპედიცია, ათენის ტერიტორიული პრეტენზიები ტროის სანაპიროზე და სხვ.).

დოვერის აზრით, ესქილე თავის ხალხს ურჩევს დაკვირვებულ და არა ძალისმიერ დამოკიდებულებას პოლიტიკისადმი. შუალედი — *τὸ μᾶλλον* ესქილესთვის უცვლელი პოლიტიკური ლოზუნგი არ იყო. როდესაც ერინიების ქოროც და ათენაც ორი უკიდურესობისგან გვაფრთხილებენ (ანარქიისგან და დესპოტიზისგან), ეს იმას ნიშნავს, რომ ორივე მხარე მართალია და აუცილებელი არაა ვილაპარაკოთ ესქილეზე, როგორც ზომიერ დემოკრატზე, ან „ცენტრისტული“ პარტიის წევრზე.

არეოპაგის რეფორმის საკითხში დოვერი ფ. იაკობის პოზიციაზე დგას. მისი აზრით, ათენას გაფრთხილება „ნუ წაბილწავთ კანონებს“, „ანკარა წყალს ნუ ამღვრევთ“ — დემოკრატების ლოზუნგად უნდა გავიგოთ, რადგან დემოკრატებმა „გაასუფთავეს“ არეოპაგის ძველი სხეული შემდეგ დანართი უფლებების ჩამოცილებით (როგორც არის „ათენელთა პოლიტიის“ XXV თავში). ამიტომ დოვერიის შეხედულებით ათენას გაფრთხილება არეოპაგის რეფორმის ან მომავალი რეფორმატორების წინააღმდეგ კი არაა მიმართული, არამედ, პირიქით, იგი კარვად მიესადაგება თვით რეფორმატორთა არგუმენტებს.

მკვლელობის საქმეთა მოქცევა სახელმწიფო კონტროლის ორბიტაში, დოვერის აზრით, ერთი ნაბიჯი იყო წინ და ფაქტიურად პოლისის მაცივილიზებულ გავლენას ადასტურებდა. ათენა თავის სიტყვაში მიუთითებს არეოპაგის იმ უფლებაზე, რომელიც ეფიალტემ დაუტოვა მას და რომელიც თავისთავად უმნიშვნელოვანესია იმისთვის, რომ სახელმწიფოს გრანდიოზული ფუნქცია გაჩხორციელდეს.

„ევმენიდების“ პოლიტიკური ტენდენციის შესახებ მნიშვნელოვანი სტატია გამოაქვეყნა დოდსმა²². დოდსის აზრით, „ევმენიდების“ ზოგიერთ ეპიზოდს მყარებული აღიქვამდა, როგორც მინიშნებას პოეტის თანამედროვე მოვლენებზე (მაგ., ათენას ლიბიაში ყოფნა (ტ. 293—5) გულისხმობდა ათენის დამხმარე ექსპედიციას მოკავშირე ლიბიელისადმი). დოდსი იხილავს საშინაო პოლიტიკის ძირითად პუნქტს — არეოპაგის რეფორმის საკითხს. მისი აზრით, დაუშვებელია ესქილე კონსერვატორად ჩავთვალოთ, თუნდაც იმიტომ, რომ „ევმენიდებში“ მრავალჯგუფის არის განდიდებული ათენ-არგოსის კავშირი. მაგრამ ძნელია ესქილე მივიჩნიოთ რადიკალური რეფორმების თანამიმდევრულ მომხრედ²³. დოდსის ეს უკანასკნელი მოსაზრება „ევმენიდების“ ორ ეპიზოდს ემყარება: 1. ათენას მოწოდება „ანკარა წყალს ნუ ამღვრევთ ბინძური შენარევით“ (ἐπιφανείᾳ βίβρατος ἄνακτι. ტ. 694), დოდსის შეხედულებით (ისე როგორც კათერის, ლურიეს აზრით), ესქილეს პროტესტს გამოხატავს ძველი ტემბის დაშვების წინააღმდეგ არქონტების არჩევნებში. 2. დოდსი გამოყოფს „ევმენიდების“ ტექსტიდან 700—706 ტაეპებს (ათენას სიტყვაში) და ფიქრობს, რომ ახლად დაარსებული არეოპაგის ფუნქციები „ევმენიდებში“, უფრო ფართოდ შეიძლება ყოფილიყო წარმოდგენილი, ვიდრე მკვლელობის საქმეთა სასამართლოა, რომელიც ცალკეულ ინდივიდს იცავს და არა მთელ სახელმწიფოს.

შუალედი — ἡ μᾶται, რომელსაც ესქილე ერინიების პირით აღიარებს, სრულიადაც არ უნდა იყოს პოლიტიკური ლოზუნგი მემარჯვენეებისა ან მემარცხენეებისა, ან გარკვეული პოზიციის რეკომენდაცია პოლიტიკაში; შუალედი — ავტორის პოზიციის ნამდვილი და ზუსტი გამოხატულებაა. ფინალურ სცენასაც, — დოდსის შეხედულებით, — გარკვეული დამოკიდებულება აქვს ესქილეს თანამედროვეობასთან. მოსალოდნელ სამოქალაქო ომზე მითითებით ესქილე ცდილობს ორივე მოწინააღმდეგე პარტია შეარიგოს.

მსგავსი შეხედულება გაცილებით უფრო ადრე გამოთქვა ვილამოვიცმა. ვილამოვიცის აზრით, ესქილეს ნეიტრალური პოზიცია უჭირავს ათენის ოლიგარქებისა და დემოკრატების ბრძოლაში. იგი პარტიებზე მალლა დგება და უფრო მეტად სამშობლოს მომავალზე ზრუნავს, ვიდრე რომელიმე პარტიის პოლიტიკურ წარმატებებზე²⁴.

არ შეიძლება არ გავიზიაროთ დოდისის მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ „ევმენიდებში“ საქმე გვაქვს პარადიგმატიკასთან და არა პოლიტიკურ ალეგორიასთან (როგორც ლივინგსტონი ფიქრობდა). ერინიების არჩევანი (ალტერნატივა) იმის ნიმუშია, რომ გამწვავებული მემკვიდრეობითი მტრობაც შერიგებით შეიძლება დასრულდეს.

„ევმენიდების“ შესახებ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საყურადღებო გამოკვლევა გამოაქვეყნა ს. ლურიემ. ლურიეს შეხედულებით, ესქილე მხურვალედ უჭერს მხარს ათენის დემოკრატიების საგარეო პოლიტიკას (ათენ-არგონის კავშირი, ეგვიპტის ექსპედიცია, ბრძოლა ტროის სანაპიროსა და დელფოზე გავლენისათვის და სხვ.)²⁵, მაგრამ საშინაო პოლიტიკის საკითხებში რადიკალური დემოკრატიზაციის წინააღმდეგია. თუმცა უძველესი არეოპაგი ესქილემ წარმოადგინა როგორც მკვლელობის საქმეთა სამსჯავრო, მაგრამ მისი დაკინებითი გაფრთხილება შიშისა და კონტროლის საჭიროების შესახებ გვაფიქრებინებს, რომ „ევმენიდების“ დადგმის წინ მზადდებოდა ახალი შეტევა კონტროლის ფუნქციების გასაუქმებლად. ლურიე იშველიებს გვიანდელი ანტიკურობის ენციკლოპედიის — *Lexicon Cantabriense* ცნობას იმის თაობაზე, რომ არეოპაგის რეფორმის შემდეგ კანონთა კონტროლის ფუნქციები გადაეცა ახლად დაარსებულ ნომოფილაკების საბჭოს²⁶. ამიტომ იგი ფიქრობს, რომ დემოკრატიების განმეორებითი შეტევა მიმართული იყო ნომოფილაკების წინააღმდეგ. ამ ასპექტში აიხსნება ესქილეს მიერ კონტროლის საჭიროების თავგამოდებული დაცვა და მისი პროტესტი ნომოფილაკების მოსალოდნელი გაუქმების წინააღმდეგ.

ლურიეს აზრით, ესქილე წინააღმდეგია მეორე რადიკალური რეფორმისა (ძვევრიტების დაშვებისა არქონტების არჩევით თანამდებობაზე — „ანკარა წყალს ნუ ამღვრევთ ბინძური შენარევით“). ლურიე იხილავს აპოლონისა და ათენას არგუმენტებს (ორესტეს დასაცავად) შვილისა და მშობლების სისხლით ნათესაობაზე. როდესაც ორესტე ერინიებს მოაგონებს, რომ მისმა დედამ კლიტემნესტრამ ორმაგი დანაშაული ჩაიდინა — საკუთარი მეუღლე და ორესტეს მამა მოკლა, ერინიები პასუხობენ, რომ მის მიერ მოკლული მეუღლე მისი სისხლით ნათესავი არ იყო. არასისხლით ნათესავის მკვლელობა კი მათ კომპეტენციას არ შეადგენს. აპოლონი კონტარარგუმენტს იშველიებს ორესტეს გასამართლებლად. ორესტე უდანაშაულოა, რადგან მოკლული მამის სისხლი აიღო, ხოლო, რაც შეეხება დედის მკვლელობას, დედა არაა მშობელი. დედასა და შვილს შორის არავითარი ნათესაობა არ არსებობს. ნამდვილი მშობელი, შემქმნელი მამაა, დედა ჩინასახის შემნახველი და მასაზრდოებელია (ტ. 658—661: *ὄχι ξῆσι: μήτηρ τῆν κελυμῆσιν τῆχσιν τοχῆσιν, τοσφῆς δὲ χῆμασιν νεοσῆρσιν. τῆχ τῆ: δ' ὀ πασχα ν...*

შეხედულება დედისა და შვილის ბიოლოგიურ უცხოობაზე პითაგორას დოქტრინაა და იგი საკმაოდ გავრცელებული იყო ბერძნული აზროვნების ისტორიაში. ამ შეხედულებას ჩვენ ვხვდებით ანაქსაგორასთან (frg. 107), პლატონთან (Timeus, 50d), არისტოტელესთან (Gen, An. IV, 1, 763), მაგრამ თუ ამ შეხედულებას სოციალურ გარემოზე გადავიტანთ, აღმოჩნდება, რომ დედისა და შვილის ნათესაობის საკითხი ელინებთან მკვიდროდ დაკავშირებული იყო მოქალაქის იურიდიულ მდგომარეობასთან.

6. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 2.

„ევმენიდების“ დრამატული კოლიზიის პოლიტიკური აზრის ამოსახსნელად, ლურიეს აზრით, ევრიბიდეს ტრაგედიები „ანდრომაქე“ (დაიდგა 411 წ.) და „ორესტე“ (დაიდგა 408 წ.) გამოგვადგება²⁷. დასახელებულ ტრაგედიებში მსგავსი კოლიზია ხშირად²⁸ უფლებებს უკავშირდება. ევრიბიდეს ამ ტრაგედიების დადგმის შემდეგ 403 წ. ათენში გატარდა კანონი, რომლის თანახმად სრულუფლებიანი მოქალაქეობისთვის აუცილებელი იყო ორივე მშობელი ათენელი მოქალაქე ყოფილიყო. ასეთი შეზღუდვა ათენელ მოქალაქეთა მოქარბებით იყო გამოწვეული.

მსგავსი კანონი, როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, 451 წელს გატარდა პერიკლეს ინიციატივით. ამ კანონის სასარგებლო დებატები, ლურიეს ვარაუდით, ადრე წლებშიც მიმდინარეობდა. ამიტომ ესქილეს „ევმენიდებში“ აისახა დისკუსია პერიკლეს კანონ-პროექტის გარშემო (ასეთივე მოსაზრებისა არიან სმერტენკო, გ. ტომსონი, პოდლეკი). არეოპაგის საბჭოზე დედის მკვლელი ორესტეს გამართლებით ესქილე აშკარად ემიჯნება პერიკლეს კანონ-პროექტს.

სავსებით მისაღებია ლურიეს შეხედულება იმაზე, რომ ესქილეს მიერ არეოპაგის თავგამოდებული დაცვა ესქილეს პროტესტს გამოხატავს არეოპაგზე განმეორებითი შეტევის წინააღმდეგ (რეფორმის შემდეგ). მაგრამ არ შეიძლება გავიზიაროთ მისი მოსაზრება ნომოფილაკების შესახებ, რადგან „ევმენიდებში“ ლაპარაკია არეოპაგზე და არა სხვა რომელიმე საბჭოზე. ამ საკითხში, ჩვენი აზრით, უფრო დამაჯერებელია პოდლეკის ინტერპრეტაცია, რომელსაც ქვემოთ წარმოვადგენთ.

„ევმენიდების“ ტექსტზე დაკვირვება, — წერს პოდლეკი²⁹, — გვაფიქრებინებს, რომ ესქილე უკმაყოფილოა არეოპაგის მაშინდელი მდგომარეობით და რადგან ეფიალტეს რეფორმა 462/61 წელს გატარდა, საფიქრებელია, რომ რეფორმის შემდგომ არეოპაგს განმეორებით შეუტეოს („ორესტეს“ დადგმის წინ 458 წლამდე).

„ათენელთა პოლიტიის“ დასაწყისში არეოპაგის უძველეს უფლებებში კანონთა დაცვის ფუნქციაც იხსენიება (III, 6), ხოლო შემდეგ (VIII, 4) ნათქვამია, რომ „სოლონმა არეოპაგს დაუწესა ნომოფილაკია, სწორედ ისე, როგორც ეს იყო კონსტიტუციით“. რა იგულისხმება ზუსტად ნომოფილაკიაში, გაურკვეველია. შესაძლოა, ეს იყო განსაკუთრებული ფუნქცია „გრადე პარანომონის“ მსგავსი, ან საერთო მეთვალყურეობის ფუნქცია სასამართლოსა და კანონებზე, ფუნქცია, რომელიც მოხსენიებულია ფილოქორეს ფრაგმენტში (FGH 328 frg., 64b), როგორც ნომოფილაკების საბჭოს კომპეტენცია. ნომოფილაკების საბჭოს დაარსების თარიღად 460 წელს ვარაუდობენ (ფილოქორე ზოგადად ამბობს, რომ ეს საბჭო ეფიალტეს რეფორმის შემდეგ დაარსდა).

„ათენელთა პოლიტიის“ 27-ე თავში წერია, რომ პერიკლემ არეოპაგეტებს ზოგიერთი უფლება წაართვა (αἰ γὰρ τῶν Ἀρειοπαγιδῶν ἐνία περιελάετο). პერიკლეს შეტევა არეოპაგზე არეოპაგის რეფორმის შემდგომ პერიოდს ეკუთვნის (როგორც მტკიცდება „ათენელთა პოლიტიის“ ცნობების შეჯერებით სხვა წყაროებთან). საფიქრებელია, რომ ამ ზოგიერთ უფლებებში იყო ნომოფილაკიაც, რომელიც პერიკლეს ახლად დაარსებული ნომოფილაკებისთვის უნდა გადაეცა. ამ შეურაცხყოფელი აქტის წინააღმდეგ ესქილე, ათენას სიტყვით, თავის პროტესტს გამოთქვამს.

ამ ასპექტში პოდლეკი მოიხმობს დოდის მითითებას 700—706 ტაეპების მნიშვნელობის შესახებ. ათენა აცხადებს: „მე ვაფუძნებ ამ უანგარო, ღირსეულსა და მკაცრს საბჭოს, როგორც... ქვეყნის მცველს (φρῖσις ἡγεμῶν... ἀσπίδαται). გამოთქმა „ქვეყნის მცველი“ შესაძლოა გავიგოთ, როგორც ნაოფილაკის ფუნქცია, რომელიც არეობაზე განმეორებითი თავდასხმის ობიექტი იყო 462 წლის რეფორმის შემდეგ. თუ ეს ვარაუდი სწორია, — სწერს პოდლეკი, — მაშინ ათენას გაფრთხილება მოქალაქეებისადმი (ტ. 690—5) — „ნუ წაბილწავთ კანონებს“, „ანკარა წყალს ბინძური შენარევით ნუ ამალგრევთ“ — უნდა გავიგოთ როგორც ესქილეს პროტესტი ნომოფილაკების დაარსების გამო.

მაშასადამე, პოდლეკის ინტერპრეტაციით, ესქილე მხარს უჭერს არეობაგის 462 წლის რეფორმას, მაგრამ წინააღმდეგია კონტროლის ფუნქციების ნომოფილაკებზე გადაცემით. როგორც ჩანს, ნომოფილაკების საკითხში პოდლეკის მოსაზრება ლურიეს შეხედულებისაგან განსხვავდება.

თუ ლურიესა და პოდლეკის ვარაუდი სწორია (არეობაგისეული კონტროლის ფუნქციის ნომოფილაკებზე გადაცემის შესახებ), მაშინ, როგორც აღვნიშნეთ, უფრო სარწმუნოდ ჩანს პოდლეკის ინტერპრეტაცია.

პოდლეკის აზრით, ესქილე უკმაყოფილოა პერიკლეს მიერ დასახული დემოკრატიული ღონისძიებებით — ჯამაგირიანი სასამართლოების დაწესებით და კანონ-პროექტით νόμο-ს შესახებ. ამის შესახებ მითითებებს იგი „ევმენიდების“ ტექსტში პოულობს.

როგორც ამ მიმოხილვიდან ჩანს, ტრილოგია „ორესტეა“ ელინური ღმერთების მფარველის, ქალაქ ათენის მდგომარეობას და ბედს ეძღვნება, თუმცა იგი მითურ სიუჟეტზეა აგებული.

ათენის დემოკრატიული პოლისის აღმავლობის ხანის პოეტი ესქილე დარწმუნებულია, რომ ათენის სახელმწიფოს განვითარების გზა ისტორიულად გამართლებულია. იგი იწონებს რადიკალების საგარეო პოლიტიკის კურსს, მაგრამ ღრმად სწამს ამ საგარეო პროგრამის რეალიზაცია რადიკალური დემოკრატიზაციის გარეშე. ესქილე ლოიალურად დებულობს არეობაგის 462 წლის რეფორმას. სხვანაირად აუხსნელი დარჩებოდა კითხვა, რატომ წარმოადგინა ქალღმერთ ათენას პირით უძველესი არეობაგი მკვლელობის საქმეთა სამსჯავროდ? გასაოცარი იქნებოდა მას ათენასთვის დაეკისრებინა უფლებამუკვეცილი არეობაგის განდიდება, თუ იგი კატეგორიულად წინააღმდეგი იყო ამ დემოკრატიული რეფორმისა. მაგრამ ესქილე წინააღმდეგია შემდგომი პროგრესული დემოკრატიზაციისა, რომელსაც ეფიალტეს შემდეგ ათენში პერიკლე ახორციელებდა.

ესქილეს უარყოფითი პოზიცია რადიკალური დემოკრატიული რეფორმებისადმი მჭიდროდ დაკავშირებულია მის რელიგიურ-ეთიკურ შეხედულებებთან. არეობაგის დაარსების ეპიზოდში რამდენჯერმე მეორდება „შიშის“ აღმნიშვნელი სიტყვები: σέβας ἀσπῶν φρένας τε ταῦ γυνῆς (მოქალაქეთა რიდი და მისი მონათესავე შიში. ტ. 690); καὶ τὸ βῆυσον πῶν πύλας ἕξω βλάξεν (ნუ განდევნიან შიშს ქალაქიდან. ტ. 699); შიშის გარეშე მოკვდავთაგან ვინ იქნება სამართლიანი? ტ. 700). როგორც ჩანს, „შიში“ ესქილესთვის თავისებური ეთიკური კატეგორიაა, რომელიც მოქალაქეთა სამართლიანობას უზრუნველყოფს.

სამართლიანობა კი სამყაროს საფუძველი და შინაგანი კანონზომიერი აუცილებლობაა. იგი ადამიანთა საზოგადოების არსებობის საწინდარია.

ამ ასპექტში საინტერესოა პრომეთეს მითის პლატონისეული ვარიანტი, რომელიც „პროტაგორასში“ ჩართული (321d—322d). ამ ვარიანტით ადამიანთა საზოგადოების შესანარჩუნებლად აუცილებელია სირცხვილი და სიმართლე (αἰδώς καὶ δίκη), რომელსაც ზევსი ფლობს და ჰერმესის მეშვეობით ადამიანებს უგზავნის.

ჰესიოდესთანაც (რომლის ეთიკურ ტრადიციებს ავითარებს ესქილე) სამართლიანი საზოგადოების არსებობა განპირობებულია მოქალაქეების მიერ სიმართლისა და სირცხვილის დაცვით. რკინის საუკუნეში სირცხვილი და სიმართლე დედამიწას ტოვებს. ესქილეს ერინიები ათენას მსგავსად გვაფრთხილებენ, რომ დავიცვათ სიმართლე — საზოგადოების სიმშვიდის საფუძველი („ევმენიდები“, 508—515, 521—524).

რადიკალურ-დემოკრატიული რეფორმები, ესქილეს აზრით, შიშის გაქრობით ემუქრებიან ქალაქს — ეს კი ანარქიას, ადამიანთა საზოგადოების დაშლას გამოიწვევს.

ესქილეს ეთიკის უმაღლესი კანონია *ἡράχαι: ἀμήειν* (დამნაშავე უნდა დაიტანჯოს). ეს დოქტრინა რეალური არჩევანის შესაძლებლობას იძლევა. ესქილეს პერსონაჟები მოქმედების გარკვეულ გეზს ირჩევენ, ხოლო შემდეგში იტანჯებიან. გადამწყვეტი კრიტიკული არჩევანი ერინიებმა გააკეთეს, როცა ჯერ უარყვეს, შემდეგ კი მიიღეს ათენას წინადადება. გარდაქმნა აქ ისე ცხადია, რომ უნდა ვიფიქროთ მის პარადიგმატულ მნიშვნელობაზე პოეტის დროისთვის³⁰.

მითის მორალური დასკვნები ცოცხალი დასკვნებია, რომელნიც ესქილეს რწმენის სხვა პრინციპებთან თანაარსებობენ. ეთიკური კანონის „დამნაშავე უნდა დაიტანჯოს“ პირუკუ რეზულტატია *ἀμή: ἄμῃ* (ტანჯვით მოპოებული სიბრძნე). დრამის პერსონაჟები უძიებენ, იტანჯებიან და მათი ტანჯვის შედეგად იმარჯვენს სამყაროსა და საკუთარი ბუნების ახლებური გაგება³¹.

„ევმენიდებში“ ათენა გამოთქვამს მყარ რწმენას ცოდნისადმი, რომელსაც მისი მოქალაქეები დროთა განმავლობაში მოიპოვებენ (ტ. 1000). „მე გავბედავ გამოვთქვა ვარაუდი, — წერდა დოდსი, — რომ ათენა იმედოვნებდა ქეშმარიტ პრინციპულობას მიაღწევდა კანონებში, რომელნიც მოქალაქეთა მდგომარეობას მართავენ. ეს უფრო ღრმაა და ამაღლებული, ვიდრე კამათი განკერძოებული საკითხის — არეოპაგის რეფორმის გამო, რომელიც ტრილოგიის კომპოზიციას აფორმებს. ამგვარად გაგებულნი ზრუნვა და გაფრთხილება პოეტისა, მართო ვიწრო პოლიტიკურ მნიშვნელობას კი არ იძენს, არამედ ეთიკურ-მორალურსაც“³².

შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

¹ K. O. Müller, *Politischer Gesichtspunkt*, გამოცემაში: Aischylos, Eumeniden, Griechisch und deutsch, mit erleuterung abhandlungen über die äussere Darstellung und über den Inhalt und die Composition dieser Tragödie von K. O. Müller, Göttingen, 1833, გვ. 115—125.

² G. Droysen, „ევმენიდების“ წინასიტყვაობა გამოცემაში: Des Aischylos Werke, übersetzt von Droysen, 2-te Auflage, Berlin, 1842, გვ. 3.

³ R. W. Liwingsstone, *The Problem of the Eumenides of Aeschylus*, J H S, 45, (1925) გვ. 120—131.

⁴ С. А. Лурье, Художественная форма и вопросы современности в античной трагедии (докт. дисс.), Москв.: Политическая тенденция трагедии «Эвмениды», ВДИ, 1958, N 3. მისივე: Die politische Tendenz der Tragödie «Die Eumeniden», Bibliotheca classica Orientalis, 5, 1960, გვ. 495—497.

⁵ ფ. ენგელსი, ოჯახი, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა, იხ. კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები ორ ტომად, ტომი II, გვ. 199—200.

⁶ A. Lesky, Die tragische Dichtung der Hellenen, 3-te völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage, Göttingen, 1972, გვ. 114.

⁷ В. Н. Ярхо, Эсхил, Москва, 1958, გვ. 201.

⁸ არისტოტელე, ათენელთა სახელმწიფო წყობილება, თარგმანი ს. ყაუხჩიშვილისა ქუთაისი, 1935. ბერძნული ტექსტი კენიონის მეორე გამოცემაში, Oxford, 1891.

⁹ H. Bengtson, Griechische Geschichte (Von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit), München, 1950, გვ. 184.

¹⁰ The Oresteia of Aeschylus, edited by G. Thomson, Prague, 1966, ბერძნული ტექსტი და სკოლიები I ტომში, ტომოსის კომენტარები II ტომში.

¹¹ Aeschylus Eumenides, ბერძნული ტექსტი დრაკეს კომენტარებით, Cambridge, 1853.

¹² F. Kauey, Aeschylus und der Areopag, Rheinisches Museum, Neue Folge, Bd. 50 1895, გვ. 348—356.

¹³ A. Sidgwick, Aeschylus, Eumenides, Oxford, 1887.

¹⁴ ლივინგსტონის ხს. სტატია.

¹⁵ იქვე, გვ. 124.

¹⁶ C. M. Smerthenko, The political Sympathies of Aeschylus, J H S, 52, 1932, გვ. 233—235.

¹⁷ „ეუმენიდები“, ტ. 658—664.

¹⁸ ლურეს ხს. დისერტაცია, გვ. 167.

¹⁹ E. R. Dodds, Morals and Politics in the Oresteia, Proc. of the Cambridge Philological Society, 186, 1960, გვ. 23.

²⁰ F. Jacoby, FGH IIIb, Suppl. I, 22.

²¹ K. J. Dover, The Political Aspect of Aeschylus' Eumenides, JHS, 77, 1957, 230—237.

²² დოდსის ხს. ნაშრომი.

²³ „შახერმეორე ესქილეს ზომიერ დემოკრატად თვლის. ასე უნდა შეფასდეს, შახერმეორის აზრით, ესქილეს ტენდენცია „მავედრებლებში“ ათენის დემოკრატიული წყობილების გადატანა გმირთა ეპოქაში, როცა არგოსის მითიური მეფე პელასგე საბოლოო გადაწყვეტილების მიღებას სახალხო კრებას ანდობს.

როგორც ჩანს, ლესკი იზიარებს შახერმეორის ამ შეხედულებას. საკუთრადღებოა ლესკის აზრი ესქილეს პოზიციის შეხახვებზე არეოპაგის რეფორმის საკითხში. ლესკი წერს: „უკვირ არ უნდა შეგვეპაროს იმაში, რომ ესქილეს მიერ არეოპაგის განდიდება იმ მოვლენებთანაა დაკავშირებული, რომელთა მიზეზით ამ ძველ, არისტოკრატიულ საბჭოს, 462 წელს, ყველა მისი პოლიტიკური უფლება ჩამოერთვა. მაგრამ უსამართლობა იქნებოდა „ეუმენიდებში“ გაგვეზარებინა პროტესტი ელიატიტის რეფორმის წინააღმდეგ, რადგან ათენა არეოპაგის დაარსებისას მას სწორედ იმ უფლებას ანიჭებს—სისხლის საქმეთა განხილვა, რაც არეოპაგს შემორჩა. ამ უფლებას, რა თქმა უნდა, პოეტმა თავისი რწმენის მთელი ძალით იცავს. აქ უნდა დაინახოთ დადასტურება შახერმეორის მიერ „მავედრებლებზე“ გამოთქმული შეხედულებისა, რომელსაც (შახერმეორს. — მ. ფ.) ესქილეს ზომიერ დემოკრატად მიანია“ (ლესკის ხსენებული ნაშრომი, გვ. 106, 133—134).

²⁴ U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Aristoteles und Athen, II, 1893, გვ. 341. მისივე: Aischylos, Interpretationen, Berlin, 1941, გვ. 226 შმდ.

²⁵ კრისტინა გულკე იზიარებს იმ მეცნიერთა ინტერპრეტაციებს, რომელნიც „ეუმენიდებში“ მრავალ მნიშვნებას პოულობენ ათენის საგარეო და საშინაო პოლიტიკის საკითხებზე. თუმცა გულკე ფიქრობს, რომ ამ საკითხების კვლევისას არ უნდა დაიჩრდილოს ეთიკურ-მორალური შინაარსი, რომელსაც ტრილოგიის ინტერპრეტაციისათვის გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს. გულკეს აზრით, არგოსთან ათენის დაახლოების ტენდენცია ესქილეს „მავედრებლებშიც“ შეინიშნება. დამაჯერებელია გულკეს არგუმენტი, იმ მოსაზრების სასარგებლოდ, რომ „ეუმენიდები“ დადგმის წინ დღევანდელი ათენის ორიენტაციისა იყო. იხ. Christina Gulke, Mythos und Zeitgeschichte bei Aischylos, Meisenheim, 1969.

²⁶ არეოპაგის რეფორმისა და ნომოფილაქების შესახებ ლუტრიუს შეხედულებების გადმოცემისას ვემყარებით მის ხსენებულ დისერტაციას, გვ. 141—157.

²⁷ ვერიბიდეს „ორესტეში“ (ტ. 552—554) ვკითხულობთ: „მე მამამ შემქმნა, შენმა ასულმა კი დამბადა მხოლოდ, ვითარცა ყანამ, თესლი რომ მიიღო სხვისგან“. ანდრომაქეში“ (ტ. 636—638): „ხშირად თესლისთვის მშრალი ნიადაგი ნოყიერზე უმჯობესია; ასევე, ზოგჯერ უკანონო შვილი კანონიერზე ღირსეულია“. ამ ასპექტში საყურადღებოა ლესკის დაკვირვება ესქილოს ფრგ 14-ზე, რომელშიც დაპირისპირებულია *σπέρμα* და *ჭήρμα* (ლესკის ხსენებული ნაშრომი, გვ. 130, შენ. 94).

²⁸ *σπίσι* — მოქალაქენი, რომელთაც მამა ათენელი ჰყავდათ, დედა კი უცხოელი. ისინი სახელმწიფო თანამდებობაზე ასარჩევად არ დაიშვებოდნენ.

²⁹ A. J. Podlecky, *The political Background of Aeschylean tragedy*, Michigan, 1966, გვ. 82—100.

³⁰ დოდსის ხს. ნაშრომი, გვ. 29.

³¹ იქვე.

³² იქვე, გვ. 31.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ყაუხჩიშვილმა)

ლ ე ი ლ ა გ ა გ შ ა მ ა ძ ე

დროთა თანამიმდევრობის საკითხისათვის მიზეზის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაში

დროთა თანამიმდევრობის საკითხები ქვეწყობაში სინტაქსის მეტად მნიშვნელოვანი და საინტერესო უბანია.

რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში გამოყოფენ მთავარსა და დამოკიდებულ წინადადებებს, რომლებიც მქიდროდ უკავშირდებიან ერთმანეთს და აზრობრივსა და სტრუქტურულ მთლიანობას ქმნიან. თითოეული მათგანი შეიცავს დროის მნიშვნელობას, რომელიც, ჩვეულებრივ, ზმნა-შემასმენლის ფორმით გადმოიცემა.

ქვეწყობის ფარგლებში, სიტყვათა ურთიერთობის ხაზით, საინტერესოა მთავარი და დამოკიდებული წინადადებების შემასმენელთა შეფარდებანი მწკრივთა თვალსაზრისით. „აღნიშნული შეფარდებების ასახვამ წინადადებათა ქვეწყობაში სიტყვათა შორის ურთიერთობის სახეობა, წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების წესების სახეობა უნდა მოგვცეს“¹.

ზმნის ფორმათა ხმარების საკითხი შეუძლებელია გავაანალიზოთ საერთოდ, იმისაგან დამოუკიდებლად, თუ რომელ ტიპს განეკუთვნება რთული ქვეწყობილი წინადადება. ჩვენ დავეყრდენით ჰიპოტაქსურ კონსტრუქციითა ტრადიციულ კლასიფიკაციას და ჩვენთვის საინტერესო თვალსაზრისით შევისწავლეთ თითოეული ტიპი ცალ-ცალკე. აქ მხოლოდ ერთ-ერთ ამ ტიპთაგანს, მიზეზის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების შემცველ რთულ ქვეწყობილ წინადადებას, შევხებით.

მიზეზის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაში ზმნა-შემასმენელთა მეტად მრავალფეროვანი შესაძლებელია მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენელად გვხვდება ყველა მწკრივის ფორმა, გარდა მყოფადის კავშირებითისა და III კავშირებითისა, ხოლო დამოკიდებული წინადადების შემასმენლად არ შეგვხვედრია მხოლოდ მყოფადის კავშირებითი.

ეს, ცხადია, არ ნიშნავს იმას, რომ მთავარი წინადადების ამა თუ იმ მწკრივით გადმოცემულ ზმნა-შემასმენელს შეუძლია დაიკავშიროს (იგუოს) დამოკიდებული წინადადების შემასმენელი ნებისმიერი შესაძლო მწკრივის ფორმით: მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენლის ამა თუ იმ მწკრივს დამოკიდებულ წინადადებაში რამდენიმე (ოთხიდან რვაამდე), მაგრამ არა ნებისმიერი მწკრივის ზმნა შეესაბამება.

როდესაც მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენელი აწმყოს მწკრივისაა, დამოკიდებულ წინადადებაში შეიძლება გვქონდეს ყველა მწკრივის ფორმა,

¹ ფ. ერთელიძე, რთული წინადადების ისტორიისათვის ქართულში, I, ჰიპოტაქსის საკითხები, 1963, გვ. 225.

გარდა მყოფადის ხოლმეობითისა და II თურმეობითისა²; ნამყო უწყვეტელ-
 თან გეხედება აწმყოს, უწყვეტლის, ხოლმეობითის, წყვეტილისა და II თურ-
 მეობითის ფორმები; აწმყოს კავშირებითთან — აწმყოს, მყოფადის, წყვეტი-
 ლისა და I თურმეობითისა; მყოფადთან — ყველა, გარდა II თურმეობითისა
 და III კავშირებითისა; მყოფადის ხოლმეობითთან — აწმყოს, უწყვეტლის,
 ხოლმეობითისა და წყვეტილისა; წყვეტილთან — ყველა, გარდა აწმყოს კავ-
 შირებითისა და III კავშირებითისა; II კავშირებითთან — აწმყოს, უწყვეტლის,
 მყოფადის, ხოლმეობითის, წყვეტილისა და I თურმეობითისა; I თურმეო-
 ბითთან — აწმყოს, უწყვეტლის, მყოფადის, წყვეტილის, I თურმეობითისა და
 II თურმეობითისა; II თურმეობითთან — აწმყოს, უწყვეტლის, მყოფადის,
 ხოლმეობითის, წყვეტილის, I თურმეობითისა და II თურმეობითისა.

მწკრივთა შესაძლო კომბინაციებიდან ზოგიერთი მრავალრიცხოვანია და
 უფრო მეტად დამახასიათებელი. ასეთია, მაგალითად, **აწმყოს მწკრივთან —
 აწმყო³** (მთა ცაში მიტომ ყელ-ყელოზს, რომ სიმამგრე აქვეს ძირი-
 თა: ვაჟა, I, 82), **წყვეტილი** (მეც შენებრ მიწას და ცეცურებ თვალთ, რად-
 განაც ზეცა წამართვეს ძალით: ილია, I, 14) და **I თურმეობითი** (არსე-
 ნაც ჰკენესის, რადგან ბედს ყველაზე მეტი საკენესი მისთვის მიუცია:
 მ. ჯავ., 19, 260); **ნამყო უწყვეტელთან — უწყვეტელი** (რადგან ამას ვერა ხე-
 დავდა, ჯავრობდა: ვ. ბარნ., 73), **წყვეტილი** (რადგან გზა ლამაზად
 იყო გატკეცილი, მარო კარგად ახერხებდა სირბილს: ნ. ლომ.,
 10, 315) და **II თურმეობითი** (... მოძღვარი... თავს გამარჯვებულად სთვლი-
 და, რადგან კეთილს ბოროტებაზედ გაემარჯვნა: ალ. ყაზ., 11, 621);
მყოფადის მწკრივთან — წყვეტილი (რაკი თქვა, უსათუოდ ამოვცა: დ. კვ.,
 75); **წყვეტილთან — უწყვეტელი** (დაუჯერა, რადგან დაჯერება სწყუ-
 როდა: მ. ჯავ., 19, 157), **წყვეტილი** (რადგანაც... თანხმობა საჭირო იყო,
 მიაშურა მეფეს: აკაკი, 8, 20) და **I თურმეობითი** (მართლაც დიდად გაო-
 ცებულნი იყო, რადგან ველზე არავის შეხვედრია ს. კლდ., II, 57)
 და ა. შ.

მწკრივთა ზოგიერთი შესაძლო კომბინაცია კი იშვიათია და ნაკლებად
 დამახასიათებელი⁴. ასეთია, მაგალითად, **აწმყოს მწკრივთან II კავშირებითი**
 (ჩვენ ამას იმიტომ კი არ ვამბობთ, რომ ბ-ნი აწყურელი... საკმაო ნიჟის
 მქონებელი არ იყოს: ილია, III, 144) და **III კავშირებითი** (ბობო-
 ყვათზე იმიტომ კი არ ვაჩერებ მკითხველის ყურადღებას!, თითქოს იქ
 რაიმე სენსაციური მენახოს: ვ. კერნ., 169); **აწმყოს კავშირებითთან —
 მყოფადი** (შველას მარტო ზოგადად გამოთქმულ აზრებისაგან უნდა მოე-
 ლოდეს, იმიტომ რომ ... კერძოდვე გამოთქმული აზრი არსად არ იქ-
 ნება: ილია, V, 57), **წყვეტილი** (რაკი ეს კაცი ბელადად ავირჩიეთ, უნ-
 და კიდევაც ბელადობდეს: მ. ჯავ., 19, 258) და **I თურმეობითი** (მო-
 სავლიან წელიწადს რომ სარჩო არ ღირსებია, ამისთანა გვაღვიან წე-

² ტექნიკურ მიზეზთა გამო სიალექსტრაციო მაგალითებს მწკრივთა ყველა შეუარღებისათვის ვერ წარმოვადგენთ.

³ ჩვეულებრივად, ჯერ მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენლის მწკრივს ვასახელებთ, შემდეგ — დამოკიდებულისას.

⁴ ნაკლებად დამახასიათებელი, ცხადია, არ გულისხმობს ყოველთვის არაბუნებრივს ან გაუ-
 მართავს. შეუასება მივახდინეთ მხოლოდ რაოდენობრივი თვალსაზრისით.

ლიწადში შიმშილის მეტს რაღას უნდა მოელოდეს: დ. კლდ., 14, 174);
წყვეტილთან — მყოფადი (ქართლი იმიტომ და ვტოვებ, თოვლს და-
 დებს, აღარ აიღებს: ანდ., 63); **I თურმეობითაან — მყოფადი** (მზის-
 თვის ვერ შეუხედნია, იმიტომ რომ... შიმშილით სული ამოუვა:
 ილია, III, 470) და **II თურმეობითი** (ეს სიმღერა იმას აღარ უთქვამს,
 რადგანაც, მისი აზრით, გლეხებს უნდა ემღერათ და არა იმისთანებს:
 შ. არაგვ., 16, 53) და ა. შ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ შეუძლე-
 ბელია წინადადებათა შეკავშირების სხვადასხვა სინტაქსური საშუალებისა
 და სახის შესწავლა ისე, თუ არ იქნა შესწავლილი ზმნის დროისა და კილოს
 საკითხი ქვეწყობაში⁵.

რას გვაძლევს საანალიზო ტიპი ამ თვალსაზრისით?

მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენლად თხრობითი კილოს ფორმებს
 ენიჭება უპირატესობა (შემთხვევათა დაახლოებით 80%), კავშირებითი (პი-
 რობითი) და ბრძანებითი კილოს ფორმები იშვიათად გვხვდება.

ყოველთვის თხრობითი კილოს მნიშვნელობისაა აწყო, ნამყო უწყვე-
 ტელი, მყოფადი და I თურმეობითი. წყვეტილის ფორმას აქვს ხან თხრობი-
 თი (გაკვექანე „პურ-ღვინოსაკენ“, რადგან ვახშობამაც მოატანა: აკაკი,
 8, 93), ხან — ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობა (რაკი იარალი იშისვლე, პი-
 რით დაჰკარ: შ. ჯავ., 19, 212). ასევე, ხან თხრობითი (რადგანაც ყურშა
 ვერ ლეკვი იყო, ონოფრეს არსად გამოეცადა: ალ. ყაზ., 11, 505), ხანაც
 კავშირებითი კილოს გადმომცემია მთავარ წინადადებაში II თურმეობითი
 (სანეკრე რომ ნახა, სახტომიც უნდა გაეზომა: ვ. ბარნ., 37). აწყოს
 კავშირებითი და II კავშირებითი, ჩვეულებრივ, კავშირებით კილოს გამო-
 ხატავს (იშვიათად — ბრძანებითს), ხოლო მყოფადის ხოლმეობითი კი გვხვდე-
 ბა როგორც თხრობითი (ეკვირინე... შემოიყვანდა ხარებს სახლში, რად-
 გან... ბაგა აქვე ჰქონდა მოწყობილი: დ. კლდ., 14, 241), ასევე პირობითი
 (კავშირებითი) კილოს მნიშვნელობით (ვერც დაინახავდა რამეს, რად-
 გან გარშემო ღრუბლების მეტი არაფერი იყო: თ. ჰალ., 26).

დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენელიც უპირატესად თხრო-
 ბითი კილოს გადმომცემია, მაგრამ გვხვდება კავშირებითი და პირობითი კი-
 ლოს მნიშვნელობითაც. აღსანიშნავია, რომ ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობა
 დამოკიდებულ წინადადებაში ზმნა-შემასმენელს არ შეიძლება ჰქონდეს.

საინტერესოდ გვეჩვენება ის ფაქტი, რომ ერთი და იგივე მწკრივი სხვა-
 დასხვა პოზიციასა და სხვადასხვა მწკრივთან კომბინაციაში სხვადასხვა ფუნქ-
 ციას ამჟღავნებს. მაგალითად:

1. თუ მთავარ წინადადებაში მყოფადის ხოლმეობითს თხრობითი კი-
 ლოს მნიშვნელობა აქვს, დამოკიდებულ წინადადებაში უწყვეტელი გვხვდე-
 ბა, მაგრამ, თუ იგი პირობითი (კავშირებითი) კილოს მნიშვნელობითაა ნახმა-
 რი, დამოკიდებულში წყვეტილით გადმომცემული ზმნა-შემასმენელი გვაქვს
 (შდრ.: მაინც ისევ მას მივმართავდი თ ხოლმე, რადგანაც კარგად
 ვხედავდი თ: ნ. ლომ., 10, 181. და: მართლაც არ შეგეპარებოდა

⁵ Б. Виноградов, Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, გვ. 125.

ეჭვი, ... რადგან ჩემმა მასპინძელმა სიამოვნებისაგან თვალები დაახუჭა: ს. კლდ., II, 110).

2. II თურმეობითს შეიძლება ჰქონდეს როგორც თბრობითი, ასევე — კავშირებითი კილოს მნიშვნელობა, როდესაც დამოკიდებულ წინადადებაში წყვეტილია ანდა I თურმეობითი, მაგრამ II თურმეობითი ყოველთვის თბრობითი კილოსია, თუ დამოკიდებულ წინადადებაშიც II თურმეობითი გვაქვს (დავითი უკვე მოდუნებულ იყო. რადგან რაზმი ერთი-სამად მოსჩვენიებოდა: მ. ჯავ., 19, 309).

3. თუ მთავარ წინადადებაში II თურმეობითს შეიძლება ჰქონდეს სხვადასხვა კილოს მნიშვნელობა, დამოკიდებულ წინადადებაში იგი ყოველთვის თბრობითი კილოს მნიშვნელობითაა ნახმარი. დამოკიდებულში კავშირებითი კილოს მნიშვნელობით მისი ხმარება გამორიცხულია, რადგან ამ შემთხვევაში მიზნის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება გვექნება და არა — მიზეზისა. შდრ.: დაბრუნება დააპირა, რადგან მხოლოდ იმ ქალისათვის მის უღიყო იქ (ვ. ბარნ., 43) და: სწორედ ამიტომ მოვიდა აქ, რომ ეჩვენებინა (თ. მანი, თარგმ., 251).

4. მთავარ წინადადებაში წყვეტილის მწკრივი გვხვდება როგორც თბრობითი (თუ დამოკიდებულში აწმყოს, უწყვეტლას, წყვეტილის... ფორმა), ისე — ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობით (როდესაც დამოკიდებულში მყოფადის, წყვეტილის ან I თურმეობითის ფორმებია). მაგრამ დამოკიდებულ წინადადებაში იგი უგამონაკლისოდ თბრობითი კილოს მნიშვნელობისაა, რადგან, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობა დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენელს არ შეიძლება ჰქონდეს.

მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენელი შეიძლება იყოს ახლანდელი, წარსული ან მომავალი დროისა. ასევე სამივე დროის მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს ზმნა-შემასმენელს დამოკიდებულ წინადადებაშიც. მაგრამ მთავარი და დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენლები ერთმანეთს ეფარდებიან ან ერთი დროის (ახლანდელი — ახლანდელი, წარსული — წარსული, მომავალი — მომავალი), ან — სხვადასხვა დროის (ახლანდელი — წარსული, მომავალი — წარსული, მომავალი — აწმყო) ფარგლებში, მაგრამ ისე, რომ დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენლით გადმოცემული მოქმედება უწინარესად ივარაუდება მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენლით გამოხატულ (თუ ნაუარაუდეგ) მოქმედებასთან მიმართებით.

რამდენიმე მაგალითი:

ახლანდელი — ახლანდელი: დაჩრდილულია მისი ხმა, რაკი ჩხავიან ყვავები (ვაჟა, I, 146); მე ვილაცას ვედავები, რადგან იგი — ვილაცა, ყველგან სასიკვდილოდ მე ბრძვის (ლ. გოთ., 77).

წარსული — წარსული: რადგანაც კაცებს არ ეცალათ შეშა-ფიჩხის მოსატანად, თითონ დედაკაცები ზიდავდნენ თონისთვის ახლო ტყიდან (ეკ. ვაბ., 10, 513); რადგანაც კარგად უსწავლია, პირველი სამოქალაქო ჩინი მიუღია (ილია, III, 232); ... ქალმა... დამააწყუნარა, რადგან ... ვეღლავდი (ვ. ბარნ., 30);

მომავალი — მომავალი: რაკი სცნობს შენსა სიმტკიცეს, მტერიც დაგაკლებს ვერასა (ვაჟა, I, 214); რაკი ამ საზოგადო ქორ-ზაქარას ჩამოვიცილი ვზიდან, სოფელი შეჩერდება (ს. მგალ., 10, 458);

ახლანდელი — წარსული: თქვენ ფუფუნებით ცხოვრობდით, გული ამიტომ კვდებაო (ვაჟა, I, 137); მტრობით მნიშნავს მოწმედ, რომ ფული არ ვასესხე (აკაკი, 8, 101); იმიტომ არის ესე გემრიელი, რომ შენ გაგვიკეთებია (შ. არაგვ., 16, 19);

მომავალი — წარსული: მელიასავით ხაფანგში მომწყვედულად ნახავთ საკუთარ თავსა, რადგანაც თქვენ მარტო გახურებულის სიტყვის თქმა გინდოდათ (ილია, V, 63); რაკი თქვა, უსათუოდ ამოვა (დ. კვ., 75); მეც შენთან ვივახშმებ, რადგანაც პური არ მიჭამია (ალ. ყაზ., 11, 496);

მომავალი — ახლანდელი: შენი ამბავი რომ ვიცო, არ გამიკვირდებაო (ანდ., 87); თემიდას არაფერი შეეშლება, რადგან ჩვენივე ყოფის მსაჯულია (მ. კვ., 41).

როგორც ვხედავთ, დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენლით ნავარაუდები მოქმედება წინ უსწრებს მთავარისას არა მარტო მაშინ, როდესაც ეს ზმნა-შემასმენლები სხვადასხვა დროული მნიშვნელობისანი არიან, არამედ მაშინაც, როდესაც ისინი ეფარდებიან ერთმანეთს ერთი რომელიმე დროის ფარგლებში: დამოკიდებულისა ყოველთვის უწინარესია, მთავარისა — შემდგომი.

ასეთივე ვითარებაა მაშინაც, როდესაც მიზეზის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების შემცველი ჰიპოტაქსური კონსტრუქციის რომელიმე ნაწილში (იშვიათად — ორივეში) ე. წ. „ინფინიტიური“ კონსტრუქცია⁶ გვაქვს. კონსტრუქციის შედგენაში მონაწილე ზმნები მწკრივთა ისეთსავე შეფარდებას გვიჩვენებენ, როგორც მოსალოდნელი იყო ამ ტიპის სიტყვათშენაერთისათვის⁷.

ამ ორი ზმნიდან მეტი სინტაქსური ძალისა ჩანს პირველი, კონსტრუქციის შემდგენი: იგი იკავშირებს დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენელს, როდესაც „ინფინიტიური“ კონსტრუქცია მთავარ წინადადებაშია (სჯობია წახვიდე და თავი დაიდრჩო, რადგან ალგეთისოდენა სისხლმა და ოფლმა ფუჭად ჩაგიარა: მ. ჯავ., 19, 60), და იგი უკავშირდება მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენელს, როდესაც ეს კონსტრუქცია დამოკიდებულ წინადადებაშია (იმიტომ ვამბობ, რომ მინდა შენც ჩემსავით სჯიდე: პლატ., 94. მაინც გაიტანა, რადგან მარტო სიკვდილს თუ შეეძლო გლახისათვის ხვნა-თესვაზე ხელი აეღებინებინა: მ. ჯავ., 19, 193).

ყველა შემთხვევაში მწკრივთა ისეთსავე შეფარდებას ვიღებთ, რომელიც დამახასიათებელია ამ სახის რთული ქვეწყობილი წინადადებისათვის და დროთა თანამიმდევრობის არსებული წესებიც ძალაში რჩება.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ერთსა და იმავე მწკრივს სხვადასხვა პოზიციასა და სხვადასხვა მწკრივთან ურთიერთობისას შეიძლება განსხვავებული დროული მნიშვნელობა ჰქონდეს (განსხვავებული კილოს მნიშვნელობაზე უკვე გვქონდა საუბარი).

⁶ პირობითად ამ სახელწოდებით აუგნიშნავთ „შეუძლია გააკეთოს“, „გადაწყვიტა ეთხოვა“ ტიპის კონსტრუქციას.

⁷ იხ. ჩვენი: დროთა თანამიმდევრობა ერთი ტიპის კონსტრუქციაში, კურს. ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, 1972, № 3, გვ. 17—20.

მაგალითად:

1. აწმყოს მწკრივი მთავარ წინადადებაში შეიძლება იყოს როგორც კონკრეტული (გადმოსცემდეს მოქმედების მომენტის თანხედომილებას ამ მოქმედებაზე საუბრის მომენტთან), ისე — ე. წ. „ზოგადი“ აწმყოს მნიშვნელობისა (მდრ.: გვართ იმიტომ მოგმართავს, რომ ყოვლად ახირებული სახელი გქვია: თ. მანი, თარგ., 157; და: იმას აღარავინ იჭერს შიშით, რადგან თვეში ასუქებს ადამიანს: ს. კლდ., II, 94); დამოკიდებულ წინადადებაში კი იგი, ჩვეულებრივ, „ზოგადი“ აწმყოს მნიშვნელობისაა. ასეთი აწმყო მხოლოდ მოქმედების არსებობის ფაქტზე მიუთითებს და დაცლილა დროის ჩვეულებრივი, კონკრეტული მნიშვნელობისაგან⁸. მას შეიძლება ჰქონდეს დროით შემოუფარგლავი მნიშვნელობა და, ამდენად, შეფარდებითი დროის თვალსაზრისით, შეიძლება ერთდროული იყოს ნამყო ან მყოფადის რომელიმე მომენტისა. ეს ფაქტი შენიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში და აწმყოს ეს უნარი მიჩნეულია ახლანდელი დროის ძირითად გრამატიკულ მნიშვნელობად⁹. აწმყოს „ძირითადი გრამატიკული მნიშვნელობა“ განსაკუთრებით ნათლად ჩანს მაშინ, როდესაც მთავარ წინადადებაში ნამყო დროის გადმომცემი მწკრივები გვაქვს (უწყვეტილი, წყვეტილი, I თურმეობითი): რაკი მუდამ გავრბივართ, გავარდნაც არ ღირდა (მ. ჯავ., 19, 249); სიცოცხლეს სიცოცხლე უყვარს, ეს მიტომ და დვა წესადა (ვაჟა, I, 202). დიდი ცოდვა არც ესაყოფილა, რადგანაც... ბატონს გომართელს „მწარედ ეციენება“ ხოლმე (ილია, III, 432);

ამგვარი აწმყო გამოდის არა თბიექტური, არამედ ე. წ. „მიმართებითი აწმყოს“ მნიშვნელობით¹⁰.

2. წყვეტილის მწკრივი მთავარ წინადადებაში ჩვეულებრივ ნამყო დროის მნიშვნელობისაა (დამოკიდებულშიც ნამყო დროის გადმომცემი მწკრივებია ნახსარი): სხვამ თავმომწონედ იარა, რომ დიდი ჰქონდა ქონება (ვაჟა, I, 275); მაშინვე შეცბა, რადგან მიხვდა (თ. ჭილ., 5); ვერავინ გაიგო, რადგან იქიდან ამბის მთქმელიც არავინ გამოსულა (მ. ჯავ., 19, 443); რაკი ერთხელ ძილი დაკრთობოდა, ხმაურობა მაშინვე გაიგო (ალ. ყაზ., 11, 526).

მაგრამ თუ იგი (წყვეტილი) მომავალში შესასრულებელ მოქმედებას გამოხატავს (ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობა აქვს), დამოკიდებულ წინადადებაში შეიძლება მყოფადის მწკრივიც შეგვხვდეს: მალე დაბრუნდით, რადგან მეტს არაფერს აღარ გამოგიგზავნით (მოზ., 313).

აქვე შევნიშნავთ, რომ მწკრივთა ამგვარი შეფარდება ძალზე იშვიათია. თანაც ზმნა-შემასმენლებს შორის არ იგრძნობა ჩვეული სტრუქტურულ-სემანტიკური კავშირი. თითქოს დამატებით კიდევ სხვა ზმნა ივარაუდება, რომელთანაც უფრო ბუნებრივი იქნება მყოფადის მწკრივის ზმნის დაკავშირება

⁸ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, I, პორტულოვია, 1962, გვ. 192.

⁹ В. Виноградов, Русский язык, 1947, გვ. 571, აგრეთვე, Н. С. Поспелов, Категория времени в грамматическом строе современного русского языка, М., 1953, გვ. 212. Машинопись. ემოწმებთ პ. მკრივორეკვას სადისერტაციო ნაშრომის მიხედვით: Соотносительное употребление временных форм сказуемого в сложноподчиненном предложении с придаточным определительным, Диссертация на соиск. уч. ст. кандид. филолог. наук, Киев, 1955, გვ. 44--47.

¹⁰ იქვე.

ბა. შდრ.: მეც იმიტომ დავაგვიანე ქორწილი, რომ [ვიცი/ვიცოდი] საქორწილო ხარჯს ვერ გავუძლებდი (მ. ჯავ., 19, 414). ასეთ შემთხვევაში წყვეტილს შეიძლება ნამყო დროის მნიშვნელობაც ჰქონდეს.

3. აწმყოს კავშირებითი აწმყოში სავარაუდო მოქმედებას გამოხატავს, როდესაც მთავარ წინადადებაში აწმყოს მწკრივი გვაქვს: იქნება მკითხველი არ იჯერებდეს ამგვარ ამ ლექსის გაგებას, რადგანაც მართლა ძნელი დასაჯერებელია (ილია, III, 32); მაგრამ იგივე მწკრივი მომავალში შესაძლო მოქმედებას გულისხმობს, როდესაც მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენელი მყოფადის მწკრივითაა გადმოცემული: ... შეველს მარტო ზოგადად გამოთქმული აზრებისაგან უნდა მოელოდეს, იმიტომ რომ... კერძოდვე გამოთქმული აზრი არსად არ იქნება (ილია, V, 57).

თუ ჩვენი ვარაუდი დამაჯერებელია, შეიძლება დაგვემატებინა, რომ I თურმეობითი ნამყო დროის გადმომცემ მწკრივებთან (უწყვეტელთან, წყვეტილთან, I თურმეობითთან) წარსული დროის მნიშვნელობისაა, აწმყოსთან კომბინაციაში კი მას ახლანდელი დროის მნიშვნელობა აქვს.

შდრ., მაგალითად: ქალისთვის ვინაობა არ უკითხავს, რადგან ეშინოდა (ალ. ყაზ., 11, 508); სულ დაგვფანტვია ჭკუა და გონება, ხელი აუღიათ სჯულზე და ღმერთზე... იმიტომ, ხმალამოწვდილი ჯალათი გვედგადამსჯელად გვერდზე (ვაჟა, I, 183); თავად ერისთავს უხმარია ეს უშესაბამობა..., რომ სიტყვაზედ „ბეუტავს“ რითმა ვერ მოუწყვია (ილია, III, 21), სადაც ორივე ზმნა-შემასმენელი ნამყო დროს ვარაუდობს, და: ... თქვენც ყაჩაღები ყოფილხართ, რადგან იმ არამზადებს ინახავთ (მ. ჯავ., 19, 347), სადაც I თურმეობითი ახლანდელი დროის მნიშვნელობისა ჩანს: თქვენც ყაჩაღები ყოფილხართ — ყაჩაღები ხართ თურმე, რადგან იმ არამზადებს ინახავთ...

ამგვარად, მიზეზის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების შემცველ პიპოტაქსურ კონსტრუქციაში მთავარი და დამოკიდებული წინადადებების ზმნა-შემასმენელთა მწკრივის არჩევანი ნებისმიერი არ არის. იმის მიხედვით, თუ რომელი მწკრივისაა მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენელი, განსხვავებულია დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენლის მწკრივი; მაგრამ, მიუხედავად შესაძლო კომბინაციათა მრავალფეროვნებისა, მთავარი და დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენლები ერთმანეთს ეფარდებიან ძირითადად ერთი დროის ფარგლებში (ახლანდელი — ახლანდელი, წარსული — წარსული, მომავალი — მომავალი). ამთავან უპირატესობა ენიჭება ნამყო დროში შეფარდებას: მაგალითების უმრავლესობა ამას უჭერს მხარს.

შესაძლოა ზმნა-შემასმენლები ერთმანეთს ეფარდებოდნენ სხვადასხვა დროის ფარგლებშიც (ახლანდელი — წარსული, მომავალი — წარსული, მომავალი — ახლანდელი), მაგრამ ისე, რომ დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენლით გამოხატული მოქმედება უნდა უსწრებდეს მთავართ ნავარაუდევს. სხვაგვარად შეუძლებელი იქნებოდა მიზეზ-შედეგობრივი დამოკიდებულების გამოხატვა, რაც ამ კონსტრუქციისათვის არას ნიშანდობლივი (დამოკიდებული წინადადება მიუთითებს მიზეზზე, ხოლო მთავარს შედეგის მნიშვნელობა აქვს). ამიტომაც, რომ მთავარი წინადადების ზმნა-შემასმენელი, ჩვეულებრივ, ისეთ მოქმედებას გამოხატავს, რომელიც მოსდევს (ან უნდა მოსდევდეს) დაქვემდებარებულისას მაშინაც კი, როდესაც ზმნა-შემასმენლე-

ბი ერთმანეთს ეფარდებიან ერთი დროის ფარგლებში (დამოკიდებულით ნა-
ვარაუდები მოქმედების უწინარესობა შეიძლება ყოველთვის მკაფიოდ არც
იგარძნობოდეს).

შემოკლებათა ბანმარტბა

- ანდ. — ანდაზები, შედგენილი ნინო ნაყშიძის მიერ, სახ. გამომცემლობა, თბილისი, 1953.
აკაკი — აკაკი წერეთელი, რჩეული, ჩვენი საუნჯე, ტ. 8, თბილისი, 1960.
შ. არაგვ. — შ. არაგვის სპირელი, მოთხრობები, ჩვენი საუნჯე, ტ. 16, თბილისი, 1961.
ვ. ბარნ. — ვ. ბარნოვი, მიგმატკილა გოგონას, მოთხრობები, თბილისი, 1957.
ეკ. ვაბ. — ეკ. ვაბაშვილი, მოთხრობები, ჩვენი საუნჯე, ტ. 10, თბილისი, 1960.
ლ. გოთ. — ლ. გოთუა, ნისლი ნახატარის ტყეში, მოთხრობები, თბილისი, 1963.
ვაქა — ვაკა ფშაველა, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, ტ. I, თბილისი, 1964.
ილია — ილია ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. I, ტ. III, ტ. V, თბილისი, 1951.
ვ. კერნ. — ვ. კერნბახი, მყინვარებისა და ნარინების ქვეყანა, თბილისი, 1957.
დ. კლდ. — დ. კლდიაშვილი, რჩეული, ჩვენი საუნჯე, ტ. 14, თბილისი, 1961.
ს. კლდ. — ს. კლდიაშვილი, თხზულებანი ორ ტომად, ტ. II, თბილისი, 1966.
მ. კვ. — მ. კვესელავა, ას ერგასის დღე, თემიდან თვალები, I, თბილისი, 1967.
დ. კვ. — დ. კვიციანიძე, ნდობა, თბილისი, 1968.
ნ. ლომ. — ნ. ლომოური, მოთხრობები, ჩვენი საუნჯე, ტ. 10, თბილისი, 1960.
თ. მანი, — თ. მანი, მოთხრობები, თბილისი, 1966.
ს. მგალ. — ს. მგალობლიშვილი, მოთხრობები, ჩვენი საუნჯე, ტ. 10, თბილისი, 1960.
მოპ. — გიდე მოპასანი, წუთისოფელი, თბილისი, 1968.
პლატ. — პლატონი, ფედონი, თბილისი, 1966.
ალ. ყაზ. — ალ. ყაზბეგი, რჩეული, ჩვენი საუნჯე, ტ. 11, თბილისი, 1960.
თ. ჭილ. — თამაზ ჭილაძე, წერო, თბილისი, 1968.
მ. ჯავ. — მ. ჯავახიშვილი, არსენა მარაბდელი, ჩვენი საუნჯე, ტ. 19, თბილისი, 1961.

(წარმოადგანა საქართველის სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის ენათმეცნიერებას ინსტიტუტმა)

იზა ჩანტლაძე

ლაზიალიზაციის ისტორიიდან სვანურში

ესა თუ ის გრამატიკული ფორმა თანამედროვე სვანურის დიალექტებსა ან კილოკავებში შესაძლებელია განსხვავებულად იყოს წარმოდგენილი. ასეთ შემთხვევაში ამოსავალი, შედარებით უფრო მწყობრა სურათის აღდგენა ზოგჯერ ხერხდება ძველი ხალხური სიმღერების ენის მიხედვით, სადაც მოსალოდნელ ინოვაციათა გვერდით ბევრი საინტერესო არქაიზმი გვხვდება.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია პოეზიაში დადასტურებულმა ქორვა (სახლი), ყორვა (კარი), შდურვა (ქონგური), ხუნვა (სადირკველი), ძირვა (ძირი) სახელთა მხოლობითი რიცხვის ფორმებმა, ერთი მხრივ, და ზავას (წელს), ბაჩვან (ქვით=ქვად) ლექსიკურმა ერთეულებმა, მეორე მხრივ. არც ერთი მათგანი თანამედროვე სვანურში ცოცხალი აღარაა.

რა მონაცემებთან გვაქვს საქმე? შესაძლებელია თუ არა მათი ერთ ქრონოლოგიურ დონეზე განხილვა?

წინასწარვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სვანური ენის ისტორიული განვითარების გრძელ გზაზე შეინიშნება ორი ურთიერთსაპირისპირო ფონეტიკური პროცესი: პირველ შემთხვევაში ადგილი აქვს ვ სონანტის გაუჩინარებას, ხოლო, მეორე მხრივ, მის გაჩენას, ლაზიალიზაციისაკენ მიდრეკილებას. ქრონოლოგიურად პირველი პროცესი უნდა მოსდევდეს მეორეს. თავდაპირველად აღნიშნულ პროცესებს ადგილი უნდა ჰქონოდა მხოლოდ გარკვეულ ფონეტიკურ სიტუაციაში — ვინი ვითარდებოდა ბაგისმიერი ხმოვნების (ო, უ) შემცველ ფუძეებთან, ხოლო იკარგებოდა ბაგისმიერ (ბ, ფ, პ, მ) და სონორ (ლ, რ, ნ) თანხმოვანთა მომდევნო პოზიციაში; შემდგომ კი ანალოგია შორს წასულა და გარკვეული შეზღუდვებიც მოსპობილა. ამ მხრივ დღესაც კი არ გვაქვს ერთგვარი სურათი სვანურის დიალექტებსა და კილოკავებში. ასე მაგალითად, ვ იკარგება ბალსზემოური დიალექტის ლატალურ თქმაში წინაენისმიერ თანხმოვანთა მომდევნო პოზიციაში (ანლაუტშიც, ინლაუტშიც და აუსლაუტშიც), ბალსქვემოური დიალექტის ბეჩოურ კილოკავში კი — უკანაენისმიერთა შემდგომ¹, ხოლო ლენტეხურ დიალექტს სვანურის სხვა კილოებთან მიმართებით განსაკუთრებით ფართოდ ახასიათებს ლაზიალიზაციისაკენ მიდრეკილება².

¹ თ. შარაძე ნიძე, სვანური ენის ცხუმარული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი, იკვ. IX—X, თბ., 1958, გვ. 229; მისივე, სვანური ენის ლატალური კილოკავის ზოგიერთი თავისებურება, იკვ. XVII, თბ., 1970, გვ. 52.

² მ. ქალღანი, სვანური ენის ლენტეხური კილოს ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, თბ., 1961, გვ. 177.

ძველი სვანური სიმღერების ენაში ასეთი ვითარებაა:

დედე მიშგვი, ყორჯა ემკარ (არს. ონ., ლაშხ., 83, 47) — დედაჩემო, კარა გამილე. შდრ. ყორ ემკარედ (სვ. პოეზ., ცხუმ., 138, 20), ყორ ამკარე (იქვე, მესტ., 38, 57). ჩიე ქორჯას ლჯყარ ზაფრა, მიშგვა ქორჯას მამა ზაფრა (არს. ონ., ლაშხ., 83, 43-44) — ყველას სახლს სახურავი აფარია, ჩემს სახლს არ აფარია || ქორას (სვ. პოეზ., მულახ., 34, 187; უშგ., სვან.-ქართ. ხელნაწ. ლექსიკ. მასალა) || ქორს (იქვე, 124, 6; მაგრამ იმავე სიმღერაშია ქორა ფორმაც — 124, 14). სვა მეჩედლი ქორვად მიჩა (სვ. პოეზ., ცხუმ., 138 18; 418, 18; ვ. აბობ., 162, 9) || ქორთე (სვ. პოეზ., ცხუმ., 138, 16), ქორდ (სვ. პოეზ., მულახ., 168, 160). თვითამ სოფელს ქორვად პშშემხ (ფარ., სვან.-ქართ. ლექს.) — თითო სოფელს შინ დაუძახეს. ხუნვას ლაჩვარი ჯიყურდახ (სვ. პოეზ., ცხუმ., 314, 11) — საძირკველთან ირმები გეწვათ || ხუნას (იქვე, უშგ., 168, 9) || ხუნს (იქვე, ეცერ., 4, 11). ძირვას რიონი ხოგენდა (სვ. პოეზ., ლშხ., 316, 11) — ძირში მდინარე ედგა || ძირსი (იქვე, მულახ., 166, 123). შდურჯას შაურდენ ჯაცხება (სვ. პოეზ., ცხუმ., 314, 12; ეცერ., 4, 10) — 'ციხის' ქონგურს შევარდენი გერტყა; შდულვას (იქვე, ლაშხ., 316, 12), შდრ. შდურჯა (იქვე, მულახ., 82, 71), შდულურ (იქვე, კალ., 200, 54).

როგორც ვხედავთ, სონანტა მომდევნო -ვა კომპლექსი ძირითადად დასტურებულია ლაშხეთსა და ბალსქვემოთ ჩაწერილ უძველეს სიმღერებში: „ლილე“, „თარინგულ“, „თამარ დედეთა“. ის პარალელური ფორმები, რომლებიც -ა ხმოვანს არ შეიცავენ აუსლაუტში, ან რომელიმე ბრუნვის ნიშნის წინ, შედარებით ახალია და ახასიათებს თანამედროვე ცოცხალ სვანურ ნეტყველებას. რაც შეეხება ვინს, იგი დღეს მეტ-ნაკლები გავრცელებულია გვხვდება სვანურის სხვადასხვა დიალექტში მარტოოდენ მრავლობითის წარმოებისას: ქორვალ (ლშხ., ჩოლურ.⁴), ქორვალ (ლენტ., პროზ. ტ., 109, 11), ყორვარ (ბქ. ტაბონ., პროზ., II, 85, 10), ყორვალ (არს. ონ., ლშხ., პოეზ., 83, 54. დღესაც ასეა), ყორვალ ლენტ. პროზ. ტ., 60, 11), ხუნვარ (ბზ.) ხუნვარ (ლშხ.), შდურვალ (ბზ.), შდურვალ (ბქ.).

ბალსქვემოურში საძირკვლის აღმნიშვნელი სიტყვის მრავლობითი რიცხვის ფორმაში დღეს ვინი აღარ გვაქვს (ხუნარ), მაგრამ რომ გეჭონდა, ამაზე ერთი ბენოური სიმღერა მიუთითებს: ხუნვარს ხოკდჯარახ მურყვამს (სვ. პოეზ., „ვიცილ — მპცილ“, 76, 42) — საძირკვლებს უთხრიდნენ ციხეს.

ამავე სიმღერაში ერთი საინტერესო ფორმაც გვხვდება: მგლამ შდურუს ქა ხაცადა — ალი სათოფურებს შესწვდომია (76, 46). როგორც ვხედავთ, თარგმანის მიხედვით, შდურუს მრავლობითი რიცხვის ფორმა ჩანს. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ პოეზიაში დადასტურებული, თანხმოვნებს შორის მოქცეული /ჟ/ ფონემის მარცვლოვანი [უ] ვარიანტი სვანური ენის არქაულ მდგომარეობას ასახავს, მაშინ აქ მრავლობითის ფორმა არაფერ შუაშია. ესაა იგივე შდურვ, რომელიც შდურვას შემთხვევაში, -ა ხმოვნის წინა პოზიციაში, რეალიზებულია სონანტის უმარცვლო ვარიანტით, ხოლო შდურუს შემთხვევაში — მარცვლოვანი ვარიანტით თანხმოვნებს შორის.

³ ვა -ი კომპლექსს ყველგან პირობითად ვუწოდებთ.

⁴ ვ. თოფურია, გარდამავალი დიალექტის საკითხისათვის სვანურში კილოების მონაცემთა მიხედვით, თსუ შრ., 114, 1965, გვ. 63.

⁵ თ. გამყრელიძე, გ. მაქვარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 31—33.

დღევანდელი სვანური წყვილბაგისმიერი თანხმოვანი ძველი ხალხური სიმღერების ენაში სხვა შემთხვევებშიც არაერთხელაა წარმოდგენილი -უ ხმოვნით.

რაც შეეხება ქართულიდან ნასესხებ ძირ სიტყვას, იგი არც ერთ დიალექტში არ ავლენს ვინს, ოღონდ ვფიქრობთ, ანგარიშგასაწევია ზოგი ბალს-ნემოური ფორმაც: მურყვმა ძირად ოდე — კოშკის ძირამდე მივედი. ძირან ხვატა — ძირიანად ამოწყვეტა. ძირანემ თხუმდ — ფეხიდან (ძირიდან) თავამდე. ვითარებითი ბრუნვის -ნ/დ მაწარმოებელთა წინ -ა ხმოვნის გამოვლენა, თუ აქ სისტემათა ანალოგია არაა, მიუთითებს ამ სიტყვის ამოსავალ*ძირა ფუძეზე, რაც ერთგვარად მიგვანიშნებს ძველ სვანურ სიმღერებში დადასტურებულ ძირვა ფორმაზე (შდრ. ქორვა, ქორა, ღორ). თუ ქართულის მიხედვით ვემსჯელებთ, მაშინ ამ სიტყვაში ვინი სრულიად მოულოდნელაა, მაგრამ თუ თვით სვანური ენის შინაგან კანონზომიერებებს გავეთვალისწინებთ, მაშინ იგი გვერდით ამოუდგებოდა ინეთ ფორმებს, როგორცაა: რაშვარ (რაშე-ბი), ყანჩვარ (ყანჩები — ლაშხ.), თურქვარ (თურქები), შუბვარ (შუბები), წვადვარ (მწვადები), ბუხვარ (ბუხრები), ბუშვარ (ნაბიჭვრები), შუკვარ (გზები, შუკები) და სხვა. ამასთანავე პირველსა და უკანასკნელ შემთხვევაში ვ მხოლოდობით რიცხვშიაცაა წარმოდგენილი: რაშვ (ბეჩ., ეცერ.), შუკვ. შდრ. აგრეთვე ბუქვ (სვ. პროზ. ტ. I, იფარ., 108., 6) — ქარბუქი.

არა მხოლოდ ნასესხებ სიტყვებშია ასეთი ვითარება: ღუნვარ (ხბობები), თხუმვარ (თავეები), ქვადვარ (კედლები), ქუთვარ (ხაჭაპურები), ტოტვარ (ხელები), ტუფვარ (ტყავები), გვალვარ (სვანური სახლის ის ნაწილები, სადაც იმყოფებოდა მსხვილფეხა საქონელი), ცხუვარ (ტყვიები), ცუშვარ (თევზები—ბზ., ლშხ.), ცხადვარ (საარყე ქვაბები—უშგ.), ტუნუვარ (ქოთნები), ჰებდვარ (პებუდლები), მჟუალვარ (მუქალელები). ზემოაღნიშნულ მაგალითთა მხოლოდობითი რიცხვის ფორმებში ან სრულებით არ გვხვდება ვინი, ან აქა-იქ თითო-ორიოლა კილოკავში.

საინტერესოა, რომ ერთ-ერთ უშგულურ სიმღერაში -თე თანდებულის წინაც დასტურდება ასეთი ვ — ყად-ვ-თე — ყადთან (310, 47), თუ იგი მიცემითის მაწარმოებელი არ არის. ყურადღებას იქცევს აგრეთვე უშგულური კნინობითის ფორმა ჩაუველს (ცხენას — სვ. პოეზ., 70, 11). ამ სიტყვასთან ზოგ დიალექტში (კერძოდ, ბქ.) ვინი ვლინდება ყველა ბრუნვაში, გარდა სახელობითისა. იგი მიცემითის მაწარმოებელია და ქმნის ორფუქიანობას, ზოგჯერ სამფუქიანობასაც (ჩაუ-ვ-ემ-იშ)⁶. შდრ. აგრეთვე ლენჯერული აშხვილს (ერთს — სვ. პროზ. ტ., I, 52, 6). რამდენადმე უცნაურია მიცემითის ორ ფორმანტს (ვ და ხ) შორის კნინობითობის სუფიქსის მოქცევა, ამიტომ ამ შემთხვევაში ვინი შეიძლება ფონეტიკურ დანართად ჩავთვალოთ. საერთოდ კი, ზოგ ქვემოსვანურ კნინობით ფორმაშიც შესაძლოა გამოჩნდეს ამგვარი ვინის კვალი: ლტ. ქორუნდ < ქორ -ვ-უნდ (შდრ. ბქ. ქორულდ), ქორუნდოლ || ქორუნ-

⁶ მ. ქალღანი, სვანური ენის ბალსქვემური კილოს ეცერული თავისებურებანი, იყვ, IX—X, თბ., 1958, გვ. 209—210; თ. შარაძენიძე, სვანური ენის ლატალური კილოკავის ზოგიერთი თავისებურება, გვ. 66—67; ე. თოფურია, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართულურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, V(3), თბ., 1944, გვ. 343.

⁷ თ. შარაძენიძე, ორფუქიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნებაში, უნიანი მიცემითის გამოყენება ფუძელ დანარჩენ ბრუნეთათვის, ქართვ. ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბ., 1961, გვ. 221—231; მისივე, ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში, იყვ, VII, თბ., 1955, გვ. 128—129, 133.

7. „მაცენ“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 2

დოდ (ვ+გ=უ პროცესისათვის შდრ. ქიულდ<ქივ+გოდ „ყველის კვერი“, ლშხ. ქოროდ, ბზ. ქოროდ/ქორულ (შდრ. ფარ. ქორგდ, ლშხ. ყოროდ/ყოროდ). არა გვგონია, რომ ფუძეში ბაგისმიერ ბგერათა არსებობა უცვლიდეს სახეს კნინობითობის სუფიქსს, რადგანაც სვანურში — უმლაუტების ენაში — ხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია თითქმის გამორიცხულია.

პოეზიის ენაში, ერთსა და იმავე სიმღერაშიც კი, შეიძლება შეგვხვდეს უვინო და ვინიანი ფორმები მრავლობითში: გვალწარს (სვ. პოეზ., მულახ., 152, 39) || გვალვარს (იქვე, 154, 51), ბლუარე (სვ. პოეზ., ლშხ., 204, 19) || ბლუვარე (იქვე, 200, 38). თანამედროვე ცოცხალ მეტყველებაში, ამ თვალსაზრისით, როგორც მხოლოდობითში, ისე მრავლობითში ერთმანეთს უპირისპირდება დიალექტები თუ კილოკავები. ასე მაგალითად, ბეჩოურ-ცხუმარულ-ეცერულის ვინს ლახამულაში, ფარში, ჩუბეხევეში, ხაიშსა და ჭუბერში ნული შეესაბამება. ბალსზემოურის ცხვადვ (საარყე ქვაბი) უშგულურსა და ლაშხურში ცხვად ფორმითაა წარმოდგენილი; ბალსზემოურ-ჩუბეხეური კალვ (კალო) ეცერულსა და ქვემოსვანურში კალ-ს გვაძლევს (თუმცა ლენტეხის ტოპონიმიკაში კალვწარ ფორმაც დასტურდება), ლახამულურში კი ფონეტიკური პროცესი სხვა გზით წასულა (კალო>კალვ>კალ-ეცერ., ლშხ., ლტ./კავ-ლშმ). ზემოსვანური გვალვარ (შდრ. მხ. რ. გვალ<გვალვ<ქ. გვალო ლაშხეთში ჩაწერილ სიმღერაში ამავე ფორმითაა წარმოდგენილი, ხოლო სვანურ-ქართული ხელნაწერი ლექსიკონის მიხედვით უშგულური სიმღერის გვალარეს (მიც. ბრ.) თანამედროვე ლაშხურში გვალარს შეესაბამება (შდრ. აგრეთვე იფარული გვალწარჟი — გვალვებზე, სვ. პროზ. ტ., I, 10, 16).

აუსლაუტში -ვა კომპლექსის შემცველი ლექსიკური ერთეულები ასეთ შეფარდებას ამჟღავნებენ სვანური პოეზიის ენისა და თანამედროვე ცოცხალი მეტყველების შეპირისპირების თვალსაზრისით:

ა. ორსავე შემთხვევაში იდენტური ვითარებაა, დაცულია -ვა კომპლექსი: ძულვა (ზღვა), ნებგვა (შუბლი), უღვა (უღელი), უსგვა (ექვსი), ლაცლამაგვა (უშგ. პოეზ) / ლაცლამგვა (უშგ., კალ., იფარ. კილოკავ.), მიშგვა (ჩემს), ისგვა (შენს), კუთხვა⁸.

ბ. ძველ ხალხურ სიმღერებში წარმოდგენილ ზოგ სიტყვას აუსლაუტში -ა მოკვეცა და ამიტომ თანამედროვე მეტყველებაში -ვა დაბოლოების ნაცვლად მხოლოდ ვინი გვაქვს: ლახვა (მოა) — ლახვ, ქევა (ხევი) — ქევ, ფაყვა (ქუდი) — ფაყვ, ხეხვა (ცოლი) — ხეხვ, შუკვა (გზა, შუკა) — შუკვ, ცხეკვა (ქორი) — ცხეკვ, ფათვა (თმა) — ფათვ, ზუგვა (ბორცვი, ზეკანი) — ზუგვ, ზახხვა (ტოპონიმი ზეხხო) — ზახხვ და სხვა.

გ. პოეზიაში დადასტურებული -ვა დაბოლოება ზოგ შემთხვევაში დღეს მთლიანად მოკვეცილია: ქორვა — ქორ, ყორვა — ყორ, შდურვა — შდურ/ლ, ხუნვა — ხუნ, ძირვა — ძირ.

დ. ზოგჯერ კი სიმღერებში ერთსა და იმავე სიტყვასთან სამივე ზემოაღნიშნული ვითარება შეგვხვდება, რასაც დღევანდელ სვანურში მხოლოდ ერთი ვარიანტი შეესაბამება: ცოდვა (სვ. პოეზ., მულახ., 80, 11; 122, 67), ცოდვ (ჩვ. ჩაწ. ტექსტი), ცოდა (უშგ., 282, 24; მესტ., 172, 21; კალ., 136, 43) || ცოდი (ჩხზ., 106, 14), ცოდ. უკანასკნელი ფორმა გვხვდება როგორც ძველ

⁸ მართალია, ეს სიტყვა დღეს აღარ იხმარება აქტიურ ლექსიკურ ფონდში, მაგრამ მოხუცებმა და მოთან ახალგაზრდებმაც იციან მისი ფორმაცა და მნიშვნელობაც.

სიმღერებში, ისე თანამედროვე ცოცხალ მეტყველებაშიც. ერთ უშგულურ ზღაპარში ერთმანეთის პარალელურად იხმარება ცოდვა და ცოდ (ცოდვას დემ ზვიჩო, სი ცოდ მაგ ჯიჟმინა — სვ. პრ. ტ., I, 68, 10 — ცოდვას ვერ ვიზამ, შენ ცოდვა ყველა გიქნია). ვფიქრობთ, რომ პირველ შემთხვევაში ქართული მეტყველების გავლენასთან გვაქვს საქმე. დღეს უშგულურსა და ლაშხურში ქონების აღმნიშვნელი -წრ სუფიქსის წინ დაცულია ვინი (ცოდვარ, ცოდვარ — ცოდვიანი); თუ იგი აქაც (ისევე, როგორც სხვა შემთხვევაში ბაგისმიერი ობიექტის შემცველ ფუძეებთან) განვითარებული არ არის, მაშინ ამოსავალი (ცოდვ<ცოდვა) ვითარებაა დაცული. ცოდი, თუ ის კინობითი ფორმის (ცოდლი) შემოკლებული ვარიანტი არაა, თითქოს მოულოდნელია, მაგრამ თუ ამ თვალსაზრისით შევისწავლით პოეზიის ენის მონაცემებს და თანამედროვე სვანურის ნათესაობითი ბრუნვის -ა-შ, -იშ, -ეშ მაწარმოებელთა ერთმანეთის ნაცკლად გამოყენების შემთხვევებს, დავრწმუნდებით, რომ აქ შედარებით უფრო გვიანდელ, სხვადასხვა სისტემათა, კერძოდ კი უმლაუტიან და უუმლაუტო ფუძეთა, აღრევის შედეგთან გვაქვს საქმე (შდრ. პოეზიის — ხეხვი / ხეხვა „ცოლი“, კანი / კანა „ხარი“; პოეზიისა და ცოცხალი მეტყველების — ოქვრეშ / ოქვრაშ „ოქროსი“, ფაწვიშ / ფაწვაშ „თმისა“ და ა.შ.).

ე. ძველი სვანური ხალხური სიმღერების ენაში ზოგჯერ სრულიად მოულოდნელია -ვა აუსლაუტში: ყივ ხაგეჭახ კალვისხა — გამაგრებულან კალოში (მულახ., 124, 15) — შდრ. თანამედროვე კალვისხა (ლენჯ., სვ. პროზ. ტ., I, 19, 11) // კალუსხა (იფარ., იქვე, 10, 9). მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ თანამედროვე ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ნათესაობითის ფორმას კალვაშ (სვ. პროზ. ტ., I, მესტ. 16,7), მაშინ აქაც სახელობითში უნდა აღვადგინოთ ქორვას ანალოგიური ფუძე: ა ხმოვნის საკითხი აქაც ისევე გასარკვევია (შდრ. ქართ. კალო>სვან. კალვ), როგორც ძირვას შემთხვევაში. ბეთქილისადმი მიძღვნილ ერთ უშგულურ სიმღერაში დაცულია ამოსავალი ვითარება: ბეთქან კალოს აკელავი — ბეთქანი კალოს ლეწავს (282,3). შდრ. აგრეთვე იფარული ძეწო (სვ. პროზ. ტ., I, 100,11) „ეწო“, მაგრამ იქვეა შანწეთეხვა (105, 14) „ეწოში“. თუ ქართული კალო ბოლო ხმოვნის რედუქციის შედეგად მოგვეცმდა სვანურში კალვ სახეობას, ქართული ძირ ასეთ რასმე მოკლებული იყო (შდრ. ქ. წირვა — სვ. წირ, ლხმ. წირვ.). მიუხედავად ამისა, მაინც გვაქვს ძველ სიმღერებში კალვა, ძირვა ფორმები. ორსავე შემთხვევაში იდენტური პოზიციაა — სონანტს მოსდევს -ვა დაბოლოება, მაგრამ თუ პირველ მაგალითში ვინი კანონზომიერია, ძირვა-ს შემთხვევაში ამას ვეღარ ვიტყვით. იგი გაჩენილია ამ ფუძეში, როგორც ფონეტიკური დანართი (შდრ. რაშვ, შუბვარ, თურქვარ, ღუნვარ...). რაც შეეხება -ა ხმოვანს (კალვა, ძირვა), იგი სხვა ფუძეთა ანალოგიით უნდა იყოს გაჩენილი. ერთი კი მაინც გასაოცარია: რატომღა გაჩნდა ძირ ფუძესთან ვინი, თუ იგი ისევე დაიკარგებოდა თანამედროვე სვანურში?

რომ ვინი აშკარად ფონეტიკური დანართია, კარგად ჩანს ქართული ქარბუქის შესაბამისი სვანური ბიქვ ფორმის ანალიზიდან: ბუქ-ი>ბუქ> > ბვიქ > ბიქვ და ბუქ-ი > ბუქ > ბუქვ (იფარ., 100, 11). აუსლაუტში უ-სა და ვ-ს დისტრიბუციის დიაქრონიული ინტერპრეტაცია, სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ასეთია: [უ] თანხმოვნის შემდეგ, [ვ] ხმოვნის შემდეგ (თ. გამყრელიძე, გ. მაქავარიანი).

რომ ვინი გვიანდელი არ იყოს, მაშინ **ბუქუ** ფორმისაგან **ბუქვის** მივიღებდით სახელობითის მაწარმოებლის დართვის **შემდეგ (ბუქუ + ი > ბუქუ > ბუქვი)**.

ვ სონანტი ისტორიულად შეიძლება სხვადასხვა წარმოშობისაც იყოს: **ო** ან **უ** ხმოვნის ნარედუქციალი, **ო** ან **უ** ხმოვნის ნაუმლაუტარი, **უ** ხმოვნის პოზიციური ვარიანტი, მიცემითი ბრუნვის მაწარმოებელი, მრავლობითობის ფორმანტი, ფონეტიკურად განვითარებული ბგერა, ქართული ვინის ფონეტიკური შესატყვისი, ქართული -**ალ** სუფიქსისეული **ლ**'ს ფონეტიკური ან მორფოლოგიური ეკვივალენტი⁹.

ამათგან რომელი ფუნქციის მატარებელი უნდა იყოს ჩვენ მიერ ზემოთ წარმოდგენილ მასალაში (**ქორვა, ყორვა, შდურვა, ხუნვა, ძირვა**) ვინი? **ძირვა**-ს შესახებ ჩვენი მოსაზრებანი უკვე გამოვთქვით, ახლა სხვა შემთხვევები განვიხილოთ: ხომ არა გვაქვს აქაც **ძირვა**-ს მსგავსი ვითარება, ან დეტერმინანტი სუფიქსის კვალი?

ჯერ კიდევ სამ ათეულ წელზე მეტი ხნის წინ არნ. ჩიქობავა¹⁰ აღნიშნავდა: „სვანურ სადა სახელთა უმეტესობაში არ ჩანს მეგრულისა, ჭანურისა და ქართულის სახელთა ფუძეებში შენიშნული აფიქსები. იყო და დაიკარგა ფონეტიკური მიზეზებისა გამო, თუ არც ყოფილა ეს აფიქსები? უფრო უკანასკნელი, ვინმე პირველი... შეიძლებოდა გვეფიქრა: ფონეტიკურმა მიზეზებმა მოშალეს სვანურში სათანადო სუფიქსებო, მაგრამ სახელობითის ნიშანმა (-**ე/-ი**) სახელში გარკვეული კვალი დატოვა, რამაც ამ ნიშნის აღდგენა შესაძლებელი გახადა. სადა სახელებში დეტერმინანტ სუფიქსთა ასეთი ნაკვალევი თითქოს არა ჩანს. სახელისაგან ნაწარმოებ სახელებსა და ნახმარ სახელებში — მიმღობებში — გარკვეული სუფიქსები გვაქვს. სვანურში დეტერმინანტ სუფიქსთა ძიებისას ეს სუფიქსები უნდა იქნეს გათვალისწინებული. **საკითხს სპეციალური განხილვა ესაჭიროება**“ (ხაზი ჩვენია. — ი. ჩ.). თ. შარაძენიძე¹¹ ზოგიერთი სახელის მრავლობით რიცხვში გამოვლენილ ბგერათა თუ მარცვალთა საკითხს საბოლოოდ გადაწყვეტილად მხოლოდ სვანურ დეტერმინანტთა სპეციალური შესწავლის შემდგომ მიიჩნევს. მ. ქალდანის¹² ვარაუდის მიხედვით, -**ვ** ფუძის დეტერმინანტი სუფიქსი ჩანს ზოგ პირველად

⁹ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 85, 102—103, 130. თ. შარაძენიძე, სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება სვანურში ბალსზემოური კილოს მიხედვით, იკვ, VI, თბ., 1954, გვ. 198—199; მისივე, სვანური ენის ლატალური კილოკავის ზოგიერთი თავისებურება, გვ. 52—53; მ. ქალდანი, სვანური ენის ლახამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი, იკვ, VII, თბ., 1955; გვ. 153, 189—192; მისივე, სვანური ენის ბალსზემოური კილოს ეცრული თავისებურებანი, გვ. 209—210; მისივე, სვანური ენის ფონეტიკა, I, უმლაუტის სისტემა სვანურში, თბ., 1969; გვ. 71—122; მისივე, მუფ/მგუ-ძირისაგან ნაწარმოებ ტოპონიმთა საკითხისათვის, მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის პირველი სამეცნიერო სესია, სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებთა თეზისები, მესტია, 1971, გვ. 14—15; თ. გამყრელიძე, გ. მაქავეარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 32—33; ა. თაყაიშვილი, ქვა — სიტყვის აგებულებისათვის, იკვ, XV, თბ., 1966, გვ. 247—248.

¹⁰ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება, ქართვ. ენებში, გვ. 103.

¹¹ თ. შარაძენიძე, სახელთა მრ. რიცხვის წარმოება სვანურში ბალსზემოური კილოს მიხედვით, გვ. 199.

¹² მ. ქალდანი, სვანური ენის ლახამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 189—192.

სახელთან და მიმღეობებთანაც (სკარვ — სამძოს ერთობლივი სალოცავი, წირვ — ურო, წირვა; ნედვ — ნაღი, მუსვ — თოვლი, მალვ/მავ — მელა, წაბვ — სამართებელი, ყაბვ — წვერი, კალმახვ — კალმახი, ნა-რდ-ვ — ნამყოფი, ნა-მარ-ვ — ნამზადები, ლუ-ჭაბ-ვ — წყეული...). ვინიანი ვარიანტები პირველად სახელებში მხოლოდ ლახამულურ კილოკავს ახასიათებს, მიმღეობებთან კი ეს ვინი ხან წარმოდგენილია ზემოსვანურსა და ლენტეხურში, ხან კი — არა, ხოლო, რაც შეეხება ლახმურს, აქ ნამყო დროის ნა- პრეფიქსიანი მიმღეობას იგი არასოდეს არა აქვს აუსლაუტში.

სვანურ დეტერმინანტ სუფიქსებს მოგვიანებით მხოლოდ გაცვრით შეეხო გ. მაჭავარიანი სხვა საკითხთან დაკავშირებით თავის ერთ-ერთ გამოუქვეყნებელ ნაშრომში „მახვილის საკითხისათვის ქართველურ ენებში“¹³. მან სპეციალური ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ კვეცას უმთავრესად სონანტები (ვ, ნ, ლ...) ვანიციდიან, ქართველურ ენებში კი (მათ შორის სვანურში) სწორედ სონანტები შეადგენენ დეტერმინანტი სუფიქსების თანხმონით ელემენტს (გვ. 99). სვანური ჭითხ (წყრთა) და კოჯ (კლდე) სიტყვათა ანალიზისას გ. მაჭავარიანი გამოთქვამს ძალზე ფრთხილ ვარაუდს - ა დეტერმინანტის შესახებ, რომელიც აუსლაუტში მოეკვეცა სვანურს. ქართული კლდე-ს შესატყვის, ამოსავალ ფორმაზე მსჯელობისას ავტორი კითხულობს: *კოჯ-ე თუ კოჯ-ა? და მეორე აღდგენილ ფორმას რეალურ, დადასტურებულ მონაცემად მიიჩნევს სწორედ სვანური პოეზიის მიხედვით. მაშასადამე, ე. წ. უტყვი - ა ხმოვანი, რომელიც დაახლოებით ნახევარი საუკუნის წინ ფუძისეულად მიიჩნეის ა. შანიძემ და ვ. თოფურიაძე¹⁴, გ. მაჭავარიანის ვარაუდის მიხედვით, დეტერმინანტი სუფიქსი კი შეიძლება იყოს.

ამრიგად, გარკვეულ მასალაში შესაძლებელია ქართ. -აღ/-ელ/-ლ — სვან. -უ/-ვ დეტერმინანტ სუფიქსთა არსებობის დადასტურება:

კურ-ელ	კურ-უ (მრ. რ. კურ-ვ-აღ)
ულ-ელ	ულ-ვ-ა (მრ. რ. უღ-ვ-აღ)
კედ-ელ	ქედ-ვ>ქაღვ>ქვაღ (მრ. რ. ქვაღ-ვ-არ) ¹⁵ .
ვაშ-ლ	ვისგ-ვ (მრ. რ. უსგ-ვ-არ)
ოფ-ლ	ვეფ<*ვეფ-ვ
კვამ-ლ	კვამ<კვამ-ვ

საინტერესოა, რომ ლენტეხურში უღვალ მხოლობითის გავებით იხმარება, ე. ი. იგი ქართულ უღელ-ს შეესაბამება. ჩვენი ყურადღება მიიქცია ერთ ძველისძველ მულახურ სიმღერაში დადასტურებულმა ფორმამ უღვლქმიშ (სვ. პოეზ., 246, 2—9), რაც დღეს გაუგებარია. ვფიქრობთ, რომ აქაც უღვალ სიტყვის ერგატივზე დამყარებული ნათესაობითი გვაქვს, ე. ი. მხოლობითის მნიშვნელობით უღვალ დღეს ლენტეხურში უნდა განვიხილოთ, როგორც არ-

¹³ შრომის ანოტაცია გამოაქვეყნა მ. მაჭავარიანმა, იხ. „მიმოხილველი“, 6—9, სამეცნიერო-ბიბლიოგრაფიული კრებული, თბ., 1972, გვ. 506—509.

¹⁴ ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, „არილი“, პროფ. ი. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული, ტფ., 1925, გვ. 219—220. ვ. თოფურია, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში, ტსუ მოამბე, VII, 1927, გვ. 301.

¹⁵ მრავლობითის ფორმაში მეორე ვინი აშკარად განეითარებულა ფუძის შიგნით გადასმულა წყვილბაგისმოური ბგერის (დეტერმინანტი სუფიქსის) არსებობის გამო.

ქაიზში, ადრე კი ეს ფორმა სვანურის სხვა დიალექტებსაც ახასიათებდა (ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ეცერის თემის ერთი სოფლის სახელწოდებაც — უღვალ), სადაც ბოლოკიდური ღასის მოკვეციის შედეგად მივიღეთ დღევანდელი უღვა. მრავლობითში ღასი უფრო მკვიდრი აღმოჩნდა, რადგანაც იგი ამ კატეგორიის მაწარმოებელია. უღვა¹⁶სთან უნდა ჰქონდეს აგრეთვე კავშირი ერთი სვანური უღელტეხილის სახელწოდებასაც — ესაა უღვირ ზავარ, რომელიც ძველი ხალხური სიმღერების ენაში უღვა ფორმითაც დასტურდება: ლალგანა ისგვი კანარე უღვა ზავარის ჯიგვდა — შეწირული შენი ხარები უღვის ქედზე გელვა (უშგ., 22, 10).

როგორც ვხედავთ, ღასის შემცველ სუფიქსებს სვანურში ძირითადად ვინი შეესაბამება, მაგრამ ზოგჯერ პირიქითაც ხდება. ქართული წყვილბაგის-მიერი ბგერის ნაცვლად სვანურში სწორედ სონორი წარმოგვიდგება (ღვი-ნო — ღვინაღღ, ღვინ-ელ, მოსალოდნელი იყო ღვინვ ან ღვინ, მაგრამ ამ ნა-სესხებ სიტყვას სხვა თავისებურებანიც გააჩნია ქართველურ ენებში და ამიტომ არც ვასაკვირია რაიმე).

შესაძლოა, ქორვა, ყორვა, შდურვა, ხუნვა-ს შემთხვევაშიაც დეტერმინანტ სუფიქსთან გვექონდეს საქმე, მაგრამ რა უნდა იყოს -ა, ძნელი სათქმელია. თუ ის ფუძისეულია (შდრ. მხ. რ. ნათ. ბრ. ქორა-შ, ყორა-შ, შდურა-შ), მაშინ ფონეტიკურად განვითარებული ვინის ან დეტერმინანტი სუფიქსის შემდეგ თითქოს არ უნდა მოხვედრილიყო. ინლაუტში ვ ვითარდება ჩვეულებრივ ფუძესა და ბრუნვის, რიცხვის ან სხვა რომელიმე კატეგორიის მაწარმოებელ მორფემას შორის. ასეთ ვინს სპეციალურ ლიტერატურაში ხან ხმოვანთვასაყარს უწოდებენ (თ. შარაძენიძე)¹⁶, ხანაც — გარდამავალ ბგერას (gliede) (თ. გამყრელიძე, გ. მაქაჯარიანი)¹⁷: მუ-ვ-ემ/მუ-ვ-ემ-იშ „მამის“, ლამუვარ/ლამვარ (ბზ.), ლამუარ/ლამვერ (ლშხ.)-მეორე ფორმა პოეზიისა, 252, 14—15), ლამერ (ლტ.) „მამისეული ოჯახი“, ბუვაშ (სვ. პოეზ., ლტლ-ბეჩ., 164, 72) || ბუაშ (იქვე)¹⁸, „მამისავ“, გუ-ვ-ემ (ზ. სვ.) „გულმა“, ცხუ-ვ-ემ (ზ. სვ.) „ისარმა“, გუ-ვ-რ-ემ (სვ. პოეზ., მულახ., 80, 24) „გულუბის“, ცხუ-ვ-რ-ემ (ბზ.) „ისრების“, ჰკუ-ვ-იერ (ლტ.) „ქვეიანი“, ფათუ-ვ-არ „თმეპი“, შუკუ-ვ-არ „გზები“, ჯიკუ-ვ-არ „ძელები“, მუგუ-ვ-არ „მტრედები“, ლუსუ-ვ-არ „ძუძუები“, ნაჟუ-ვ-არ „ნაკვალევები“, ნინჩუ-ვ-არ „დრუნჩები“, მეთხუ-ვ-არ/მეთოხ-ვ-არ „მონადირე“, უკანასკნელი მაგალითები ლენტეხური კილოს კუთვნილებას¹⁹, მაგრამ რომ მრავლობითის მორფემის წინ, ო და უ-ს შემცველ ფუძეებთან, ვინის ჩართვა მხოლოდ ლენტეხურს არ ახასიათებდა, ამაზე მიუთითებს მულახში ჩაწერილ სიმღერაში დადასტურებული ცუჴ²⁰უ²¹ვარე, ცუჴუვარეს (თევზები, თევზებს) ფორმები (სვ. პოეზ., 102, 31—32) || ცუჴვარს (იქვე, მულახ, 186, 19)²⁰. შდრ. აგრეთვე თანამედროვე ლენჯერული ჩირხუ-ვარს / ჩირხაწლხ (სვ. პროზ. ტ., I, 19, 12) „სიბ ქებეს“, ჩირხუვარამჟე (იქვე, 19, 14) „სიბ ქებთან“ (მხ. რ. ჩირხუ).

¹⁶ თ. შარაძენიძე, ორფუძიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნვაში, გვ. 223.

¹⁷ თ. გამყრელიძე, გ. მაქაჯარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, გვ. 27.

¹⁸ დღეს მხოლოდ უგანო ფორმა იხმარება.

¹⁹ მ. ქალღანი, სვანური ვინის ლენტეხური კილოს ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება, გვ. 175.

²⁰ დღეს ზემო სვანეთში ცუჴარ/ცუჴარ გვაქვს.

არც იმის უდავოდ თქმაა ადვილი, ჯერ -ა დაიკარგა და მერე აუსლაუტ-ში, სონორის მომდევნო პოზიციაში, მოხვედრილი ვინი, თუ პირიქით, ჯერ ვინი და მერე -ა ხმოვანი. ქვემო სვანური მრავლობითის ფორმები ქორვალ/ქორვალ, ყორვალ/ყორვალ მიუთითებს სწორედ -ა ხმოვნის მოკვეცაზე, ხოლო ძველი ხალხური სიმღერების ქორვა/ქორა/ქორ, ყორვა/ყორა/ყორ, ხუნვა/ხუნა/ხუნ ფორმები, რომლებიც სხვადასხვა ქრონოლოგიურ დონეს განეკუთვნებიან, ხელს უშლიან ამგვარ ვარაუდს (მდრ. ბზ. კალვ, მაგრამ ლზმ. კავ).

შესაძლოა ზემოაღნიშნულ მასალაში, რაკი ძირები **ო** ან **უ** ხმოვანს შეიცავენ, ფონეტიკურად განვითარდა **ვ**, რომელიც აუსლაუტში, სონორთა მომდევნო პოზიციაში, მოხვედრის შემდეგ მხოლობითის ფორმებში მთელს სვანურში დაიკარგა. ზემოსვანურმა ვერც მრავლობითში შეინარჩუნა იგი, ხოლო ლაშხურ-ლენტეხურმა ინლაუტში დაიცვა ვინი. ეს ვარაუდი უფრო თანმიმდევრული იქნებოდა მაშინ, თუ პოეზიის ენაში დავადასტურებდით უანო (ქორვ, ყორვ, ხუნვ, შდურვ) ფორმებს. ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმასაც, რომ ჩვენს მაგალითებში ვინი ყველგან სონორ ბგერებს მოსდევს, ხოლო „სონორ თანხმოვნებთან მეზობლობაში ყოველთვის ვინის რაღაც თავისებურებებს ვაწყდებით სვანურში“²¹. ამ თვალსაზრისით შეიძლება გავიხსენოთ ერთი სვანური ტოპონიმის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა მუჟალვან-შ (მდრ. მხ. რ. მუჟალ, მრ. რ. მუჟალვან) „მუჟალის“, სადაც -ლვ- კომპლექსის განიხილავენ, როგორც სონანტის ლაბიალიზებულ ვარიანტს²². ამგვარ რასმე უნდა ჰქონდეს ადგილი ჩვენს განსახილველ ლექსიკურ ერთეულებშიც. ხომ არ შეგვიშლიდა ხელს ბზ. ჭუვა (მდრ. ბქ. ჭუ²³), უშგ. ჭუვოლ (ყინ. ფ.) „ძუ ძალი“, ბუვა მიშგუ (სვ. პოეზ., ლტლ.-ბეჩ., 162, 7) „მამაჩემო“ ფორმები? აქ ხომ სონორი ბგერები არა გვაქვს? მაგრამ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ლაბიალიზაციისაკენ მიდრეკილება სვანურში სწორედ მაშინ ვლინდება, როცა ფუძე **ო** ან **უ** ხმოვანს შეიცავს. ასეთ ხმოვნებთან გაჩენილი ვინი სხვა შემთხვევაში, სხვა ქრონოლოგიურ დონეზე ან სხვა ფონეტიკურ სიტუაციაში თუ ენობრივ მონაცემში (დიალექტში, კილოკავში) პირველ რიგში სწორედ ბაგისმიერი ან სონორი თანხმოვნების მომდევნო პოზიციაში იწყებს დაკარგვას.

ვ ბგერის დაკარგვა სხვადასხვა ტემპით და სხვადასხვა პირობებში ხორციელდება კილოების მიხედვით, მაგრამ აშკარაა, რომ **ვ**-ს გაქრობის ტენდენცია მთელი სვანურისათვის ყოფილა დამახასიათებელი. ამასთანავე, ეს ტენდენცია საკმაოდ ძველიც ჩანს²⁴.

მაშასადამე, ორი ურთიერთსაპირისპირო პროცესი — ლაბიალიზაციისაკენ მიდრეკილება და ლაბიალიზაციის მოშლა ახასიათებდა და ახასიათებს სვანურს.

ბოლოკიდურ -ა ხმოვანთან დაკავშირებით, ქართულიდან სვანურში შესული მასალის ანალიზის საფუძველზე, შეიძლება ასეთი სურათი წარმოვადგინოთ:

²¹ მ. ქალღანი, სვანური ენის ლენტეხური კილოს ზოვიერთი ფონეტიკური თავისებურება, გვ. 175.

²² მ. ქალღანი, მუჟ/მუჟ. ძირისაგან ნაწარმოებ ტოპონიმთა საკითხისათვის, გვ. 14.

²³ რომ ბალსქემოთაც გვქონდა ჭუვა-ს მსგავსი ფორმა, ამაზე შეიძლება მიუთითებდეს ზემოსვანური მასლარი ლი-ჯვან-ალ/ლი-ჯვან-ალ „მძუნობა“.

²⁴ თ. შარაძენიძე, ორფუძიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნებაში, გვ. 222.

1. -ვა დაბოლოების შემცველ სიტყვებს ჯერ -ა მოეკვეცათ, შემდეგ კი — ვინი (წირვა>წირვ>წირ, ცოდა>ცოდვ>ცოდ).

2. ქართული ფუძე არ შეიცავდა -ვა დაბოლოებას, მან იგი ჯერ გაიჩინა სვანურში, მერე ისევ დაკარგა (ძირ>ძირვა>ძირვ/ძირა>ძირ).

3. აუსლაუტში -ა დაბოლოება გაუჩინარდა, მაგრამ, სამაგიეროდ, ქართულს შეკვეცილ ფუძეს სვანურში ვინი დამატა (ყანჩა>ბქ. ყანჩ||ყანჩვ., შდრ. ლშხ. მრ. რ. ფ. ყანჩვარ; ყბა>*ყ^აბა>ყაბა>ყაბვ>ყაბ||ყაფ²⁵ „წვერი“).

ახლა, რაც შეეხება სვანურ სიმღერებში დადასტურებულ ბაჩვან (მულახ, 18, 69) და ზავას (უშგ., 308, 27) ფორმებს. იქმნება მოჩვენებითი შთაბეჭდილება, რომ თითქოს აქ ქორვად/ქორვას მსგავსი ფორმები გვაქვს და მათ ანალოგიურად სახელობითში ბაჩვა, ზავა ფუძეები უნდა აღვადგინოთ. ბაჩვან ფორმის ანალიზის საფუძველზე სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება ვინის დეტერმინანტობის შესახებ: „იქნებ ვინი ფორმაში ბაჩვთი (და ზოგიერთ მსგავს შემთხვევაში) არ იყოს მიცემითობის გამომხატველი და გაიაზრებოდეს ისე, როგორც ვინი ვისგვ, ვისკვ, ჟედვ ფორმებში“²⁶. საგულისხმოა, რომ მ. ქალდანმა²⁷ ეცერულსა და ბეჩოურში, თ. შარაძენიძემ²⁸ — ბეჩოურში, ხოლო გ. მაკავარიანმა²⁹ — ლაშხურში მხოლოდითი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმებში დაადასტურეს რაშვ და ჟედვ: იმხენ ესერ ოხენდა ალი რაშვ — საიდან მოიყვანე ეს რაში? ჟედვ ჩვადკვარ შუკუნჩუ ლქაჩ დეშდევემ — ძალი ჩააგლო (გადააგლო) გზიდან დაჭრილმა დავემა. უშგულურ ცოცხალ მეტყველებაში რაშვ ჩვენ შეგვხვდა სახელობითის ფორმაში: რაშვ ხაყლე ამსვალდს (სვ. პროზ. ტ. I, 79, 11) — რაში ეუბნება ცხენს. ალას რაშვ ე'ოხკაზმეხ (იქვე, 80, 1) — ამას რაში შეუკაზმეს. მეჩი რაშვ ხაპ-პჷნა (იქვე, 79, 6—7) — ბებერი რაში დაბმული ყოფილა.

მ. ქალდანს რაშვ ფუძეში ვინი განვითარებულად მიაჩნია (შდრ. სხვა თანხმოვანფუძიან სახელთა აუსლაუტები — მიქვ (ბეჩ.)/მიქ(ჩხბ.) — რქა, დვისვ (ბეჩ./დვის (ჩხბ.) — ჭირხლი, ვიშკვ (ბეჩ.)/ვიშკ (ჩხბ., ლხმ.) — პირი, ჩიაგვ (ბეჩ.)/ჩიაგ (ჩხბ., ლხმ.) — ყველგან, ლასკარვ (ბეჩ.)/ლასკარ (ჩხბ., ლხმ.); ხოლო რაშვარ ფორმასთან დაკავშირებით თ. შარაძენიძე ასე მსჯელობს: „მრავლობითში -არ სუფიქსის წინ ვ-ს გამოვლენა საერთოდ დამახასიათებელია სახელთა მთელი ჯგუფისთვის (ქუთვარ, ჰულვარ, ჭვანდვარ). ეს მოვლენა ჯერჯერობით ახსნილი არ არის (ხაზი ჩენია. — ო. ჩ.). ორი შესაძლებლობაა: ან ვ თვითონაა მრავლობითის ნიშანი (მართლაც, უ სუფიქსი მრავლობითის

²⁵ თ. გამყრელიძე, გ. მაკავარიანი, სონანტო სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, გვ. 118, Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964, გვ. 209. უნდა აღინიშნოს, რომ ყაფ ფორმა არ არის რეალური, იგი არ დასტურდება არც ძველი სიმღერების ენაში და არც თანამედროვე ცოცხალ მეტყველებაში. მაგრამ თ. გამყრელიძე და გ. მაკავარიანი, ალბათ ლი-ღ-ყაფ-იელ „მასხრობა“ ფუძის შემცველ -ყაფ-ძირს გულისხმობენ, რომელიც ბოლოსდაბოლოს ყბედობას (ეს კი თავის მხრივ ყბას) უკავშირდება (შდრ. ზსჯ., ლშ. ჰაყბა/ყაყბა, ლტ. აბაყა „ყბა“ და ყაბაზა „მოლაყბე“; „ოაქლაქა“).

²⁶ ა. თაყაიშვილი, ქვა-სიტყვის აგებულებისათვის, ივე, XV, თბ., 1966, გვ. 247.

²⁷ მ. ქალდან, სვანური ენის ბალსქვემოური კლასის ეცერული თავისებურებანი, გვ. 210; მისივე, სვანური ენის ბეჩოური კილოკავის ფონეტური თავისებურებანი, ივე, XIII, თბ., 1962, გვ. 200.

²⁸ თ. შარაძენიძე, სვანური ენის ლატალური კილოკავის ზოგიერთი თავისებურება, გვ. 66—67.

²⁹ ა. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., სქ. 16.

მაწარმოებლად გვხვდება სვანურში), ან არადა იგი სხვა ფუნქციისა უნდა ყოფილიყო, მხოლოდობითშიც დაერთვოდა სახელებს და დაიკარგა, მრავლობითმა კი შემოგვიჩინა. მეორე შესაძლებლობის რეალურობაზე მიუთითებს ბენიოურის მხოლოდობით რიცხვში დადასტურებული ფორმა რაშვ³⁰. რომ პირველი შესაძლებლობა (ორმაგი მრავლობითობა) გამორიცხულია, ამაზე ძველ სვანურ ხალხურ სიმღერებში ჩვენს მიერ დადასტურებული ქორვა, ყორვა, შდურვა, ხუნვა, ძირვა ფორმები მიუთითებენ. მაგრამ რომ ვინას ფუნქციის გარკვევა საკმაოდ ძნელია, ამაზე მიუთითებს მ. ქალდანის ორი ნაშრომის ერთმანეთთან შედარება. „სვანური ენის ლაზამულური კილოკავის ფონეტიკურ თავისებურებებში“ თანხმოდანფუძიან სახელთა და მიმღობათა აუსლაუტში განვითარებული ვინი მას დეტერმინანტ სუფიქსად მაჩნია (გვ. 189—192), ხოლო ეცერულის თავისებურებებზე მსჯელობისას ასეთი ვინი შეფასებულია როგორც სიტყვის ბოლოს ფონეტიკურად განვითარებული ბგერა (გვ. 210).

ახლა, რაც შეეხება ლაშხურის სახელობითში დადასტურებულ შედვ ფორმას, რომლის ანალიზიც, ბაჩვან ფორმის გვერდით, საშუალებას აძლევს ა. თაყაიშვილს ორსავე სიტყვაში დაინახოს ქართული -ალ/-ავ დეტერმინანტის სუფიქსის (ძალ-ლ, გა-ქვ-ავ-ება, ჩა-ქვ-ალ-ვა-ა>ჩა-ქოლ-ვა-ა) შდრ. მეგრ. (ქუ-ალ-ამ-ი, ქუ-ალ-ონ-ი) მორფოლოგიური ეკვივალენტი და არა ორფუძიანობის შემქმნელი მიცემითის მორფემა. ერთ-ერთ საბუთად ავტორი ასახელებს იმას, რომ მიცემითის ვ- ნიშნინი ფუძე მხოლოდ დ- ნიშნიან ვითარებითს აწარმოებს. მაგრამ თუ ღრმად ჩავუყვირდებით წარიან ბრუნებას, რომელიც დღეს გადმონაშთის სახითა დასტურდება სვანურში და მთლიან სისტემას არ ქმნის, აღმოჩნდება, რომ ზავნ ი ზავნ (წლიდან წლამდე) ფორმა მიცემითზე დამყარებული ვითარებითაა. გარდა ამისა, წარიანი ვითარებითის ფორმით ძველ სვანურ სიმღერებში (და დღესაც) ქვის აღმნიშვნელი სიტყვა უწინოდაც დასტურდება: ბაჩან ი ბაჩან (სვ. პოეზ., ხალდე, 178, 29) || ბაჩან ი ბაჩან (იქვე, მესტია, 130, 7) || ბაჩან ი ბაჩან (დღეს) — ქვიდან ქვაზე. -ა ხმოვანი ფუძისეულია (ბაჩან — სვ. პოეზ., უშგ., 238, 9 — ქვას, ბაჩან ბოგენ — იქვე, მულახ., 56, 2 — ქვის ხიდზე), მაგრამ ბაჩვან ფორმაში მის ფუძისეულობაზე ლაპარაკი შეიძლება გავევიჩიოდეს. აქ ალბათ -ან მთლიანად ბრუნვის მაწარმოებელია (შდრ. სხვა ანალოგიური შემთხვევები: ჩაუან — ცხენით, სვ. პოეზ., 198, 7; ნაღებან — ნაღებით, 170, 34; მადილან — მადლით, 170, 24...).

ქართული -ალ სუფიქსის (ქვ-ალ>ქვ-ა) მორფოლოგიურ ეკვივალენტად (არნ. ჩიქობავა) ან ფონეტიკურ შესატყვისად (თ. გამყრელიძე, გ. მაქავარიანი) სვანურში -უ/-ვ ბგერის წარმოდგენა სრულიად ბუნებრივია, რომ საერთოდ ადვილად სარწმუნო იყოს სვანური ბაჩ და ქართული ქვა ძირების ერთმანეთთან დაკავშირება (ბაჩ<*ბაჩვ<*ბაჩავ<*ბაქვ). ა. თაყაიშვილის საკმაოდ საინტერესო დაკვირვებაში გარკვეული სიძნელეები რომ მოიხსნას კიდევ, მაინც აუხსნელი დარჩებოდა ბაჩვან ფორმაში -ა ხმოვნის საკათხი, თუ ის ბრუნების წარიანი სისტემის მაწარმოებელ ელემენტად არ ჩავთვალეთ.

ჯერ კიდევ ნ. მარიდან მოყოლებული სპეციალურ ლიტერატურაში³⁰ არაერთხელ აღნიშნულა ლასისა და ვინის ერთმანეთთან ფონეტიკურად დაკავში-

³⁰ Н. Я. Марр. Где сохранилось сванское склонение. ИИАН, СПб, 1911, გვ. 1201. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 130; მ. ქალდანო, სვანური ენის ლაზამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 153—

რების შესაძლებლობის შესახებ. ლ>ვ ახსნილია, როგორც ლაბიალიზაციის მოვლენა. მ. ქალდანს საგანგებოდ აქვს აღნიშნული ამ ფონეტიკური პროცესის შესახებ ბალსტიკემოური კილოს ლახამულური კილოკავის ხაიშურ თქმასთან დაკავშირებით, ხოლო თ. გამყრელიძე და გ. მაჭავარიანი სონანტთა თეორიიდან ამოსვლით ლ>ვ პროცესს ვარაუდობენ მთელი სვანურისათვის. მაშასადამე, მათი აზრით, ქართ. -აღ/-ელ/-ილ/-ლ — სვან. -უ/-ვ მორფოლოგიურ ელემენტთა (დეტერმინანტთა) ეკვივალენტობა კი არაა, არამედ სრულიად კანონზომიერი ფონეტიკური ბევრათშესატყვისობა. ამის მიხედვით, საერთო-ქართველური *ძ, აღდი ფუძის შესატყვისად სვანურში უნდა მოველოდეთ *ჭაღვ<შაღვ ფორმას³¹, მაგრამ სახელობით ბრუნვაში ფუძისეულ და ფორმანტისეულ ხმოვანთა ურთიერთმოქმედების შედეგად ვღებულობთ შაღვ<შაღვ ფორმას. ამასთანავე, „რაც შემოხვევაში ბიოლოგიური -ვ მოკვეცილია. შაღვ ფორმა თითქმის გამოსულია ხმარებიდან: ჩვეულებრივია შაღ“³². უცნაურია, მაგრამ ფაქტია, რომ ლაშხურმა დიალექტმა, რომელიც ბრუნების სისტემაში ინოვაციებს უფრო ავლენს, ვიდრე იცავს არქაიზმებს, გ. მაჭავარიანის ცნობით, სახელობითში შაღვ ფორმა შემოგვინახა. საინტერესოა, რომ იმავე ლაშხურში გვაქვს დეშდვ ქართული დათვ- ფუძის შესატყვისად, ე. ი. მოხდა წინა მიმართულების უმლაუტი (დაშდვ+ი>დაშდვ>დეშდვ)³³, მაგრამ ვინს არაფერი მოსვლია, არ დაკარგულა. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სვანურ სახელთა აუსლაუტებში ყოველგვარი ვინი როდი იკარგვის. ამ მხრივ შედარებით გამძლეობას იჩენს ქართული ვინის ფონეტიკური შესატყვისი (დაშდვ „დათვი“, დაწ „დევი“, შდუგვ თაგვი“, ზაგ „ზავი“, ლირდვ (რღვევა“, ნწზვ „კვალი“ < *ნა-გზ-ვ < ნა-გზ-ევ-ი, მაგრამ შდრ. შდა < ქ. თავ — „თავთავი“, ხვან-ა < ქ. ხვავ- „ხვერი“) და დრო კილოთა (უწყვეტელი, ხოლმეობითი, წყვეტილი) მაწარმოებელი ფორმანტი (ხაჰდვ „აძლევა“, ანჯდენივ „მოვიდოდა იქნებოდა“ და სხვ.).

მაშასადამე, სახელობით ბრუნვაში დადასტურებული ლაშხური შაღვ სავსებით კანონზომიერი ფორმაა, მაგრამ მისი არსებობა სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ ბაჩვან (ქვეით) და მით უმეტეს ბაჩვი ფორმებში ვინი ფუძისეულია, დეტერმინანტი სუფიქსის შესაბამისი ელემენტია. პირველ შემთხვევაში მულახურ სიმღერაში შემონახულია უძველესი, ვინიან ბრუნებაზე დამყა-

154; მისივე, მუთ/მგუ- ძირისავე ნაწარმოებ ტოპონიმა საკთხისათვის, გვ. 14; თ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე, ბრუნებთა კლასიფიკაციისათვის სვანურში, გვ. 127; გ. რ ო გ ა ვ ე ა, ფუძის ბიოლოგიურ სონორთა პოზიციური ცვლილებებისათვის ქართველურ ენებში, საქ. სსრ მეც. აკად. საზ. მეცნ. განყოფ. მოამბე, I, თბ., 1962, გვ. 226 და შმდ. თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, გვ. 82, 94, 154—157, 333, 348, 351—353 და სხვ., გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, მახვილის საკთხისათვის ქართველურ ენებში, მიმოხილველი, 6—9, გვ. 507.

³¹ უქონლობის სუფიქსის წინა პოზიციაში შაღვ დაცულია კიდეც, რადგანაც ფუძის მომდევნოდ პალატალური ხმოვანი მოსალოდნელი არ არის (შაღვურ მეზგე ყუგ ესერ ლო, ბქ. — უძალდო ოჯახი ყრუ არის).

³² თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

³³ გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, ხმოვანთა შესატყვისობის ისტორიიდან ქართველურ ენებში, თსუ შრომები, ტ. 69, თბ., 1958, გვ. 272; მისივე, უმლაუტის ისტორიიდან სვანურში, ივე XVII, თბ., 1970, გვ. 94—104; თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 155; K. H. S c h m i d t. Studien zur rekonstruktion des Lautstandes der Südkaukasischen Gr undsprache, Wiesbaden, 1962, გვ. 30—31, 50—51.

რებული ნარიანი ვითარებითი (მდრ. დღევანდელი ბაჩდ/ბაჩშვ ოხგვაშლახ — ქვით ამოუვსიათ). ამაში ვასაკვირი სრულებით არაფერია, რადგანაც სვანური ბრუნების თითქმის ყველა ტიპს (გარდა ე. წ. ქართველური სისტემისა) ახასიათებს ორფუძიანობა. მაშ, რატომ უნდა იყოს ამ მხრივ გამოწვევის ვინი-ან მიცემითზე დამყარებული ვითარებითი? რაც შეეხება ა. თაყაიშვილის მიერ სვანური ზოგნიდან მოტანილ ფორმას ბაჩვეი³⁴ (190, 31) — ქვაზე, იგი აშკარად მიცემითია და არა მარტო ძველი ხალხური სიმღერების ენაში, არამედ თანამედროვე ცოცხალ მეტყველებაშიც ფრიალ გავრცელებული, სხვადასხვა თანდებულთა წინ (მდრ. მაგ. გვაშვეი — საქმეზე, საქმის შესახებ; ბინტვეი — ნისლზე, ნაბჰვეი — ნაბიჯზე, დაბვეი — ყანისკენ...).

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ გ. კლიმოვს შესაძლებლად მიაჩნია სვანური მიცემითის მორფემაში დანახოს საერთო-ქართველურ სახელთა გადაზრიანებული ფუძისეული *-ლ თანხმოვანი³⁵.

ზავს გვხვდება ერთ უშგულურ სიმღერაში: სემი ზავს დემ იცებვი — სამ წელს გარს ვერ შემოუვლის (სვ. პოეზ., 308, 27). დღეს უშგულში ზანს ფორმა იხმარება, ბალსხემოთ და ლაშხეთში ზანს, ხოლო ბალსქვემოურში — ზავ. რაც შეეხება სახელობითს, აქ ზან/ზა გვაქვს. საინტერესოა, რომ ზანს პარალელურად გ. კლიმოვს ზავ ფორმაც მოაქვს³⁶; უკანასკნელ შემთხვევაში, ალბათ, ზემოსვანური ზავობ ფორმის (მდრ. ლაშხ. ზა-ა-ობ „მოსავლიანობა“) ანალოგიური მასალა იგულისხმება. აუსლაუტში ვინი და მოტი ზოგჯერ ერთმანეთს ენაცვლება კიდევ: ლნტ. ზავ/ზან მერბან, ლშხ. ზაა/ზავ მერბან — ყოველ მეორე წელიწადს; მიცემითის ვინი შეიძლება ორი და სამფუძიანი ბრუნების დასაბამი გახდეს: ლშხ. ზა-ვ-დ „გაისად“, ზა-ვ-დ-ა-ზა-ა-ღ ზა-ვ-დ-ა-შ-ზა-ა „გაისის წელი“, სსვ.-ქესვ. ზა-ვან-ი-ზა-ვ-ნ „წლიდან წლამდე, წლითიწლობით“. პარველსა და მესამე შემთხვევაში საქმე გვაქვს ნამიცემითარ ვითარებითთან, ხოლო მეორე შემთხვევაში ეს ფორმა ხელახლა იბრუნვის და მიცემითზე დამყარებულ ნავითარებითარ ნათესაობითს ვლევულობთ. ჩვეულებრივ თანდებულები და ზმნისართები მიცემით ბრუნვაში მართავენ ამ სახელს, მაგრამ ზოგჯერ შედარებით უფრო გვიანდელ, ბრუნების სისტემის უნიფორმაციის შედეგად მიღებულ სახელობითის ფორმასთანაც გვაქვს საქმე: ზა-ვ-თი — წელს, წელზე; ზა-ვ-ისგა-წელში; ზა-ვ-თე-ქა (ბქ.), ზან-ა-თე-ქა (ბზ., იფარ.); ზა-ვ ლეჟა-ლეჟა-მთელი წლის მანძილზე. მაგრამ სრულიად მოულოდნელია მრავლობითის -ნარ მაწარმოებლის წინა პოზიციაში მიცემითის ვინი, თუნდაც თანდებულიან ფორმაში: ზა-ვ-ნარ-ქა (სვ. პროზ. ტ., ბქ. II, 227, 26) — „წლებში, წლების ახლომახლო“. ადვერბიალური მნიშვნელობით გამოყენებისასაც ერთმანეთს ენაცვლება მიცემითისა და სახელობითის ფუძეები: ზავ (სვ. პროზ. ტ., ბზ., I, 105, 31)|| ზან (იქვე, 106, 14) — წელს, წელში. აგრეთვე ბალსხემოური ლე-ნ-ზან-ა „სახაფხულო“ ბალსქვემოურში წარმოდგენილია ლე-ნ-ზა-ვ ფორმის სახით, ხოლო ლაშხურში ერთი გვხვდება და მეორეც, ოღონდ უკანასკნელ შემთხვევაში ვინი მიცემითის ფორმანტი კი არ უნდა იყოს, არამედ ფუძის დერევატაული ელემენტი.

³⁴ ა. თაყაიშვილის სტატიაში ეს სიტყვა უმლაუტნიან ფორმითაა (ბაჩვეი) მოყვანილი.

³⁵ Г. А. Климов, Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, Москва, 1962, გვ. 88.

³⁶ Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, გვ. 86.

მასმასადამე, როგორც დავინახეთ, ბრუნებისა თუ სიტყვაწარმოების პროცესში ორი ფუძეა გამოყენებული **ზა** (სახელობითისა) და **ზავ** (მიცემითისა).

პოეზიაში დადასტურებული **ზავას** იქნება, ალბათ, მიცემითის ფორმა, გამოხატული ორმავე მაწარმოებლით — ვინით და ხანით. რა უნდა იყოს ა ხმოვანი? იგი თითქოს ფუძისეული ელემენტია, რასაც თანამედროვე სვანურში გავრცელებული, ამ სიტყვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმები გვაეარაულებინებს: **ზა-ვ-ა-ა-შ**||**ზა-ა-ა-შ** (ბზ.), **ზა-ვ-ა-შ** (ბეჩ., ლხმ.)||**ზა-იშ** (ბეჩ., ბზ.). რამდენადმე უცნაურია ერთი და იმავე ბრუნვის ფუნქციის გამოხატველ ორ სხვადასხვა ფორმანტს შორის ფუძისეული ხმოვნის ჩასმა (ისევე, როგორც უცნაურია ბალსქვემოურის მრავლობითობის მაწარმოებლის წინა პოზიციაში მიცემითის ვინის³⁷ გამოვლენა), მაგრამ შეიძლება მოხერხდეს ანალოგიური ფაქტების დაძებნა სვანურში (მაგ. **კალ-ნ-ვ-ი-კალ-ნ-ვ** < **კალვ-ნ-ი-კალვ-ნ** „კალოდან კალოზე“, სადაც ფუძისეული ვინი გადასმულია ბრუნვის მორფემის შემდეგ).

რაკი **ზავას** ფორმაში მიცემითის ორი აფიქსი გვაქვს, უნდა ვიფიქროთ, რომ პირველ მათგანში დაჩრდილულია მისი ფუნქცია და იგი ფუძისეულ ელემენტადაა რეინტერპრეტირებული. მაშინ ხანის წინ მდებარე მონაცემი შეიძლება მთლიანად განხილულ იქნეს, როგორც ფუძე ამ სახელისა. ამ ვარაუდს საკმაო წინააღმდეგობები ელოდება, ამიტომ უფრო თანმიმდევრული იქნებოდა **ზავას** ფორმაში დაგვენახა მიცემითი ბრუნვის -ას დაბოლოება, რომელიც ქართველურ ენათა ადგერბიალურ გამოთქმებშია დადასტურებული (ქართ. **ძირ-ას**, **ადგილ-ას**, **პირ-ას**, **წამ-ას**, **წეს-ას...** მეგრ. **ძვირ-ას** „ძვირად“, **შხირ-ას** „ხშირად“, **იფ-ას** „იიფად“, სვან. **ჯვედი-ას** „შორს“, **ფედი-ას** „ახლოს...“)³⁸.

ამრიგად, ძველი სვანური ხალხური სიმღერების ენაში დადასტურებული **ქორვა**, **ყორვა**, **შდურვა**, **ხუნვა**, **ძირვა** ფორმები წარმოგვიდგენენ სონანტა ლაბიალიზებულ ვარიანტებს, ხოლო **ბაჩვან** და **ზავას** მორფოლოგიური ელემენტების, კერძოდ ორფუძიანი ბრუნების შემქმნელ მასალას. ჩვენ რომ თანამედროვე სვანურის ნათესაობით ბრუნვასა ან მრავლობითი რიცხვის ფორმებში შემოგვრჩენოდა **ბაჩ-ვ-ა-შ**, **ბაჩ-ვ-არ** ვარიანტები, მაშინ ვინ'საც და ან'საც ფუძისეულად გამოვაცხადებდით.

ამჯერად ღიად გვრჩება საკითხი იმ -ა ხმოვნის ფუნქციისა, რომელიც ჩვენ მიერ განხილულ შემთხვევებში ფონეტიკურად განვითარებული ვინის ბომდევნო პოზიციაშია წარმოდგენილი. ჯერჯერობით ჩვენთვის ყველაფერი მთლად ნათელი არ არის.

³⁷ ეგების **ზა-ვ-ოზ** და **ზა-ვ-არ-ქა** ფორმებში ვინი ფუძისეულ ხმოვნად გადაზარიანებული მიცემითის ფორმანტია.

³⁸ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა., ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნვასთან შედარებით, გვ. 340—341, 345.

მანანა მაჭავარიანი

ზმნის ძირების ფონოლოგიური სტრუქტურა

(ქართული ენის მასალაზე)

წინამდებარე შრომის მიზანია კონსონანტური ფონემების დისტრიბუციული წესების დადგენა ქართული ენის ზმნის ძირებში. ცნობილია, რომ ფონემები შეიძლება დაჯგუფდნენ მათი ფიზიკური, არტიკულაციური ან აკუსტიკური თვისებების მიხედვით, მაგრამ შეიძლება აგრეთვე მათი დაჯგუფება ფონემათა ფუნქციების ან მათი დისტრიბუციის (განაწილების) მიხედვით¹.

უკანასკნელ წლებში რამდენიმე საყურადღებო გამოკვლევა მიეძღვნა ქართული ენის ფონემატურ სტრუქტურას² (პირველ რიგში აღსანიშნავია პ. ფოგტის დასახელებული ნაშრომი).

ცალკე პრობლემას წარმოადგენს საკითხი იმის შესახებ, თუ რა წესებს ემორჩილებიან და რა კანონზომიერებებს ავლენენ კონსონანტური ფონემები ან კომპლექსები ძირის ფარგლებში (კერძოდ ზმნის ძირებში).

ცნება ძირი, ტრადიციული ვასსაზღვრის მიხედვით, ლექსიკური მნიშვნელობის მქონე დაუშლელი ბგერათკომპლექსია. თუ რა უნდა მივიჩნიოთ სიტყვის დაუშლელ ნაწილად, ყოველთვის ნათელი არ არის და საერთოდ ცალკე საკითხს ქმნის. შევეთანხმდეთ, ძირი ვუწოდოთ ლექსიკური მნიშვნელობის მქონე ბგერათკომპლექსს, რომელიც დაუშლელად მიგვაჩნია სინქრონიულ დონეზე.

ქართული ზმნის ძირის საანალიზოდ აღებულია არა მხოლოდ საყუთრივ ზმნური ძირები (ე. ი. ძირები, რომლებიც მოქმედება-მდგომარეობას გამოხატავს), არამედ ყოველნაირი ძირი, რომელიც ლექსიკონში ზმნის ფორმით არის წარმოდგენილი.

მასალად აღებული გვაქვს ზმნური ძირები რომლებიც მოცემულია ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის რვა ტომში. საანალიზოდ აღებული გვაქვს ისეთი სტრუქტურის ზმნური ძირები სადაც თანხმოვნები გაყოფილი არიან ხმოვნით³.

შევისწავლეთ როგორც თავკიდურა, ისე ბოლოკიდურა თანხმოვნები და დავადგინეთ, თუ რა დამოკიდებულება არსებობს მათ შორის. თანხმოვანთა მახასიათებლებად აღებული გვაქვს მქედრობა-სიყრუე და ხშულობა — ნაპრალოვნობა. ცალკე ჯგუფად გვაქვს გამოყოფილი სონორები.

¹ პ. ფოგტი, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თბილისი, 1951, გვ. 5.

² ამ საკითხზე ჩვენი მუშაობის პერიოდში გამოქვეყნდა ბ. ქობალაძის შრომა „CVC ტიპის ძირთა ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში“ (თანამედროვე ზოგადი და ნათემატური ენათმეცნიერების საკითხები, ტ. II, III). ჩვენ ზოგიერთ შემთხვევაში განსხვავებული შედეგები მივიღეთ.

³ ჩვენს მასალაში არ შედის CVC ტიპის ზმნის ძირები.

მასალის ამოწერისა და დამუშავების შედეგად გამოყვავით და დავადგინეთ ზმნის ძირების ძირითადი კანონიკური ფორმები. ესენია: CVCC, CVCCC, CCVC, CCCVC და CCVCC. განვიხილოთ თითოეული მათგანი ცალ-ცალკე. $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურის მქონე ზმნის ძირები

1. თუ $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურაში C_1 -ის ადგილი უკავია ფშვინვიერ თანხმოვანს, მაშინ

ა) C_2C_3 ადგილზე დასტურდება ნებისმიერი თანხმოვნის კომბინაცია სონორთან:

მაგ.: ფუძნ — (დაფუძნდება, დაფუძნდა, დაფუძნებულა)
 ფულრ — (ფულრაეს, ფულრა, უფულრაეს)
 თესლ — (ჩათესლება, ჩათესლა, ჩასთესლება)
 ცეკვ — (აეკვებას, აეკვა, უეკვება)
 ქუცნ — (ქუცნის, ქუცნა, უქუცნია)
 თოვლ — (გადმოთოვლავს, გადმოთოვლა, გადმოთოვლავს)

ბ) C_2C_3 ადგილზე დადასტურებულია სონორის კომბინაცია ნებისმიერ თანხმოვანთან (გარდა მჟღერი სპირანტისა):

მაგ.: ქარგ — (ამოქარგავს, ამოქარგა, ამოუქარგავს)
 თალხ — (დათალხდება, დათალხდა, დაუთალხავს)
 ჩენჩ — (გამოჩენჩავს, გამოჩენჩა, გამოუჩენჩავს)
 ფანტ — (გადაფანტავს, გადაფანტა, გადაუფანტავს)

გ) C_2C_3 ადგილას დასტურდება ორი ფშვინვიერი:

მაგ.: ფეთქ — (აფეთქებს, ააფეთქა, აუფეთქებია)
 ფიფქ — (მოფიფქავს, მოფიფქა, მოუფიფქავს)
 ჩეჩქ — (გაჩეჩქავს, გაუჩეჩქავს, გაუჩეჩქებია)
 თეთქ — (გათეთქავს, გათეთქვა, გაუთეთქავს)
 ცუცქ — (აუცუცებს, ჩააუცუცა, ჩაუცუცებია)

დ) C_2C_3 ადგილას გვაქვს ფშვინვიერის კომბინაცია ყრუ სპირანტთან:

მაგ.: ცოცხ — (გამოცოცხავს, გამოცოცხა, გამოუცოცხავს)
 თოთხ — (თოთხავს, ითოთხა, უთოთხნია)
 ჩაჩხ — (გაჩაჩხავს, გაჩაჩხა, გაუჩაჩხავს)
 ფოფხ — (აფოფხებს, ააფოფხა, აუფოფხებია)
 ფოცხ — (აფოცხვინებს, აფოცხვინა, უფოცხვინებია)
 ფიჩხ — (გააფიჩხებს, გააფიჩხა, გაუფიჩხებია)

ე) C_2C_3 ადგილას გვაქვს ყრუ სპირანტი + აბრუბტივი:

მაგ.: ჭიშშ — (გაეჭიშშება, გაეჭიშშა, გაეჭიშშებია)

ზემოთ მოყვანილ მაგალითებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ გ) წესის მაილუსტრირებელ მაგალითებში ბოლოკიდურა კომპლექსი ყოველთვის A ტიპის პარმონიული კომპლექსია, ხოლო დ) წესის მაგალითებში ბოლოკიდურა კომპლექსი B ტიპის პარმონიული კომპლექსია⁴.

ზოგადად შეიძლება დავასკვნათ, რომ $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურის ზმნის ძი-

⁴ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 109.

რებში, როცა C_1 ფშინევიერია, თუ C_2 ან C_3 (ერთ-ერთი) არ არის სონორი, მაშინ C_2C_3 ჰარმონიული კომპლექსია⁵.

2. თუ CVCC სტრუქტურაში C_1 -ის ადგილი უკავია აბრუპტივის, მაშინ

ა) C_2C_3 -ის ადგილზე დადასტურებულია ნებისმიერი თანხმოვნის კომბინაცია სონორთან:

- მაგ.: პოტნ — (დაიპოტნის, დაიპოტნა, დაუპოტნია)
 კოცნ — (ამოუკოცნის, ამოუკოცნა, ამოუკოცნია)
 წიხლ — (დაწიხლავს, დაწიხლა, დაუწიხლავს)
 კოჟრ — (აკოჟრებს, დააკოჟრა, დაუკოჟრებს)
 კადრ — (აკადრებს, აკადრა, უკადრება)
 ჰჟურე — (აიჟურეება, აიჟურევა, აჟურეილა)

ბ) სონორის კომბინაცია ნებისმიერ თანხმოვანთან (გარდა მჟღერი სპირანტისა):

- მაგ.: წარბ — (დაწარბავს, დაწარბა, დაუწარბავს)
 კემს — (ამოკემსავს, ამოკემსა, ამოუკემსავს)
 ტურფ — (გაატურფებს, გაატურფა, გაუტურფებია)
 ჰენტ — (გააჰენტვინებს, გააჰენტვინა, გაუჰენტვინებია)
 ჰინთ — (გაიჰინთება, გაიჰინთა, გაჰინთულა)

გ) C_2C_3 -ის ადგილას დასტურდება ორი აბრუპტივი:

- მაგ.: ჰეჰჰ — (გაჰეჰჰავს, გაჰეჰჰა, გაუჰეჰჰავს)
 ჰუჰჰ — (მიეჰუჰჰება, მიეჰუჰჰა, მისჰუჰჰკვია)
 წეწე — (გაუწეწეავს, გაუწეწეა, გაუწეწეკვია)
 ტეტე — (ჩაეტეტება, ჩაეტეტა, ჩასტეტკვია)

დ) C_2C_3 -ის ადგილას დასტურდება ფშინევიერი + ყრუ სპირანტი:

- მაგ.: კოხხ — (აკოთხებს, აკოთხა, უკოთხებია)
 კიცხ — (გაკიცხავს, გაკიცხა, გაუკიცხავს)
 ტუქქ — (დაატუქსვინებს, დაატუქსვინა, დაუტუქსვინებია)

ე) C_2C_3 -ის ადგილას გვხვდება ყრუ სპირანტი + აბრუპტივი:

- მაგ.: კოხტ — (გაკოხტავებს, გააკოხტავა, გაუკოხტავებია)

მოყვანილი მაგალითების მიხედვით დავასკვნით, რომ სტრუქტურაში $C_1VC_2C_3$, თუ C_1 აბრუპტივია, მაშინ უმრავლეს შემთხვევაში C_2 ან C_3 , ან

⁵ ჰარმონიული კომპლექსი ჩვენ გვესმას ისე, როგორც ეს მოცემული აქვს გ. მაჰავაიანს, კერძოდ:

ჰარმონიულის სახელწოდებით აღნიშნავთ ისეთ ჰომოგენურ ჯგუფებს, რომელთაც აქვთ უნარი დაიკაონ ცალი თანხმოვნის ადგილი ერთი მორფემის ფარგლებში ნებისმიერ გარემოებაში.

ჰარმონიული ჯგუფი შეიძლება იყოს დეცესიურიც და არადეცესიურიც; ყოველი ჰარმონიული ჯგუფი ჰომოგენურია, მაგრამ ყოველი ჰომოგენური ჯგუფი არ არის აუცილებლად ჰარმონიული...

... უდაოდ ჰარმონიულ კომპლექსებს წარმოადგენენ არადეცესიური ჰომოგენური ჯგუფები, რომელთა I წევრია ყრუ სიბილანტური სპირანტი, ხოლო II — დენტალური ან სიბილანტური ხშული, ამთგან მარკირებული ჯგუფია (სთ), (სწ) და (სტ) დანარჩენთა შესახებ გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვი. (გ. მაჰავაიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965, გვ. 80—90).

ორივე სონორია. (წესი ა) და ბ). თუ C_2 ან C_3 არ არის სონორი, მაშინ თითქმის ყოველთვის C_2C_3 პარმონიული კომპლექსია (წესი გ) და დ).

3) თუ $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურაში C_1 -ის ადგილი უკავია სპირანტს, მაშინ განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებს თანხმომთანა ბოლოკიდური შედგენილობა იმისდა მიხედვით, მედერ სპირანტს უკავია იგი თუ ყრუს. ამიტომაც ჩვენ მათ ქვემოთ ცალ-ცალკე განვიხილავთ.

თუ $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურაში C_1 -ის ადგილზე გამოდის მედერი სპირანტი, მაშინ

ა) C_2C_3 -ის ადგილზე დადასტურებულია სონორის კომბინაცია ნებისმიერ თანხმომთან გარდა ფშვინვიერისა:

- მაგ.: ზურგ — (დაზურგავს, დაზურგა, დაუზურგავს)
 ზანგ — (გაიზანგება, გაიზანგა, გაზანგულა)
 ჟანგ — (აჟანგებს, დააჟანგა, დაუჟანგინებია)
 ღერღ — (ღერღავს, დაუღერღა, დაუღერღავს)
 ღირს — (ელირსება, ელირსა, ღირსებია)
 ზანტ — (გააზანტებს, გააზანტა, გაუზანტებია)

ბ) თუ C_3 სონორია, მასთან კომბინირებს მხოლოდ მედერი ხშული და მედერი სპირანტი:

- მაგ.: ღადრ — (გამოაღადრის, გამოაღადრა, გამოაუღადრია)
 ღიჯნ — (ღიჯნის, ღიჯნა, უღიჯნია)
 ზუზნ — (იზუზნება, მოიზუზნა, მოზუზნულა)

გ) C_2C_3 შეიძლება იყოს ორი მედერი სპირანტი:

მაგ.: ზიზღ — (აზიზღებს, შეაზიზღა, შეუზიზღებია)

დ) ფშვინვიერი + ყრუ სპირანტი:

ზუთხ — (გაიზუთხავს, გაიზუთხა, გაუზუთხავს)

ე) ყრუ სპირანტი + აბრუპტივი:

ზუსტ — (აზუსტებს, დააზუსტა, დაუზუსტებია)

ვ) თუ $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურაში C_1 ადგილზე გვაქვს ყრუ სპირანტი, მაშინ ა) C_2C_3 -ის ადგილზე დადასტურებულია ნებისმიერი თანხმომის კომბინაცია სონორთან:

- მაგ.: შივნ — (გამოშივნავს, გამოშივნა, გამოაუშივნავს)
 ხიზნ — (გადაიხიზნება, გადაიხიზნა, გადაიხიზნულა)
 ხაშშ — (დაიხაშშება, დაიხაშშა, დახაშშულა)
 ხიწნ — (ხიწნის, ხიწნა, უხიწნია)
 საქშ — (დასაქშავს, დასაქშა, დაუსაქშავს)

ბ) სონანტისა და ნებისმიერი თანხმომის კომბინაცია:

- მაგ.: სინჯ — (ასინჯებს, გაასინჯა, გაუსინჯებია)
 შარყ — (გააშარყებს, გააშარყა, გაუშარყებია)
 ხარშ — (გადახარშავს, გადახარშა, გადაუხარშავს)
 შოლტ — (გაშოლტავს, გაშოლტა, გაუშოლტავს)
 შურფ — (შურფავს, შურფა, უშურფავს)

6 წყვილთანხმომიანი კომპლექსების შესახებ, შეფარდებით ნაპრალოვანი + ნაპრალოვანი, იხ. ფ. ე. რ. თ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. ზმნური ფუძეების ფონემატური სტრუქტურის და ისტორიის საკითხები ქართულში, 1970, გვ. 127.

გ) ორი ფშვინიერი:

- ხეთქ — (ამოხეთქს, ამოხეთქა, ამოხეთქავს)
- სუფთ — (ასუფთავებს, გაასუფთავა, გაუსუფთავებია)

დ) ორი სონანტი:

- სირმ — (დასირმავს, დასირმა, დაუსირმავს)
- ხუმრ — (გაიხუმრებს, გაიხუმრა, გაუხუმრია)

ე) ორი ყრუ სპირანტი:

- სესხ — (ასესხებს, ასესხა, უსესხებია)
- შუშხ — (ამოშუშხავს, ამოშუშხა, ამოუშუშხავს)

ვ) ფშვინიერისა და ყრუ სპირანტის კომბინაცია:

- სიცხ — (დასიცხავს, დასიცხა, დაუსიცხავს)

ზ) ყრუ სპირანტი + აბრუპტივი:

- სუსტ — (ასუსტებს, დაასუსტა, დაუსუსტებია)
- სახტ — (გაასახტებს, გაასახტა, გაუსახტებია)

თ) ყრუ სპირანტი + მყლერი ხშული:

- ხობხ — (ჩაახობხავს, ჩაახობხა, ჩაუახობხავს)

ყოველივე ზემოთ თქმული საშუალებას გვაძლევს გამოვიტანოთ შემდეგი დასკვნები:

1. სტრუქტურაში სპირანტი + VC_2C_3 ბოლოკიდურ თანხმოვანთა განაწილება განსხვავებას იძლევა იმისდა მიხედვით, მყლერია თუ ყრუ თავკიდურა სპირანტი.

2. თუ C_1 მყლერი სპირანტია და C_2 სონორი, მასთან კომბინირება ნებისმიერი თანხმოვანი, გარდა ფშვინიერისა. ეს შეზღუდვა მოხსნილია, თუ C_1 ყრუ სპირანტია.

3. თუ C_1 მყლერი სპირანტია და C_3 სონორი, C_2 -ის ადგილზე დასტურდება მხოლოდ მყლერი ხშული და მყლერი სპირანტი, ხოლო თუ იმავე სტრუქტურაში C_1 ყრუ სპირანტია, C_2 -ის ადგილს იკავებს ნებისმიერი თანხმოვანი.

4. თუ C_1 ყრუ სპირანტია C_2C_3 -ის ადგილზე დასტურდება ორი ყრუ სპირანტი, ორი სონორი ან ორი ფშვინიერი, ხოლო თუ C_1 მყლერი სპირანტია, მაშინ C_2C_3 შეიძლება იყოს ორი მყლერი სპირანტი.

5. თუ $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურაში C_1 -ის ადგილი უკავია მყლერ ხშულს, მაშინ

ა) C_2C_3 -ის ადგილზე დადასტურებულია ნებისმიერი თანხმოვნის კომბინაცია სონორთან:

- მაგ.: ბადრ — (გაიბადრება, გაიბადრა, გაბადრულა)
- ბეზრ — (ბეზრდება, მობეზრდა, მობეზრებია)
- ბასრ — (ბასრავს, ბასრა, უბასრავს)
- დაფნ — (დადაფნავს, დადაფნა, დაუდაფნავს)
- ჩაჭვ — (გადაიჭაჭვება, გადაიჭაჭვა, გადაიჭაჭვულა)
- გელვ — (გამოაგელვებს, გამოაგელვა, გამოუგელვებია)

ბ) და პირიქით, სონორის კომბინაცია ნებისმიერ თანხმოვანთან:

- მაგ.: გუნდ — (დააგუნდავებს, დააგუნდავა, დაუგუნდავებია)
- ბურდ — (გაბურდავს, გაბურდა, გაუბურდავს)

გარს — (შემოიგარსება, შემოიგარსა, შემოგარსულა)

ძარც — (აძარცვინებს, გააძარცვინა, გაუძარცვინებია)

ჭანყ — (აჭანყდება, აჭანყდა, აჭანყებულა)

გარდა აღნიშნულისა, საჭიროა ცალკე გამოიყოს ის შემთხვევა, როცა C_1 -ის ადგილი უკავია ბ-ს. ამ შემთხვევაში C_2C_3 -ის ადგილას დასტურდება (გარდა ზემოთ აღნიშნული ორი წესისა) შემდეგი მიმდევრობები:

გ) ორი მქლერი ხშული:

ბუძგ — (გაბუძგავს, გაბუძგა, გაუბუძგავს)

დ) მქლერი ხშულის კომბინაცია მქლერ სპირანტთან:

ბობღ — (გაიბობღება, გაიბობღა, გაბობღილა)

ე) ყრუ სპირანტის კომბინაცია აბრუპტივთან:

ბუშტ — (წარმოებუშტება, წარმოებუშტა, წამოშტუშტავა)

ვ) აბრუპტივი + მქლერი ხშული:

ბეჭღ — (ამობეჭღავს, ამობეჭღა, ამოუბეჭღავს)

გარდა ამისა, არის ერთი შემთხვევა, სადაც C_1 -ის ადგილი უკავია ძ-ს და C_2C_3 ადგილზე დადასტურებულია ორი მქლერი ხშული:

მაგ., ძეძგ — (დაძეძგავს, დაძეძგა, დაუძეძგავს)

6. $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურაში თუ C_1 ადგილი უკავია სონანტს, მაშინ C_2C_3 შეიძლება იყოს:

ა) ნებისმიერი თანხმოვნის კომბინაცია სონანტთან:

ვეღრ — (დაავეღრებს, დაავეღრა, დაუვეღრებია)

რაზმ — (დაირაზმება, დაირაზმა, დარაზმულა)

რეხვ — (რეხვავს, რეხვა, ურეხვავს)

რეკლ — (აირეკლება, აირეკლა, არეკლილა)

ნათლ — (ანათლებს, გაანათლა, გაუნათლებია)

ბ) და პირიქით, სონანტის კომბინაცია ნებისმიერ თანხმოვანთან: (არ დასტურდება მხოლოდ სონანტი + მქლერი სპირანტი)

ნერგ — (გაღინერგება, გაღინერგა, გაღანერგილა)

მარხ — (დამარხავს, დამარხა, დაუმარხავს)

ლუმბ — (გაილუმბება, გაილუმბა, გალუმბულა)

ლენწ — (გააღენწებს, გააღენწა, გაუღენწებია)

გ) C_2C_3 ადგილი შეიძლება დაიკავოს ორმა სონორმა:

ნომრ — (დანომრავს, დანომრა, დაუნომრავს)

დ) ორმა აბრუპტივმა:

ვიწყ — (დაივიწყებს, დაივიწყა, დაუვიწყებია)

ე) ორმა ყრუ სპირანტმა:

ნუსხ — (აღინუსხება, აღინუსხა, აღნუსხულა)

რისხ — (გაარისხებს, გაარისხა, გაურისხებია)

ვ) C_2C_3 ადგილზე დასტურდება ფშვინვიერის კომბინაცია ყრუ სპირანტთან და მქლერ ხშულთან:

- მაგ.: რაცხ — (აღირაცხება, აღირაცხა, აღრაცხულა)
რეცხ — (ამორეცხავს, ამორეცხა, ამორეცხავს)
ლეცხ — (გაალეცხებს, გაალეცხა, გაულეცხებია)
ნიჩხ — (ნიჩხავს, ნიჩხა, უნიჩხავს)

და ა. შ.

ზოგადად, თუ C_1 სონორი თანხმოვანია, მაშინ C_2C_3 კომპლექსი უფრო თავისუფლად იქცევა, ე. ი. დასაშვებია ნებისმიერ თანხმოვანთა კომბინაცია.

ამგვარად, $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურის ძირების შესწავლამ მოგვცა ასეთი სურათი:

1. C_1 -ის ადგილი შეიძლება დაიკავოს ნებისმიერმა თანხმოვანმა (ჩვენ მასალა ადასტურებს ყველა შემთხვევას).

2. C_2C_3 ამისდა მიხედვით, შეიძლება იყოს ორი სონორის კომბინაცია, ან ნებისმიერი თანხმოვნისა და სონორის, ან სონორისა და თანხმოვნის გაერთიანება.

3. თუ ბოლოკიდურა C_2C_3 კომპლექსში არ შედის სონორი, მაშინ C_2C_3 ჰარმონიული კომპლექსია (მცირე გამონაკლისებით).

4. მცირედ განსხვავებულ სურათს იძლევა ის ძირები, სადაც C_1 სპირანტია. უფრო მეტიც, განსხვავებულია ბოლოკიდურა კომპლექსის სტრუქტურა იმის მიხედვით, C_1 მჟღერი სპირანტია თუ ყრუ.

შემდეგი სტრუქტურაა $C_1VC_2C_3C_4$ ტიპის ზმნის ძირები. აქ გამოიყო თავის მხრივ სამი ქვეტიპი I. $C_1VC_2C_3S$, II. $C_1VSC_2C_3$, III. C_1VSC_2S .

ანალიზის შედეგები ასეთია:

I. I და II ტიპის ძირები ერთნაირად იქცევიან. სახელდობრ, C_1 -ის ადგილზე გვხვდება ნებისმიერი თანხმოვანი (არ არის დადასტურებული მხოლოდ მჟღერი სპირანტი), ხმოვნის შემდეგ კი I ტიპის ძირებში S-ის წინ, ხოლო II ტიპის ძირებში S-ის შემდეგ C_2C_3 , როგორც წესი, ყველგან ჰარმონიული კომპლექსია:

- მაგ.: I. თეთქ — (გათეთქვავს, გათეთქვა, გაუთეთქვავს)
ტიტყნ — (ტიტყნის, ტიტყნა, უტიტყნია)
ძიძგნ — (დაძიძგნის, დაძიძგნა, დაუძიძგნია)
სეტყვ — (დაისეტყვება, დაისეტყვა, დასეტყვილა)
მასხრ — (ემასხრება, გაემასხრა, გამასხრებია)
II. ბერთყ — (აბერთყავს, აბერთყა, აუბერთყავს)
კურთხ — (შეუკურთხებს, შეუკურთხა, შეუკურთხებია)
ლანძღ — (დაულანძღავს, დაულანძღა, დაულანძღია)

გარდა ამისა უნდა აღინიშნოს, რომ $C_1VC_2C_3S$ სტრუქტურის ძირებში, თუ C_1 ჰარმონიული კომპლექსის შექმნის უნარის მქონეა, მაშინ $C_1=C_2$ (C_2C_3 კი ყოველთვის ჰარმონიული კომპლექსია). გამონაკლისია ერთი მაგალითი:

ფუცქნ — (ფუცქნის, ფუცქნა, უფუცქნია)

სხვა მაგალითებში სისტემატურად არის გატარებული ეს წესი:

- თუთხნ — (მოთუთხნის, მოთუთხნა, მოუთუთხნია)
წიწყნ — (მოიწიწყნის, მოიწიწყნა, მოუწიწყნია)
ჭიჭგნ — (დაჭიჭგნის, დაჭიჭგნა, დაუჭიჭგნია)

რაც შეეხება CVSCS ტიპის ძირებს, ასეთი მაგალითები ძალიან მცირერიცხოვანია და ძნელია რაიმე კანონზომიერებაზე ლაპარაკი:

ძირვე — (ამოძირკვავს, ამოძირკვა, ამოუძირკვავს)
 ხუნხლ — (ხუნხლავს, შეხუნხლა, შეუხუნხლავს)
 ჰირხლ — (შეჰირხლავს, შეჰირხლა, შეუჰირხლავს)

CCVC სტრუქტურის ძირები

1. თუ თავკიდურა კომპლექსში ერთ-ერთი შემადგენელი სონორია, მაშინ ვოკალის მომდევნო თანხმოვანს ენიჭება შედარებით დიდი თავისუფლება (აქ შეიძლება ჩაჯდეს ნებისმიერი თანხმოვანი):

მაგ.: გლახ — (დააგლახებს, დააგლახა, დაუგლახებია)
 გლეჯ — (აუგლეჯს, აუგლეჯა, აუგლეჯია)
 კნაქ — (შეკნაქავს, შეკნაქა, შეუკნაქავს)
 კვეთ — (აკვეთს, აკვეთა, აუკვეთია)
 ბრაზ — (აბრაზებს, გააბრაზა, გაუბრაზებია)
 ქროლ — (გადაიქროლებს, გადაიქროლა, გადაუქროლნია)

2. თუ $C_1C_2VC_3$ სტრუქტურის თავკიდურა კომპლექსში ორივე შემადგენელი სპირანტია, ან ერთ-ერთი მაინც (C_1 თუ C_2 სულერთია მყლერია იგი, თუ ყრუ), V -ს შემდეგ აკრძალულია რომელიმე სპირანტი:

მაგ.: ხსენ — (გაახსენდება, გაახსენდა, გახსენებია)
 ხშირ — (გაახშირებს, გაახშირა, გაუხშირებია)
 შველ — (მოეშველება, მოეშველა, მოშველებია)
 შმაგ — (აშმაგებს, გააშმაგა, გაუშმაგებია)
 ზნიქ — (აეზნიქება, აეზნიქა, აზნიქია)
 ზღუღ — (აზღუღინებს, აზღუღინა, უზღუღინებია)
 ღლეტ — (აღლეტს, აღლეტა, აღლეტია)
 სხეპ — (სხეპს, ასხეპა, აუსხეპია)

მაგრამ გვაქვს ჩვენს მასალაში ერთი მაგალითი, სადაც თავკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია მყლერი სპირანტისა და სონორის კომბინაციით, ხოლო ზოლოკიდურა თანხმოვანი ყრუ სპირანტია:

მაგ.: ზრაზ — (აეზრაზება, აეზრაზა, აზრაზებია)

3. თუ თავკიდურა C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია ორი სპირანტით (ორივე მყლერი ან ორივე ყრუ), V -ს შემდეგ აკრძალულია ჰეტეროგენური ხშული (ე. ი. თუ C_1C_2 ყრუ სპირანტებია, მაშინ C_3 ყრუ ხშულია), თუ ის არ არის სონორი, და თუ C_1C_2 მყლერი სპირანტებია, მაშინ C_3 მყლერი ხშულია (თუ ის არ არის სონორი):

მაგ.: ზღუღ — (აზღუღინებს, აზღუღინა, უზღუღინებია)
 ჟღერ — (აუჟღერებს, აუჟღერა, აუჟღერებია)
 სხეპ — (სხეპს, ასხეპა, აუსხეპია)
 შხეფ — (აშხეფებს, აშხეფა, უშხეფებია)
 ხსენ — (გაახსენდება, გაახსენდა, გახსენებია)

ამ წესის გამონაკლისი წარმოადგენს სხეღ- ფუძე, სხედს (ისხდა, მსხდარა), სადაც C_1C_2 ყრუ სპირანტებია და C_3 კი მყლერი ხშული.

4. თუ თავკიდურა C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია ჰომოგენური თანხმოვნებით, მაშინ

ა) თუ C_1C_2 ორი მყლერი ხშულია, C_3 შეიძლება იყოს ისევე მყლერი ხშული ან ფშვინვიერი (ყველა სხვა შესაძლებლობა აკრძალულია):

- მაგ.: ბგოლ — (ბგოლავს, ბგოლა, უბგოლავს)
 ძვიბ — (წაძვიბავს, წაძვიბა, წაუძვიბავს)
 ბძან — (ბძანებს, ბძანა, უბძანებია)
 ჭგუფ — (აჭგუფებს, დააჭგუფა, დაუჭგუფებია)
 ჭვიმ — (გაიჭვიმება, გაიჭვიმა, გაჭვიმულა)
 ძვერ — (აუძვერებს, აუძვერა, აუძვერებია)

ბ) თუ C_1C_2 ფშენივებია, C_3 შეიძლება იყოს მხოლოდ ფშენივური (თუ ის არ არის სონორი). ყველა სხვა შესაძლებლობა აკრძალულია:

- მაგ.: ჩქამ — (აჩქამებს, ააჩქამა, აუჩქამებია)
 ჩქეფ — (აჩქეფებს, ააჩქეფა, აუჩქეფებია)
 ჩქარ — (აჩქარებს, ააჩქარა, აუჩქარებია)
 ცთუნ — (აცთუნებს, აცთუნა, უცთუნებია)

გ) თუ C_1C_2 აბრუბტივებია, C_3 შეიძლება იყოს მხოლოდ აბრუბტივი ან ფშენივური (ყველა სხვა შესაძლებლობა აკრძალულია, რა თქმა უნდა გარდა სონორისა):

- მაგ.: პკურ — (აპკურებს, აპკურა, უპკურებია)
 ტკიც — (მისტკიცეს, მისტკიცა, მიუტკიცია)
 ტკეჩ — (შეტკეჩავს, შეტკეჩა, შეუტკეჩავს)
 ტყებ — (გატყებს, გატყობა, გაუტყებია)
 წყებ — (აიწყებს, აიწყობა, აუწყებია)
 ჭყან — (დაეჭყანება, დაეჭყანა, დასჭყანია)
 ჭყაბ — (აჭყაბუნებს, აჭყაბუნა, უჭყაბუნებია)

დ) თუ C_1C_2 სონორებია, C_3 შეიძლება იყოს მხოლოდ მყდერი ხშული ან სპირანტი (მყდერი ან ყრუ). ყველა სხვა შესაძლებლობა გამორიცხულია, გარდა სონორისა:

- მაგ.: მლამ — (დამლაშდება, დამლაშდა, დამლაშებია)
 მრიზ — (აემრიზება, აემრიზა, ამრიზია)
 მრულ — (ამრულდებს, გაამრულდა, გაუმრულდებია)
 მრულშ — (იმრულშებს, იმრულშა, უმრულშნია)

5. თუ თავიკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით ფშენივური + სონორი, მაშინ C_3 -ის ადგილზე აკრძალულია მხოლოდ მყდერი სპირანტი:

- მაგ.: ქლიბ — (გაქლიბავს, გაქლიბა, გაუქლიბავს)
 ქლეს — (ქლესს, ქლისა, უქლესია)
 ჩლექ — (მოთჩლექავს, მოთჩლექა, მოთჩლექია)
 ცმუყ — (აცმუყებს, ააცმუყა, აუცმუყებია)
 ფრენ — (გადაიფრენს, გადაიფრინა, გადაუფრენია)

6. თუ თავიკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით

ა) აბრუბტივი + სონორი, ბ) ყრუ სპირანტი + სონორი და გ) მყდერი სპირანტი + სონორი, მაშინ C_3 -სთვის აკრძალვა არ არსებობს:

- მაგ.: ა) პლაკ — (აპლაკავს, აპლაკა, აუპლაკავს)
 წვეთ — (აწვეთებს, ჩააწვეთა, ჩაუწვეთებია)
 კმაზ — (იკმაზება, შეიკმაზა, შეკმაზულა)
 პრეს — (დაპრესავს, დაპრესა, დაუპრესავს)
 კრებ — (აიკრებს, აიკრიბა, აუკრებია)
 ტრუე — (ატრუედება, ატრუედა, ატრუეებულა)

- ბ) სველ — (სველებს, დასველა, დაუსველებია)
 სლექ — (სლექს, სლიქა, უსლექია)
 ხვეტ — (ახვეტს, ახვეტა, ახვეტია)
 სრეს — (ასრესინებს, ასრესინა, უსრესინებია)
 შმაგ. — (აშმაგებს, გააშმაგა, გაუშმაგებია)
 გ) ღვიძ — (აღვიძებს, გააღვიძა, გაუღვიძებია)
 ზრახ — (აეზრახება, აეზრახა, აზრახვია)
 ზნიქ — (აეზნიქება, აეზნიქა, აზნიქია)
 ღმიქ — (დაეღმიქება, დაეღმიქა, დაღმიქია)
 ღნავ — (ამოიღნავლებს, ამოიღნავლა, ამოუღნავლია)

7. თუ თავიიდურა C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით მელ. ხშული + სონორი, მაშინ C_3 -ის ადგილზე გამოდის ამ კომპლექსის ერთ-ერთი წევრი, ან სპირანტი, ე. ი. აკრძალულია ფშენივიერი და აბრუბტივი.

- მაგ.: გლახ — (დააგლახებს, დააგლახა, დაუგლახებია)
 გლეს — (აგლესს, აგლისა, აუგლესია)
 გლექ — (აუგლექსს, აუგლიქა, აუგლექია)
 ბრახ — (აბრახებს, გააბრახა, გაუბრახებია)
 გლინ — (გაგლინავს, გაგლინა, გაუგლინავს)
 გლოვ — (გადაიგლოვებს, გადაიგლოვა, გადაუგლოვებია)

8. თუ თავიიდურა C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით სონორი + მელერი ხშული, მაშინ C_3 -ის ადგილი შეიძლება დაიკავოს მხოლოდ მელერმა სპირანტმა (ყველა სხვა მიმდევრობა აკრძალულია):

- მგელ — (გამგელდება, გამგელდა, გამგელბულა)
 მღერ — (ამღერებს, დაამღერა, დაუმღერებია)
 რჯულ — (მორჯულდება, მორჯულდა, მორჯულბულა)
 მძიმ — (ამძიმებს, დაამძიმა, დაუმძიმებია)
 მძალ — (დამძალდება, დამძალდა, დამძალბულა)

9. თუ C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით სონორი + ფშენივიერი, ვოკალს შეიძლება მოსდევდეს მხოლოდ სონორი ან აბრუბტივი (ყველა სხვა შესაძლებლობა აკრძალულია):

- მაგ.: მჩატ — (ამჩატდება, ამჩატდა, ამჩატბულა)
 მთელ — (ამთელებს, გაამთელა, გაუმთელებია)
 მცირ — (ამცირებს, შეამცირა, შეუმცირებია)
 რქენ — (რქენს, ურქენა, ურქენია)
 რჩილ — (დარჩილავს, დარჩილა, დაურჩილავს)
 რთულ — (გაართულებს, გაართულა, გაურთულებია)

10. თუ C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით სონორი + აბრუბტივი, ვოკალის შემდეგ აკრძალულია მელერი ხშული და სპირანტი:

- მაგ.: მტუტ — (აუმტუტებს, აუმტუტა, აუმტუტებია)
 მყაყ — (ჩამყაყდება, ჩამყაყდა, ჩამყაყბულა)
 მყოფ — (ამყოფებს, ამყოფა, უმყოფებია)
 მწიფ — (დაუმწიფებია, დაუმწიფა, დამწიფებია)
 მწარ — (გამწარებს, გაამწარა, გაუმწარებია)
 რკინ — (დარკინავს, დარკინა, დაურკინავს)

11. თუ თავიიდურა C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით სონორი + მელერი სპირანტი, ვოკალის შემდეგ აკრძალულია მიმდევრობა მხოლოდ აბრუბტივი (სპირანტი თავისთავად აკრძალულია. იხ. წესი 2):

- მაგ.: მზად — (გადაამზადებს, გადაამზადა, გადაუმზადებია)
 მზით — (გამაზითებს, გაამაზითვა, გაუმაზითებია)
 მზირ — (დაემაზირება, დაემაზირა, დამაზირებია)
 მლერ — (აუმლერებს, აუმლერა, აუმლერებია)

12. თუ თავკიდურა C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით სონორი + ყრუ სპირანტი, მაშინ C_3 -ისათვის აკრძალული მიმდევრობა არ არსებობს:

- მაგ.: მსაჯ — (იმსაჯებს, იმსაჯა, უმსაჯნია)
 მხეც — (გამხეცებს, გაამხეცა, გაუმხეცებია)
 მსუყ — (აუმსუყდება, აუმსუყდა, ამსუყებია)
 მხილ — (ამხილებს, ამხილა, უმხილებია)

13. თუ C_1C_2 თავკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია მყლერი ხშულისა და მყლერი სპირანტის კომბინაციით, მაშინ V-ს შემდეგ აკრძალულია მხოლოდ ფშვინვიერი:

- მაგ.: ბლუჯ — (ბლუჯავს, ჩაბლუჯა, ჩაუბლუჯავს)
 ბზარ — (გაბზარავს, გაბზარა, გაუბზარავს)
 ბზინ — (ამობზინდება, ამობზინდა, ამობზინებულა)
 ჯლან — (დაეჯლანება, დაეჯლანა, დაჯლანვია)

14. თუ თავკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით ფშვინვიერი + მყლერი ხშული, მაშინ C_3 -ის ადგილზე აკრძალულია ყველა თანხმოვანი, გარდა სონორისა (ჩვენი მასალა ადასტურებს მხოლოდ ნ-ს):

- მაგ.: ცღუნ — (წააცღუნებს, წააცღუნა, წაუცღუნებია)
 თბუნ — (დაათბუნებს, დაათბუნა, დაითბუნება)
 ცბუნ — (გააცბუნებს, გააცბუნა, გაუცბუნებია)

15. თუ თავკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია აბრუპტივისა და მყლერი ხშულის კომბინაციით, მაშინ C_3 არ შეიძლება იყოს სპირანტი ან აბრუპტივი:

- მაგ.: ტბორ — (ატბორებს, შეატბორა, შეუტბორებია)
 ყბედ — ((აყბედებს, აყბედა, უყბედებია)
 კბეჩ — (აკბეჩავს, აკბეჩა, გაუკბეჩია)
 კბენ — (აკბენინებს, აკბენინა, უკბენინებია)
 წბილ — (აწბილებს, გააწბილა, გაუწბილებია)

16. თუ C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია ფშვინვიერისა და ყრუ სპირანტის კომბინაციით, V-ის შემდეგ აკრძალულია მხოლოდ ფშვინვიერი:

- მაგ.: ფშეკ — (აფშეკავს, აფშეკა, აუფშეკია)
 ჩხუბ — (აჩხუბდებდა, აჩხუბდა, ასჩხუბებია)
 ცხად — (აუცხადდება, აუცხადდა, ასცხადებია)
 ფშუტ — (გამოიფშუტება, გამოიფშუტა, გამოიფშუტულა)
 ქსელ — (დაქსელავს, დაქსელა, დაუქსელავს)
 ქშენ — (ამოიქშენს, ამოიქშენა, ამოიქშენია)
 ქსოვ — (ამოაქსოვინებს, ამოაქსოვინა, ამოუქსოვინებია)

შემდეგი ტიპის ძირებია $C_1C_2C_3VC_4$ სტრუქტურის ძირები, ე. ი. ზმნის ძირები, რომლებიც ხმოვნის წინ წარმოდგენილი არიან სამი თანხმოვნით და ცალი თანხმოვნით ხმოვნის შემდეგ.

ამ ტიპის სტრუქტურაში გამოიყო შემდეგი ქვეტიპები:

I. CCSVC, II. SCSVC, III. CSCVS, IV. CSSVC და V. CCCVS.

განალიზებულია თითოეული ქვეტიპი და შესწავლილია თანხმოვანთა განაწილება ამ სტრუქტურებში.

დავიწყით I ქვეტიპიდან. ეს არის $C_1C_2SVC_3$ ტიპის ძირები, ე. ი. ორი თანხმოვანი + სონანტი + V + თანხმოვანი.

1. თუ C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მყდერი ხშულისა და მყდერი სპირანტის კომბინაციით, მაშინ ვოკალის შემდეგ მეორდება ერთ-ერთი მათგანი. სხვა შესაძლებლობა არ დასტურდება:

მაგ.: ბღვერ — (აბღვერებს, აბღვერს, უბღვერებია)
 დღვიბ — (აიდღვიბება, აიდღვიბა, ადღვიბილა)
 დღლეზ — (დღლეზს, დღლეზა, უდღლეზია)

2. თუ C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით ყრუ სპირანტი + აბრუბტივი, მაშინ C_3 -ის ადგილზე აკრძალულია აბრუბტივი და მყდერი კონსონანტი (ხშული თუ სპირანტი):

მაგ.: სტვენ — (დასტვენს, დასტვენა, დაუსტვენია)
 შტვენ — (დაუსტვენს, დაუსტვენა, დაუსტვენია)
 სწრაფ — (ასწრაფებს, ასწრაფა, უსწრაფებია)
 შტრის — (დაშტრისავს, დაშტრისა, დაუსტრისავს)

3. თუ თავკიდურა C_1C_2 წარმოდგენილია ფშვინვიერისა და ყრუ სპირანტის კომბინაციით, მაშინ ვოკალის შემდეგ მდგარი კონსონანტი C_3 არ შეიძლება იყოს ფშვინვიერი ან მყდერი:

მაგ.: თხლემ — (გადაათხლემს, გადაათხლიშა, გადაუთხლემია)
 ფხრეწ — (ამოუფხრეწს, ამოფხრიწა, ამოუფხრეწია)
 ჩხრეკ — (გამოაჩხრეკინებს, გამოაჩხრეკინა, გამოუჩხრეკინებია)
 ცხრილ — (დაცხრილავს, დაუცხრილა, დაუცხრილავს)

4. თუ C_1C_2 წარმოდგენილია ორი ფშვინვიერის კომბინაციით, მაშინ C_3 -ის ადგილზე აკრძალულია მყდერი ხშული და სპირანტი:

მაგ.: თქვირ — (შეუთქვირდება, შეუთქვირდა, შესთქვირებია)
 თქვიფ — (გაათქვიფინებს, გაათქვიფინა, გაუთქვიფინებია)
 ცქვეტ — (აცქვეტს, აცქვეტინა, უცქვეტინებია)
 ჩქმეტ — (წააჩქმეტს, წააჩქმეტა, წაუჩქმეტია)
 ჩქმალ — (მიიჩქმალება, მიიჩქმალა, მიჩქმალულა)

5. თუ თავკიდურა კომპლექსის შედგენილობაა ორი აბრუბტივი, მაშინ ვოკალის შემდეგ დასტურდება ისევე აბრუბტივი ან სონორი (ყველა სხვა მიმდევრობა აკრძალულია):

მაგ.: წყვიტ — (აწყვიტინებს, აწყვიტინა, უწყვიტინებია)
 ტყლაბ — (გაიტყლაბება, გაიტყლაბა, გატყლაბულა)
 ჰყლეთ — (ამოჰყლეთს, ამოჰყლეთა, ამოუჰყლეთია)
 ტყვირ — (ტყვირს, ტყვირა, უტყვირია)
 წყნარ — (აწყნარებს, დაწყნარა, დაუწყნარებია)
 ჰყვირ — (აჰყვირებს, აჰყვირა, უჰყვირებია)

6. თუ C_1C_2 წარმოდგენილია ორი სპირანტის კომბინაციით, მაშინ C_3 -ის ადგილზე დასტურდება მხოლოდ სპირანტი ან აბრუპტივი:

მაგ.: სხვის — (გასხვისებს, გაასხვისა, გაუსხვისებია)
სხლეტ — (ასხლეტს, ასხლიტა, აუსხლეტია)

II ქვეტიპს ქმნიან, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, SC_1SVC_2 სტრუქტურის მქონე ზმნის ძირები.

1. თუ თავკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით სონორი (S) + აბრუპტივი (C_1) + სონორი (S), მაშინ ვოკალის შემდეგ მდგარი კონსონანტი C_2 შეიძლება იყოს მხოლოდ სონორი:

მაგ.: მტვერ — (ამტვერებს, ამტვერა, აუმტვერებია)
მწვავ — (გამწვავედება, გამწვავედა, გამწვავებულა)
მწვან — (ამწვანებს, ამწვანა, აუმწვანებია)
რწმუნ — (დარწმუნდება, დარწმუნდა, დარწმუნებულა)
მყრალ — ((ამყრალებს, ამყრალა, აუმყრალებია)

2. თუ თავკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით სონორი + ყრუ სპირანტი + სონორი, მაშინ C_2 შეიძლება იყოს მხოლოდ მყლერი ხშული ან სონორი:

მაგ.: მშვიდ — (ამშვიდებს, დაამშვიდა, დაუმშვიდებია)
მშვენ — (ამშვენებს, დაამშვენა, დაუმშვენებია)
მშრალ — (ამშრალებს, გაამშრალა, გაუმშრალებია)

III ქვეტიპს ქმნიან $C_1SC_2VC_3$ სტრუქტურის მქონე ძირები. ეს ჯგუფი საკმაოდ მცირერიცხოვანია და საერთო კანონზომიერებას ქმნის. ამ შემთხვევებში C_3 ყოველთვის სონორია:

მაგ.: ბრძან — (ჩაბრძანდება, ჩაბრძანდა, ჩაბრძანებულა)

IV ქვეტიპს ქმნიან C_1SSVC_2 სტრუქტურის ძირები, ე. ი. ცალი თანხმოვანი კომბინირებს ორ სონორთან. ამ ტიპის ძირებში გამოიყოფა ორი შემთხვევა:

1. როცა C_1 აბრუპტივია, მაშინ V-ს შემდეგ მდგარი თანხმოვანი არ შეიძლება იყოს მყლერი (ხშული ან სპირანტი):

მაგ.: კენეს — (ამოაკენესებს, ამოაკენესა, ამოუკენესებია)
კენეტ — (ამოკენეტს, ამოკენიტა, ამოუკენეტია)
ავღოფ — (გადაუყვლიფს, გადაუყვლიფა, გადაუყვლიფია)

და 2. როცა C_1 ყრუ სპირანტია, C_2 -ის ადგილზე გვხვდება მხოლოდ აბრუპტივი ან სონორი:

მაგ.: სვლვ — (ასვლვებს, ასვლივა, აუსვლვებია)
შვლვ — (გადააშვლვებს, გადააშვლივა, გადაუშვლვებია)
ხვრეტ — (ამოხვრეტს, ამოხვრიტა, ამოუხვრეტია)
ხვრვ — (ამოხვრვებს, ამოხვრივა, ამოუხვრვებია)
ხვრინ — (ხვრინავს, იხვრინა, უხვრინია)

რაც შეეხება სონორებს, ამ ტიპის ძირებში S_1 ყოველთვის ვ-ია, ხოლო S_2 შეიძლება იყოს ნ, ლ, რ (მ არ დასტურდება).

ისეთი მოდელი, როგორცაა $C_1C_2C_3VS$, წარმოდგენილია ერთადერთი მაგალითით: ტკბილ — თავში სამი ხშული თანხმოვანი და სონორი ხმოვნის შემდეგ.

ზემოთ მოყვანილი წესები და განხილული მასალა საშუალებას იძლევა გამოვიტანოთ შემდეგი ზოგადი დასკვნები:

1. თუ თავკიდურა კომპლექსში C_1C_2S ერთ-ერთი შემადგენელი ფშვინვიერია, მაშინ ხმოვნის შემდეგ ფშვინვიერი აკრძალულია (იხ. მე-3 და მე-4 წესი), მაგრამ თუ C_1C_2 ორივე ფშვინვიერია, მაშინ C_3 -ის ადგალზე ფშვინვიერი დასაშვებია.

2. ზუსტად იგივე ითქმის აბრუპტივების შემთხვევაშიც (იხ. მე-2, მე-5 და მე-7 წესი).

3. თუ თავკიდურა კომპლექსი წარმოდგენილია მთლიანად მკლერი თანხმონებით (წესი 1), მაშინ ხმოვნის შემდეგ აკრძალულია სიცრუე როგორც ნიშანი.

4. საინტერესოდ მიგვაჩნია იმ ფაქტის აღნიშვნა, რომ სამთანხმოვანი თავკიდურა კომპლექსში ნ-ის დისტრიბუცია შეზღუდულია სხვა სონორებთან შედარებით.

5. აღსანიშნავი და ხაზგასასმელია ის ფაქტი, რომ სონორის წინ მდგარი ორი თანხმოვანი C_1C_2 თითქმის ყოველთვის ჰარმონიული კომპლექსია (შდრ. CVCCS სტრუქტურა).

$C_1C_2VC_3C_4$ სტრუქტურის ზმნის ძირები

აქ გამოიყო რამოდენიმე შემთხვევა თანხმოვანთა განაწილების თვალსაზრისით.

1. თუ $C_1C_2VC_3C_4$ სტრუქტურაში C_1C_2 წარმოდგენილია მკლერი ხშულისა და სონორის კომბინაციით მკლ. ხშული + სონორი, მაშინ ხმოვნის შემდეგ დასტურდება იგივე მიმდევრობა. გამოთქმის წარმოდგენს ერთი მაგალითი, სადაც C_3C_4 მოცემული გვაქვს აბრუპტივისა და სონორის კომბინაციით.

მაგ.: ბლაგე — (დაბლაგეებს, დაბლაგვა, დაუბლაგეებია)

ბლანდ — (გაბლანდავს, გაბლანდა, გაუბლანდავს)

გრავნ — (იგრავენება, დეგრავნა, დაგრავნია)

ჯნუჯნ — (ჯმუჯნის, ჩაჯმუჯნა, ჩაუჯმუჯნია)

და

ბრიყვ — (გააბრიყვებს, გააბრიყვა, გაუბრიყვებია)

2. თუ C_1C_2 წარმოდგენილია მკლერი ხშულისა და მკლერი სპირანტის კომბინაციით, მაშინ V-ს შემდეგ ერთ-ერთი კონსონანტი აუცილებლად სონორია (თუ ორივე არა) და დასტურდება მკლერი ხშულისა ან აბრუპტივის კომბინაცია სონორთან. ანუ სხვაგვარად, როცა C_1C_2 მკლ. ხშული + მკლ. სპირანტია, მაშინ C_3 ან C_4 (ერთ-ერთი) აუცილებლად სონორია. მასთან კომბინირებს ნებისმიერი თანხმოვანი, გარდა სპირანტისა და ფშვინვიერისა:

მაგ.: ბლაჯნ — (ბლაჯნის, ბლაჯნა, უბლაჯნია)

ბლერტ — (ბლერტს, ბლერტა, უბლერტია)

ბლუნძ — (ბლუნძავს, შებლუნძნა, შეუბლუნძნავს)

- გზაენ — (აგზაენის, აგზაენა, აუგზაენია)
 დაბან — (გაიდაბანება, გაიდაბანა, გადაბანილა)
 ჯღაბნ — (დაუჯღაბნის, დაუჯღაბნა, დაუჯღაბნია)

3. თუ $C_1C_2VC_3C_4$ ტიპის ძირებში C_1C_2 წარმოდგენილია მიმდევრობით ორი აბრუპტივი, მაშინ ბოლოკიდურა კომპლექსი C_3C_4 წარმოადგენს აბრუპტივისა და სონორის კომბინაციას.

- მაგ.: ტკეპნ — (ატკეპნინებს, ატკეპნინა, უტკეპნინებია)
 წყველ — (გაწყველავეს, გაწყველა, გაუწყველავეს)

4. თუ C_1C_2 წარმოდგენილია აბრუპტივის კომბინაციით სონორთან, მაშინ V-ს შემდეგ დასაშვებია ნებისმიერი თანხმოვნის კომბინაცია სონორთან, აკრძალულია მხოლოდ მჟღერი სპირანტი + სონორი.

- მაგ.: ა) კლაენ — (დაიკლაენება, დაიკლაენა, დაკლაენილა)
 კმუენ — (დაეკმუენება, დაეკმუენა, დასკმუენია)
 ყლურწ — (გადაყლურწავს, გადაყლურწა, გადაყლურწავს)
 ბ) ყვედრ — (აყვედრის, დაყვედრა, დაუყვედრებია)
 წმენდ — (ამოუწმენდს, ამოუწმენდა, ამოუწმენდია)
 კვანძ — (გადაკვანძება, გადაკვანძა, გადაკვანძვია)
 გ) ტმან — (აეტმანება, აეტმანა, ასტმანებია)
 ტლომნ — (ტლომნის, ტლომნა, უტლომნია)
 კმუნხ — (დაიკმუნხება, დაიკმუნხა, დაკმუნხულა)
 დ) ტვიფრ — (იტვიფრება, იტვიფრა, დატვიფრულა)
 ტვირთ — (გადატვირთვინებს, გადატვირთვინა, გადატვირთვინებია)
 ყვინთ — (დაყვინთავს, დაყვინთა, დაუყვინთავს)
 ე) კვამლ — (გაკვამლავს, გაკვამლა, გაუკვამლავს)

5. თუ C_1C_2 წარმოდგენილია ორი მჟღერი სპირანტით, მაშინ ბოლოკიდურა C_3C_4 არის სონორისა და ფშვინვიერის კომბინაცია.

- მაგ.: ქლენთ — (ქლენთს, გაქლენთა, გაუქლენთავს)

6. თუ C_1C_2 წარმოდგენილია მკლ. სპირანტისა და სონორის კომბინაციით, მაშინ ვოკალის შემდეგ დასტურდება ნებისმიერა თანხმოვნის კომბინაცია სონორთან, გარდა ყრუ სპირანტისა. აკრძალულია ბოლოკიდურა ჯგუფში აგრეთვე ორი სონორი:

- მაგ.: ზლაზნ — (წამოიზლაზნება, წამოიზლაზნა, წამოიზლაზნილა)
 დვენთ — (ელვენთება, დელვენთა, დელვენთილა)
 ღრაენ — (ღრაენის, ღრაენა, ეღრაენია)
 ღრუბლ — ((დაიღრუბლება, დაიღრუბლა, დაღრუბლულა)

7. თუ C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით ყრუ სპირანტი + სონორი, მაშინ ბოლოკიდურა C_3C_4 ზუსტად იმავე კანონზომიერებებს გვიჩვენებს, როგორსაც მჟღერი სპირანტი + სონორის შემთხვევაში:

- მაგ.: ხრაან — (ამოხრაანის, ამოხრაანა, ამოუხრაანია)
 ხვედრ — (ახვედრებს, ახვედრა, უხვედრია)
 ხვაან — (ხვაანავს, დახვაანა, დაუხვაანავს)

8. თუ C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით ყრუ სპირანტი + აბრუპტივი, მაშინ C_3C_4 წარმოდგენილია აბრუპტივისა ან მჟღერი ხშულის კომბინაციით სონორთან. დადასტურებულია აგრეთვე ორი სონორი:

მაგ: სპირტ — (დასპირტავს, დასპირტა, დაუსპირტავს)
 სტამბ — (სტამბავს, დასტამბა, დაუსტამბავს)
 სტუმრ — (გაისტუმრებს, გაისტუმრა, გაუსტუმრებია)

9. თუ C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით ფშვინვიერი + სონორი (რ, ლ), მაშინ ბოლოკიდურა C_3C_4 კომპლექსი წარმოდგენილია ან ორი სონორით, ან მყდერი ხშულისა და ყრუ სპირანტის კომბინაციით სონორთან. სხვა მიმდევრობა არ დასტურდება:

მაგ: თრიმლ — (თრიმლავს, თრიმლა, უთრიმლავს)
 ცრემლ — (აცრემლებს, აცრემლა, ასცრემლებია)
 ფლანგ — (მიფლანგავს, მიფლანგა, მიუფლანგავს)
 ჩლუნგ — (დაუჩლუნგებს, დაუჩლუნგა, დაუჩლუნგებია)
 ჩრიხვ — (წამოჩრიხვება, წამოჩრიხვა, წამოჩრიხვლა)

10. თუ თავკიდურა C_1C_2 კომპლექსი წარმოდგენილია მიმდევრობით ფშვინვიერი + ყრუ სპირანტი, მაშინ ბოლოკიდურა კომპლექსში გვაქვს მყდერი სპირანტისა ან აბრუპტივის კომბინაცია სონორთან. ყველა სხვა კომბინაცია აკრძალულია:

მაგ: ფხიზლ — (გამოფხიზლდება, გამოფხიზლდა, გამოფხიზლებულა)
 თხანს — (თხანის, გათხანა, გაუთხანა)
 ცხიკვ — (აცხიკვებს, აცხიკვა, უცხიკვებია)

გარდა ამისა, გვაქვს ერთი ფორმა, სადაც თავკიდურა და ბოლოკიდურა კომპლექსები ერთმანეთს ემთხვევა. ასეთია მიმდევრობა ფშვინვიერი + ყრუ სპირანტი + V + ფშვინვიერი + ყრუ სპირანტი.

ქსაქს — (უქსაქსავს, დაუქსაქსა, დაუქსაქსავს)

ყოველივე ზემოთ თქმული საშუალებას გვაძლევს გამოვიტანოთ შემდეგი დასკვნები:

1. სტრუქტურაში $C_1C_2VC_3C_4$ ერთ-ერთი თანამოვანი აუცილებლად სონორია (თუ მეტი არა).

2. $C_1C_2VC_3C_4$ სტრუქტურაში C_1 -ის ადგილი შეიძლება დაიკავოს ნებისმიერმა კონსონანტმა, გარდა სონორისა. ჩვენი მასალა ადასტურებს მხოლოდ ერთ შემთხვევას, სადაც C_1 -ის ადგილზე გვაქვს სონორი:

მწუთხ — (გამმწუთხებს, გამმწუთხა, გაუმწუთხებია)

3. თუ $C_1C_2VC_3C_4$ სტრუქტურაში დასტურდება სონორები როგორც თავკიდურა, ისე ბოლოკიდურა კომპლექსში, ისინი აუცილებლად განსხვავებული უნდა იყვნენ.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
 აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა)

ივანე შალუბაძე

აფსაზური დინამიკური ზმენების სუფიქსურ მორფემათა რანგობრივი სტრუქტურა

წარმომშობი გრამატიკის ერთ-ერთი სახეობა — რანგების გრამატიკა¹ შედგება ლექსიკონისაგან — საწყის ელემენტთა გარკვეული სიმრავლისაგან და წესებისაგან, რომელთა საშუალებით ხდება მოცემული ენის სწორ მიმდევრობათა შედგენა საწყისი ელემენტებით; ლექსიკონის ელემენტებზე განსაზღვრულია მკაცრი რიგის, ე. ი. ასიმეტრიული და ტრანზიტული ბინარული მიმართება².

ცნობილია, რომ თუ რიგი განსაზღვრულია რაიმე სიმრავლის ელემენტთა ყველა წყვილისათვის, მაშინ ამ სიმრავლეს მოცემული მიმართებით წრფივად დალაგებული ეწოდება. ნაწილობრივ დალაგებულ სიმრავლეებში რიგის მიმართება განმარტებულია მხოლოდ ზოგიერთი წყვილისათვის.

რანგების გრამატიკაში გამოყენებულია სიმრავლეთა თეორიის ერთ-ერთი დებულება, რომლის მიხედვით ნაწილობრივ დალაგებული ძირითადი³ სიმრავლე ზოგჯერ შეიძლება დაიყოს რიგის ამავე მიმართებით წრფივად დალაგებულ ქვესიმრავლეებად. ლექსიკონის დაყოფას წრფივად დალაგებულ სიმრავლეებად საფუძვლად უდევს მისი ზოგიერთი ელემენტის თვისება გამორიცხონ ერთმანეთი ენის ამა თუ იმ მიმდევრობაში (გამოსახულებაში).

ლექსიკონის დალაგებულ ქვესიმრავლეებად დაყოფის შემდეგ ერთ-ერთ მათგანს დავაფიქსირებთ, როგორც ცენტრალურ ანუ ნულოვან P_0 ქვესიმრავლეს, დარჩენილი სიმრავლეებიდან კი დადებით ინდექსებს მივაწიებთ იმათ, რომლებსთვისაც P_0 მინორანტაა, ხოლო უარყოფითებს — იმათ, რომლებსთვისაც იგი მაჟორანტაა⁴. არაუარყოფითი ინდექსების მქონე სიმრავლეებს გადავნიშნავთ შემდეგნაირად: $+1$ ინდექსს ანუ რანგს მივაწეროთ P_1 ქვესიმრავლეს, რომელიც მაჟორანტაა მხოლოდ P_0 -ისა, $+2$ რანგს — იმ P_2 ქვესიმრავლეს, რომელიც მაჟორანტაა მხოლოდ P_1 და P_0 ქვესიმრავლეთა ჯამისა

¹ В. Я. Пинес, Об одной модели автоматического синтеза (на материале личных глагольных форм азербайджанского языка), «Научно-техническая информация», серия 2, 1970, № 1; Ревзин, И. И. Юлдашева Г. Д., Грамматика порядков и ее использования, «Вопросы языкознания», М., 1969, № 1, стр. 42–56.

² Р. Фор, А. Кофман, М. Дени-Папен, Современная математика, 1966, გვ. 34.

³ სიმრავლეა განსაზღვრა შეიძლება შემზღულად თვისების შემოტანით, რომელიც გამოყოფს უფრო ფართო, ანუ ძირითადი სიმრავლის ელემენტებს შორის უფრო მკაცრ სიმრავლეს, რომელსაც ძირითადი სიმრავლის ქვესიმრავლე ეწოდება.

⁴ თუ R რიგის მიმართებაა E სიმრავლეში, A ქვესიმრავლის მინორანტა ეწოდება $p \in E$ ელემენტს, თუ ყველა ელემენტისათვის $a \in A$ ადგილი აქვს pRA მიმართებას. ანალოგიურად, aRm მიმართების შემთხვევაში m არის A -ს მაჟორანტა. Р. Фор и др., სს. შრ., გვ. 41.

და ა. შ. ზოგადად, $+k$ ინდექსი მიეწერება მხოლოდ k -ზე უფრო დაბალი ინდექსების მქონე სიმრავლეების ჯამის მაჟორანტას. ანალოგიურ პროცედურას ჩავატარებთ არადადებითი ინდექსების მქონე ქვესიმრავლეების მიმართ, ოღონდ მაჟორანტის ნაცვლად ყველგან მინორანტას ავიღებთ. რომელიმე P_k სიმრავლის ელემენტების შესახებ ვიტყვი, რომ მათ აქვთ k -ური რანგი.

იგულისხმება, რომ ენის ყოველ მიმდევრობაში გამოვლინდება მხოლოდ ერთი ელემენტი თითოეული ქვესიმრავლიდან და ამიტომ ნებისმიერი გამოსახულება წარმოიდგინება მასში შემავალი ელემენტების რანგების ჯაჭვის სახით. ამ წესს ერთი გამოჩაყლის აქვს: კონტაქტურად მდგომი სიმეტრიული ელემენტები⁵ რანგების გრამატიკაში ერთიანდება საერთო რანგებში იმ მიზნით, რომ არ დაირღვეს სისტემის დალაგებულობა. ამის გამო გამოსახულებათა შედგენისას დასაშვები ხდება არა ერთი, არამედ ერთდროულად ორი ელემენტის არჩევა რომელიმე P_k სიმრავლიდან იმ შემთხვევაში, როდესაც ეს ელემენტები ერთმანეთის სიმეტრიულია.

რანგების გრამატიკის ერთ-ერთი ძირითადი ცნებაა აგრეთვე ქვერანგის ცნება. იგი ელემენტებს შორის ეკვივალენტობის მიმართებას ეყრდნობა.

P_k სიმრავლის a ელემენტი „შენაცვლებადობის“ R დამოკიდებულებაშია მის b ელემენტთან, თუ ნებისმიერი M და N სიმრავლეებისათვის ლექსიკონიდან MaN და MbN ორივე სწორი გამოსახულება ან არა. ადვილი დასახსია, რომ R რეფლექსური, სიმეტრიული და ტრანზიტულია და ე. ი. იგი ეკვივალენტობის მიმართებაა⁶. მისით P_k სიმრავლე, ანუ k -ური რანგი, დაიყოფა თანაუკვეთ კლასებად — ქვერანგებად.

სწორედ რანგებად და ქვერანგებად დაჯგუფებული ლექსიკონის ელემენტების კონკატენაციის წესებით წარმოიშობა ენის სწორი მიმდევრობები. წესებს აქვთ სახე $P_{ij} \rightarrow P_{ki}$ ($k \geq i + 1$), სადაც P_{ij} სიმბოლოთი აღნიშნულია i -ური რანგის j -ური ქვერანგი, P_{ki} სიმბოლოთი — k -ური რანგის i -ური ქვერანგი, ხოლო: \rightarrow სიმბოლო აღნიშნავს P_{ij} -ის ელემენტის შემდეგ P_{ki} ქვერანგის ელემენტის არჩევის შეუძლებლობას. წესი გულისხმობს, რომ დასაშვებია ამავე რანგის სხვა ქვერანგების არჩევა (შეზღუდვის არარსებობის შემთხვევაში წესს არ ჩამოვყალიბებთ).

რანგების გრამატიკით წარმოშობილი მიმდევრობებიდან ნებისმიერს ექნება a_1, a_2, \dots, a_n ჯაჭვის სახე; აქ a_i ($1 \leq a_i \leq n$) არის i -ური რანგის ელემენტი ან ამავე რანგის ორი სიმეტრიული ელემენტი. გრამატიკის ავტორებს მიზანშეწონილად მიაჩნიათ თითქმის ყოველ რანგს დაუმატონ ნულოვანი ელემენტი ანუ ქვერანგი, რომელიც გამოვლინდება იმ მიმდევრობაში, სადაც ამ რანგის ელემენტი, არაა წარმოდგენილი. ამის შედეგად ყველა ჯაჭვს ერთნაირი სიგრძე ენიჭება, სისტემაში რანგების რაოდენობის ტოლი. მიმდევრობათა წარმოშობა ხდება ინდუქციურად — პირველი რანგიდან მეორეზე გადასვლით, მეორედან მესამეზე და ა. შ.

⁵ სიმეტრიულია x და y ელემენტები, თუ $x \rightarrow y$ („ x წინ უქმნის y -ს რაიმე მიმდევრობაში“) და $y \rightarrow x$. ან თუ არსებობს z ელემენტი, მოთავსებული ასეთ x და y ელემენტებს შორის. Ревзин И. И., Юлдашева Г. Д., Грамматика порядков и ее использования, «Вопросы языкознания», М., 1969, № 1, გვ. 45.

⁶ И. И. Ревзин, Модели языка, М., 1962, გვ. 66.

ლექსიკონის, როგორც დალაგებული სისტემის, დახასიათებისათვის შემოტანილია სისტემის სიმარტივის, დალაგებულობის⁷ და სისრულის⁸ ხარისხები.

არსებობს სისტემები, რომელთა დალაგებულობის ხარისხი საკმარისად მაღალია, მაგრამ რომლებსთვისაც რანგების გრამატიკა არაა საკმარისი ზოგიერთი მიმდევრობის წარმოშობისას. ასეთ სისტემებში წრფივი დალაგებულობის მიღწევა საერთო რანგებში სიმეტრიულ ელემენტთა გაერთიანების გზით არაა მიზანშეწონილი შუალედური რანგების არსებობის გამო. ამიტომ ვ. პინესი⁹ რანგების გრამატიკას დაურთავს ტრანსფორმაციულ წესებს, რომლებიც, როგორც ცნობილია¹⁰, შეიძლება ატარებდნენ აუცილებელ ან ფაკულტატურ ხასიათს. პირველ შემთხვევაში იგი იყენებს მათ რანგების არასწორი ჯაჭვებისაგან სწორ მიმდევრობათა მისაღებად, მეორე შემთხვევაში კი ეს წესები აფართოებენ ენის გამოსახულებათა სიმრავლეს, წარმოშობლს რანგების გრამატიკის წესებით.

ტრანსფორმაციული წესების გამოყენება გვეხმარება თავიდან ავიცილოთ რანგების გრამატიკის გართულება, მისი წესების რაოდენობის გაზრდა. ენაში, რომლის დალაგებულობის ხარისხი მაღალია, ტრანსფორმაციული წესებაც ჩვეულებრივ მცირერიცხოვანია.

დაბოლოს. რანგების გრამატიკისა და ტრანსფორმაციული წესებით მიღებულ ჯაჭვებს მივუყენებთ მორფონოლოგიურ წესებს სწორა ფონემური მიმდევრობების მისაღებად.

როგორც ტრანსფორმაციული, ისე მორფონოლოგიური წესები გადაწერის წესებია; მათ აქვთ, ზოგადად, $Z_1 \rightarrow Z_2$ სახე, სადაც Z_1 და Z_2 რაღაც სიმბოლოები ან სიმბოლოთა კომბინაციებია, \rightarrow სიმბოლოს კი წავეკითხავთ, როგორც „გადაწერება“. საკუთრივ რანგების გრამატიკის, ანუ მორფოლოგიური წესებისაგან განსხვავებით, მორფონოლოგიური წესების თანმიმდევრობა მკაცრადაა ფიქსირებული. გადაწერის წესებში ზოგჯერ მითითებულია კონტექსტი, რომლის პირობებშიც ხდება სათანადო გარდაქმნის განხორციელება.

წინამდებარე წერილში ვცადეთ აფხაზური დინამიკური¹¹ ზმნების დროკილოთა სისტემაში შემავალი სუფიქსური მორფემების აღწერა რანგების გრამატიკის ტერმინებში და წარმოვადგინეთ ამ ზმნურ ფორმათა სინთეზის ფრაგმენტები.

აფხაზური ზმნური ფორმებისათვის დამახასიათებელია მეტად რთული მორფემული სტრუქტურა, მათში შემავალ მრავალრიცხოვან მორფემათა დალაგებულობის მაღალი ხარისხი. რანგების გრამატიკა ამ ფორმების დისტრიბუციული აღწერის ეფექტური და ეკონომიური ხერხია.

⁷ И. И. Ревзин, Г. Д. Юлдашева, сб. შრ., გვ. 45—46.

⁸ В. Я. Пинес, Об одной модели автоматического синтеза. . .

⁹ В. Я. Пинес, О моделировании структуры глагольных форм в тюркских языках «Советская тюркология», Баку, 1971, № 3, გვ. 78.

¹⁰ Н. Хомский, Синтаксические структуры, Сб. «Новое в лингвистике», вып. II, М., 1952, გვ. 451—452.

¹¹ განვიხილავთ მხოლოდ საკუთრივ დინამიკურ ფორმებს. სტატიკური ფორმებიდან —ზაა სუფიქსით ნაწარმოები ფორმები ცალკე კვლევას საჭიროებენ. იხ. ქ. ლომთათიძე, სტატიკური და დინამიკური ზმნები აფხაზურში, იკვ. ტ. VI, თბ., 1954.

ლექსიკონად ავიღეთ დროის, კილოს, უარყოფის და კითხვის გამომხატველ სუფიქსურ მორფემათა სიმრავლე აფხაზურ სალიტერატურო ენაში. ისინი დალაგებული არიან ტაბულაში ოთხ რანგად და ცხრამეტ ქვერანგად. სისტემის სიმარტივის ხარისხი $S = \frac{8}{19}$, დალაგებულობის ხარისხი მაქსიმალურია,

$$\mu = 1. \text{ სისრულის ხარისხი } K_n = \frac{81}{124}$$

რანგი, ქვერანგი	სუფიქსი ¹²	სუფიქსის მნიშვნელობა	მაგალითები ¹³
1, 1	-ტა	აწმყო	ინეა-ტა „ვინც მიღის“
1, 2	-რა	განსაზღვ. მყოფადა	ინეა-რა ვინც მივა“
1, 3	-შა	განუსაზღვ. მყოფადი	ინეა-შაა „ვინც (ალბათ) მივა“
1, 4	-ხა	უკვეობითი	ინეა-ხა „ვინც უკვე მივიღა“
1, 5	∅	(აორისტი)	ინეა-∅ „ვინც მივიღა“
1, 6	∅ ∞ -ნ	ბრძანებითი	უნეა-∅ „მიიღი!“ უმნეა-ნ „არ მიხვიდე!“
2, 1	∅ ²	უარყოფა	დნეა-ტა-მ „არ მიღის“
2, 2	-მ	ნაცუალს. კითხ. (აღამ.)	ინეა-ტა-ლა? „ვინ მიღის?“
2, 3	-ლა	„ (არააღამ.)	ინეა-ტა-ზეა? „რა მიღის?“
2, 4	-ზეა	პირობითი	დნეა-ტა-ზარ „თუ მიღის“
2, 5	-ზარ	თურმეობითი I	დნეა-ტა-ზააპ „თურმე მიღის“
	-ზააპ	II	დნეა-ტა-ზაარგნ „თურმე მიდიოდა“
	-ზაარგნ	„	დნეა-ტა-ზააძტ და მიდიოდას“
2, 6	-ზააძტ	ინიუნქტივი	დნეა-ტა-ნდაპ „ნეტავ მიდიოდას“
2, 7	-ნდაპ	ნატერითი	დნეა-ტა-ნ მიდიოდა“
2, 8	-ნ	რთულ დროთა ფინიტი.	
3, 1	∅ ³	რთულ დროთა წარმოება	ინეა-ტა-ლა-ზ? „ვინ მიდიოდა?“
3, 2	-ზ		
4, 1	∅ ⁴	ფინიტობა	დნეა-ხა-მ-ზ-ტ „ჯერ არ მისულა“
4, 2	-იტ	კითხვითი ¹⁴	დნეა-ტა-∅-ზ-მა? „მიდიოდა?“
4, 3	-მა ∞ -ი		დგმნეა-ტა-∅-ზ-ი? „არ მიდიოდა?“

შენიშვნა: 1,6; 2,4; 2,5; 2,6; 2,7 და 2,8 ქვერანგება მომდევნო რანგებსაც მოიცავენ.

სუფიქსები, მოხვედრილი საერთო რანგში, როგორც წესი, ურთიერთგამომრიცხავ მნიშვნელობებს ატარებენ. ნულოვანი ქვერანგის არჩევის დაშვება ნიშნავს შესაბამის მნიშვნელობათა გამოტოვების შესაძლებლობას ფორმაში. ყოველი რანგიდან დასაშვებია თითო სუფიქსის არჩევა მხოლოდ.

ვ. პინესის¹⁵ აზრით, აფიქსებისათვის, რომლებიც არ კომბინირებენ მომდევნო რანგის აფიქსებთან, მოსახერხებელია ცალკე სისტემის აგება. ჩვენს მოდელში უფრო მიზანშეწონილი ჩანს ასეთ აფიქსებს მომდევნო რანგებიც მიეწეროთ¹⁶.

¹² ტაბულაში ყველა სუფიქსური მორფემის თითო ალმორფი წარმოადგინეთ გარდა იმ ალმორფებისა, რომლებიც მკაცრად დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში არიან და ფონემურად მკვეთრად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.

¹³ ფორმათა თარგმნისას მათი მნიშვნელობა სრულად და ზუსტად არ აკვირდება, პირ-კლასის პრეფიქსების არჩევის შეზღუდვები დინამიკურ გორმათა სრული სინთეზის დროსაა გასათვლის-წინებელი. აქ ამ სინთეზის მხოლოდ ფრაგმენტია მოცემული.

¹⁴ ივლისხმება არანაცვალსახლოვანი და არასაგარემოებო კითხვები.

¹⁵ В. Я. Пинес, ხს. შრ., გვ. 80.

¹⁶ И. Н. Ревзин, Г. Д. Юлдашева, ხს. შრ., გვ. 80.

მორფოლოგიური წესები

1. 1,2: → 2,5.
2. 1,1 ან 1,2 ან 1,3+2,2+3,1: → 4,2 ან 4,3¹⁷.
3. 1,4 ან 1,5: → 2,2.
4. 1+2,3+3: → 4,2 ან 4,3.
5. 1,1 ან 1,2 ან 1,3+2,2+3,2: → 4,1 ან 4,3.
6. 1,1 ან 1,2 ან 1,3+2,1+3,2: → 4,2.

იმის გამო, რომ უარყოფის მორფემის მხოლოდ სუფიქსური ალომორფი აისახება მოდელში, რაც არაა საკმარისი უარყოფით ფორმათა აღრიცხვისათვის, ყველა დინამიკურ ზმნურ ფორმას დავყოფთ ორ კლასად იმის მიხედვით, წარმოდგენილია თუ არა მათში უარყოფის მორფემის პრეფიქსული ალომორფი და მივანიჭებთ შესაბამისად 0 ან 1 ნიშანს ორობითი კოდისა. გვექნება, ასეთი კონტექსტით შეზღუდული სამი მორფოლოგიური (და ორი მორფონოლოგიური) წესი.

1. 2. → 2,2 ან 2,8	გარემოცვა: 1 ¹⁸
2. 2,1+3,2. → 4,2	" 0
3. 1,1 ან 1,2 ან 1,3+2,1+3,1. → 4,2	" 1

მორფონოლოგიური წესები

აქ წარმოვადგენთ მხოლოდ იმ ალომორფების აღრიცხვას, რომლებიც:

1. არ მონაცვლეობენ თავისუფლად,
 2. არ არიან ფონემურად მსგავსნი.
- a) კონტექსტურად შეზღუდული წესები.

1. 1,6 → $\begin{cases} / = \text{ნ} / & \text{გარ. : 0} \\ / - \emptyset / & 1 \end{cases}$
2. 4,3 → $\begin{cases} / - \text{ი} / & \text{გარ. 0} \\ / - \text{მა} / \text{ ან } / - \text{უ} / & 1 \end{cases}$

b) წარმოვადგენთ სამ წესს არარეგულარული „შერწყმული“ დაბოლოებებისათვის.

1. 1,2+2,4 → /-რეზარ/ ან /-რ/
2. 1,2+2,6 → /-ააჯტ/
3. 1,2+2,1+3,1+4,2 → /-პ/

დაბოლოს, {-ზეჟ} მორფემის ალომორფთა განაწილების მარეგულირებელი წესები. მათი თანმიმდევრობა მკაცრადაა ფიქსირებული.

1. 2,3 → $\begin{cases} / - \text{და} / & \text{გარ.: } -3,2 \text{ ან } 3,1 \\ / - \text{ზეგ} / \text{ ან } z & -3,2 \\ / - \text{ზეჟ} / \text{ ან } / - \text{ზი} / \text{ ან } / - \text{ი} / & -3,1 \end{cases}$
2. z+3,2 → 3,2+z (ფაკულტატური ტრანსფორმაცია).
3. z → /ზეჟ/ ან /-ზი/ ან /-ი/.

¹⁷ „ან“ იხმარება ურთიერთგამომრიცხავი მნიშვნელობით.

¹⁸ → სიმბოლოთი იკრძალება გადასვლა შესაბამის ქვერანგზე სხვა გარემოცვაში.

(აქ არ აგვისახავს {-ზ} და {-ზეჲ} მორფემების ალომორფთა შეხვედრისას /ზ/ ფონემების შერწყმის ფაქტი).

ლექსიკონში შემავალი ზოგიერთი სუფიქსის მორფემული სტატუსის დადგენისას მოგვიხდა რიგი ცვლილებების შეტანა სპეციალური ლიტერატურრიდან ცნობილ დებულებებში აფხაზური სუფიქსური მორფემების შესახებ. ეს უმთავრესად გამოწვეული იყო მწყობრი სისტემის აგების მოთხოვნით. მიმოვიხილავთ ანალიზის ეტაპზე წამოპირილ ზოგიერთ ასეთ საკითხს.

დრო-კილოთა სისტემა აფხაზურში მეტად რთული და არაერთგვაროვანია, მასში არაა სემანტიკურად მკაცრად გამოიჯნული დროის და კილოს ფორმები. გვხვდება კილოს ნიუანსების შემომტანი ბევრი სუფიქსი, რომელთა ინტერპრეტაცია კირს. ამიტომ ამ ფორმათა კლასიფიკაციის დროს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს დისტრიბუციული კრიტერიუმი, რომელიც მეტად ეფექტური აღმოჩნდა დროის სისტემაში შემავალი მორფემების აღწერისა და კილოს სისტემის მორფემებისაგან მათი გამოიჯნისათვის.

აფხაზურ ზმნურ წარმონაქმნებს მათი სინტაქსურ-მორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით სპეციალურ ლიტერატურაში ყოფენ ორ თანაუკვეთ კლასად: ფინიტურ და ინფინიტურ კონსტრუქციებად. დინამიკურ ზმნათა დროის სუფიქსებს ჩვეულებრივ აჯგუფებენ იმის მიხედვით, თუ ფინიტობის რომელ სუფიქსს უკავშირდებიან ისინი ფინიტურ კონსტრუქციებში¹⁹.

ცნობილია ფინიტობის სამი მორფემა: {-იტ}, {-პ} და {-ნ}²⁰. აღნიშნავენ ხოლმე, რომ {-ნ} ნამყობასაც გამოხატავს; ინფინიტურ კონსტრუქციებში მას {-ზ} მორფემა ცვლის. {-პ} მხოლოდ განსაზღვრული მყოფადის ფორმებში იჩენს თავს დინამიკურ ზმნებში. ინფინიტურ კონსტრუქციებში მას განსაზღვრული მყოფადის სუფიქსი ცვლის. ლ. ჰკაღუა²¹ დროის სუფიქსებს დინამიკურ ზმნებში ორ სერიად — აორისტის და აწმყოს სერებად აჯგუფებს. პირველში გაერთიანებულია აორისტის, ნამყო განუსაზღვრელის, უკვეობითის, უკვეობითი წინარე წარსულის, განსაზღვრული და განუსაზღვრელი მყოფადის ჯგუფები, მეორეში კი — აწმყოს და ნამყო უსრულის ჯგუფები.

ჩვენი მოდელისათვის ვარჩიეთ უფრო ეკონომიური აღწერა დროის და ფინიტობის სუფიქსებისა. წარმოვადგინეთ ე. წ. მარტივი დროის ხუთი სუფიქსი: აწმყო — {-ჟა}, უკვეობითი — {-ხა}, განსაზღვრული მყოფადი — {-რა}, განუსაზღვრელი მყოფადი — {-შა} და აორისტი — {-ღ}.

ვიტყვი, რომ ნებისმიერს ამ ხუთი სუფიქსიდან შეიძლება დაერთოს {-ზ} ან {-იტ} ან {-ნ} მორფემა.

როგორც ითქვა, {-ნ}-ს მიაწერენ ნამყოობის და ფინიტობის მნიშვნელობას და ამ თვალსაზრისით იგი უპირისპირდება როგორც {-ზ}, ისე {-იტ} მორფემებს; პირველს — ფინიტობის ნიშნით, მეორეს — ნამყოობის ნიშნით. ამავე დროს ის დისტინქციური ნიშანი, რომელიც {-ნ}-ს აპირასპირებს ერთერთ მათგანთან, მას საზიარო აქვს მეორესთან.

¹⁹ ქ. ლ. მ. თ. ა. თ. ი. ძე, აფხაზური ზმნის ძირითად დრო-კილოთა სისტემა, ივე, ტ. VII, თბ., 1955.

²⁰ მორფემებს გრაფიკულად წარმოვადგინეთ პირობითი სიმბოლოებათ, რომლებიც მათს ერთერთ ალომორფს დაემთხვევა.

²¹ Л. П. Чкадуа, Система времен и основных модальных образований в абхазско-абазинских диалектах, Тбилиси, 1970.

თუ {-იტ} მორფემის {-ნ} და {-ზ}-საგან განსხვავებისას რელევანტურ ნიშნად წამყობას ჩავთვლით, ჩვენი აზრით, ეს სირთულეს შექმნის, როგორც წამყო დროის გამომხატველ სხვა სუფიქსებთან მათი ურთიერთობის თვალსაზრისით, ისე არანამყო დროის გამომხატველი მორფემებისადმი წამყოს რელევანტური ნიშნის მქონე მორფემის მიერთების შედეგად მიღებული ფორმების აღწერის თვალსაზრისით. ამიტომ ვარჩიეთ {-ნ} და {-ზ} მორფემათა რელევანტურ საერთო ნიშნად. დაგვესახელებინა ზოგადად „რთულ დროთა წარმოება“, რაც სრულიად არ გამოირიცხავს მიღებულ ფორმათა წამყობის შემანტიკას. {-იტ} მორფემა კი ამ ნიშნის მიმართ ნეიტრალური გამოდის.

ახლა შეგვიძლია მკაცრად გავმიჯნოთ „რთული“ დროის ფორმები (მათში {-ნ} ან {-ზ} იქნება წარმოდგენილი) „მარტივი“ დროის ფორმებისაგან და ფინიტური ფორმები ({-ნ} ან {-იტ} მორფემით) ინფინიტურებისგან. მიღებული ორი დაპირისპირებული {-ნ} — {-ზ} და {-ნ} — {-იტ} წყვილისგან განსხვავებით {-ზ} და {-იტ} არ ქმნიან პრივატულ დაპირისპირებას და არ გამოირიცხავენ ერთმანეთს ზმნურ ფორმებში.

{-ზ} მორფემას არ მივაწერთ ინფინიტობის ნიშანს, ჰარბი აღწერის თავიდან ასაცილებლად. მკვლევარები {-იტ} მორფემის შემცველი ფორმების ინფინიტურ შესატყვისებში არ გამოყოფენ ინფინიტობის სუფიქსს და ეს არცაა საჭირო. ცხადია, შეიძლებოდა აქ ინფინიტობის ნულოვანი სუფიქსი დაგვეშვა, მაგრამ უფრო მარტივი და ეკონომიური აღწერა გვექნება, თუ ინფინიტობას საერთოდ არამარკირებულ კატეგორიად ჩავთვლით (ფინიტობის არქონად). {-ზ} მორფემისათვის ფინიტობის მიხედვით დაპირისპირება საერთოდ ირელევანტურია, რადგან უარყოფით წარმონაქმნებში იგი ხშირად ფინიტობის {-იტ} მორფემის /-ტ/ ალომორფთან ერთად გვხვდება. ასეთი ფორმები ფინიტურია როგორც მნიშვნელობით, ისე მათი სინტაქსური ფუნქციით, რასაც {-იტ} მორფემის გამოვლენასთან დავაკავშირებთ და გამოვყოფთ მას, როგორც ფინიტობის რელევანტური ნიშნის მქონე მორფემას. ამით თავიდან ვიცილებთ უარყოფით ფორმათა, როგორც ინფინიტური და ინფინიტურ-ფინიტური წარმოების ფორმების აღწერას; {-იტ} კანონზომიერად გამოვლინდება მხოლოდ ფინიტურ წარმონაქმნებში.

უარყოფით ფორმათა განხილვისას ფინიტობის თვალსაზრისით ერთ სირთულეს ვაწყდებით: აწმყოსა და მყოფადებში, სადაც ფინიტურ ფორმებში უარყოფის /-მ/ სუფიქსია წარმოდგენილი ჩვეულებრივ²² (უარყოფის მორფემას პრეფიქსული ალომორფიც აქვს), ფინიტობის {-იტ} მორფემა არ გვაქვს სხვა დროის ფორმებისაგან განსხვავებით. შეგვიძლო გვეთქვა, რომ აქ მისი ნულოვანი ალომორფია წარმოდგენილი, მაგრამ ასეთი ალომორფის პოზიცია ამ ფორმებში ცალსახად არ განისაზღვრება. ამიტომ ფინიტურ ფორმათა ინფინიტური ფორმებისაგან გამიჯვნის დროს გავითვალისწინებთ არა მარტო {-იტ} მორფემის გამოვლენას (უარყოფით ფორმებს ვგულისხმობთ), არამედ უარყოფის მორფემის სუფიქსური ალომორფის გამოვლენასაც, რაც შესაბამის დინამიკურ ფორმათა ფინიტობის მაჩვენებელია.

²² ქ. ლომთათიძე, ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოება აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში, იყ, ტ. V, თბ., 1953.

{-ნ} მორფემის გამოვლენა უარყოფით ფორმებში საერთოდ დაუშვებელია სალიტერატურო აფხაზურში²³. ეს ადვილად აიხსნება, თუ გავითვალისწინებთ ამ მორფემის რელევანტურ თვისებებს, რომლებიც ემთხვევა {-ზ} და {-იტ} მორფემების რელევანტურ თვისებათა ჯამს. ეს ორი მორფემა უარყოფით ფინიტურ წარმონაქმნებში, როგორც წესი, ერთდროულად ვლინდება და ისინი ამიტომ ერთგვარად დამატებითი არიან {-ნ} მორფემის მიმართ.

დროისა და ფინიტობის სუფიქსების შესახებ მთელს ამ მსჯელობაში გამორიცხული გექონდა {-პ} სუფიქსი, რომელიც ვლინდება განსაზღვრული მყოფადის ფინიტურ ფორმებში, სადაც {-იტ} დაუშვებელია. ამიტომ {-პ/} სეგმენტი შეიძლება განვიხილოთ როგორც ორი ფუნქციის, კერძოდ, განსაზღვრული მყოფადისა და ფინიტობის ფუნქციების, მატარებელი. პირობითად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ იგი როგორც ორი მარტივი სეგმენტის გაერთიანების შედეგი. ამ სეგმენტებიდან ერთ-ერთს მივაწერთ განსაზღვრული მყოფადის მორფემის წვერობას, ხოლო მეორეს ჩავთვლით {-იტ} მორფემის წარმომადგენლად. (აქვე აღვნიშნავთ, რომ {-პ} გამორიცხულია რთული დროის მაწარმოებლების მქონე და უარყოფით ფორმებში).

{-პ/} სეგმენტის ამგვარი გახლეჩა გამოწვეულია ჩვენი სისტემისადმი უნიფიცირებული სახის მიცემის პრაქტიკული მოთხოვნით და, ცხადია, არაფერს ამბობს ამ სეგმენტის ფონემური აგებულების შესახებ.

მეორე დაშვება იყო დროის ნულოვანი დაბოლოებისადმი აორისტის მნიშვნელობის მინიჭება. ამ დაბოლოების სემანტიკური ინტერპრეტაცია დაზუსტებას მოითხოვს. ნულოვანი მაჩვენებლის გამოყოფის შედეგად სისტემაში შეივსო ცარიელი უჯრედები და აღწერამ გაცილებით უფრო თანმიმდევრული სახე მიიღო.

და კიდევ ერთი შენიშვნა: {-რზ/}, {-შყაზ/} (ფინიტური {-რზ/}, {-შყა-ნ/}) მაჩვენებლების მქონე ე. წ. შეპირობებითი ფორმები²⁴, რომლებსაც, როგორც წესი, კილოთა სისტემაში ათავსებენ²⁵, შევიყვანეთ დროის სისტემაში მათი აგებულების გათვალისწინების გამო. ეს ფორმები კავშირებითის სემანტიკას ატარებენ, მაგრამ ეგვევ სემანტიკა შეიძლება სხვა ზმნურ ფორმებსაც ჰქონდეს, ხოლო შეპირობებითები, თავას მხრივ, სხვა მნიშვნელობითაც იხმარებიან²⁶. როგორც აღვნიშნეთ, აფხაზური ზმნების დროისა და კილოს ფორმებში საერთოდ ზმირია შინაარსობრივი დამთხვევები და ვადასკლები, არაერთგვაროვანება ფორმათა აგებულებისა და ხმარების თვალსაზრისით. ამიტომ, კერძოდ, შეპირობებითების ინტერპრეტაციის დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა მივანიჭეთ ფორმალურ კრიტერიუმს, რომლის მიხედვით ისინი დროის და არა კილოს სისტემაში უნდა შევიდნენ ყველა ფორმალური ნიშნის მიხედვით (ასეთია ფინიტურ და ინფინიტურ ფორმათა წარმოება და განსხვავ-

²³ კილოს ფორმებს არ ეყოფთ ფინიტურ და ინფინიტურ ფორმებად, რადგან, როგორც ვნახავთ, კილოს მაჩვენებლები გამორიცხავენ ფინიტობის მორფემებს.

²⁴ სახელწოდება „შეპირობებითი“ აღებულია პ. უსლარის და ქ. ლომთათიძის შრომებიდან: П. К. Услар, Этнография Кавказа, Языкознание, Абхазский язык. Тифлис, 1887, გვ. 31; ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ზმნის ძირითად დრო-კილოთა სისტემა, იქვე, ტ. VII, თბ., 1955.

²⁵ Л. П. Чкадуа, ხს. შრ., გვ. 14.

²⁶ იქვე, გვ. 174—176.

ვება, უარყოფითი, კითხვითი²⁷ ფორმების წარმოება და სხვ.) შეპირობებითე-
ზი დროის სისტემას მიჰყვებიან. მათი ამგვარი ინტერპრეტაციის შედეგად ეს
სისტემა მეტად სრული და მწყობრი ხდება მასში ცარიელი უჯრედების შეე-
სების გამო²⁸.

აფხაზურში დროის სისტემას გაცილებით მეტი თანმიმდევრულობა ახა-
სიათებს მასში შემავალი ფორმების სტრუქტურის თვალსაზრისით, ვიდრე
კილოს სისტემას, რომელიც ამ მხრივ მეტად არაერთგვაროვანია.

გარდა განხილული შეპირობებითი I და II ფორმებისა, კილოს სისტემა-
ში აფხაზურის მკვლევარები ჩვეულებრივ ათავსებენ ბრძანებითის, ნატვრი-
თის, თურმეობითების (I და II), პირობითის, მიზან-პირობითას და ე. წ. კო-
ნიუნქტივის (ჩვენ მას „ინიუნქტივის“ ვუწოდებთ) ფორმებს²⁹. აქედან მიზან-
პირობითის არ განვიხილავთ ჩვენს მოდელში, რადგან იგი პირობითი კილოს
ფორმებზე სხვადასხვა ე. წ. გარდაქცევითობის სუფიქსის დართვით, ანალიტი-
კურად იწარმოება³⁰ და ერთიან პარადიგმას არ ქმნის.

მოკლედ მიმოვიხილავთ იმ სირთულეებს, რომლებიც კილოს სისტემაში
გაერთიანებული ფორმების მაწარმოებელთა აღწერისას შეგვხვდა.

ბრძანებითის ფორმები წარმოების თვალსაზრისით განსაკრძობებით დგანან
კილოურ წარმონაქმნებს შორის. ითვლება, რომ ისინი „წმინდა“, ე. ი. დროის
და კილოს მაწარმოებლების არმქონე ზმნურ ფუძეს წარმოადგენენ. უარყო-
ფითში ამ ფორმებს სუფიქსი /-ნ/ უჩნდებათ, რომელიც, როგორც ქ. ლომთა-
თიძემ დაადგინა³¹, ეტიმოლოგიურად უარყოფის მორფემის ალომორფია, გა-
მეორებული ბრძანებითის ფორმების სუფიქსურ ნაწილში და ნაწილობრივ
სახეცვლილი.

სალიტერატურო აფხაზურის სინქრონული აღწერის ფარგლებში თუ
დავრჩებით, მოგვიხდება ამ სუფიქსს მივაწეროთ ბრძანებითის მნიშვნელობა,
რაც, თავის მხრივ, გვაიძულებს დადებითი ბრძანებითის ფორმებში ამ მორ-
ფემის ნულოვანი ალომორფი დავუშვათ. ეს ორი ალომორფი ერთმანეთის მი-
მართ მკაცრად დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში იქნება.

I თურმეობითში ვლინდება /-ზააპ/, ხოლო II-ში — /-ზაარზნ/ დაბო-
ლოება. ერთი შეხედვით, ამ დაბოლოებებში ფინიტობის /-პ/ და /-ნ/ სუფიქ-
სები გამოიყოფა და თითქოს ინფინიტური ფორმებიც გვაქვს: დაბაყა —
ზაარზნ „სად წასულა?“ (ფინიტური დცა-ზაარზნ „წასულა“) და მისთ.³², მაგ-
რამ ასეთი წარმონაქმნები იშვიათია და ხელოვნური. ისეთი ფორმების გვერ-
დით კი, როგორიცაა დემცა-ზაარზნტ „არ წასულა (თურმე)“ არსებობს უფ-

²⁷ კილოური წარმონაქმნები კითხვით ფორმებს საერთოდ არ აწარმოებენ. კითხვა მათში მხო-
ლოდ ინტონაციით თუ გამოიხატება.

²⁸ ქ. ლომთათიძე სწორედ დროის სისტემაში ათავსებს „შეპირობებითებს“ მათი ავტუგლების
გათვალისწინების შედეგად: ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ზმნის. . .

²⁹ კილოური ნიუანსების გამოხატვის სამუალებები აფხაზურში მეტად მრავალფეროვანია და
კილოს სისტემაში შემავალი ფორმების რაოდენობისა და მარჯვენალების შესახებ მკვლევარებს შო-
რის აზრთა სხვადასხვაობაა. ჩვენ ძირითადად ქ. ლომთათიძის და ლ. ჰაკაძის გამოკვლევებს ვეყ-
რდნებით: ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ზმნის. . . ; Л. П. Чкадуа, ხს. შრ.

³⁰ ქ. ლომთათიძე, ე. წ. „მიზან-პირობითი კილოს“ წარმოებისათვის აფხაზურ დიალექ-
ტებში, იქვ, ტ. II, თბ., 1948.

³¹ ქ. ლომთათიძე, გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში, ენიმკის მთავრე, ტ. XII, თბ., 1942.

³² ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ზმნის. . .

რო გავრცელებული და ბუნებრივი პარალელური ფორმები დგმა-ზაარჯ ტიპისა, რომლებიც მიჰყვებიან კილოებში უარყოფით ფორმათა წარმოების ზოგად წესს. I თურმეობითისათვის ინფინიტური ფორმები საერთოდ არა გვაქვს, ხოლო უარყოფით ფორმებში /-ზააჲ/ დაბოლოება უცვლელია. გასათვალისწინებელია კიდევ ერთი გარემოება. სემანტიკურად თურმეობითები თითქმის არ უპირისპირდებიან ერთმანეთს, მაგრამ II თურმეობითი უფრო ხშირად ნამყოფის ნიუანსით იხმარება, I თურმეობითი კი — აწმყოს(!) მნიშვნელობით. ასეთი დაპირისპირება (მეტად არარეგულარული) თითქოს უნდა მიეწეუროთ /-ნ/ და /-ჲ/ სუფიქსებს შესაბამის დაბოლოებებში. მაგრამ, ჯერ ერთი, დროითი დაპირისპირებები სრულიად დარღვეულია სხვადასხვა დროის მაჩვენებლებზე /-ზააჲ/ და /-ზაარჯ/ დაბოლოებების დართვით მიღებულ ფორმებში; ასეთებია, ვთქვათ, დცა-ზა-ზააჲ „უკვე წასულა (თურმე)“, დცა-ზა-ზაარჯ „უკვე წასულიყო“, დცა-ჟა-ზააჲ—დცოზააჲ „მიდის თურმე“, დცა-ჟა-ზაარჯ—დცოზაარჯ „მიდიოდა თურმე“ და მისთ.³³ მეორეც, /-ზააჲ/ სეგმენტს თუ დავყოფთ, დავგრჩება /-ზაა/ სეგმენტი, რომლის სემანტიკური ინტერპრეტაცია გავგიჟირდება II თურმეობითში /-ზაარჯ/ სეგმენტის გამოყოფის შემთხვევაში, და, განსაკუთრებით, მასში. /-რჯ-ნ/ სეგმენტების ცალკე გამოყოფისას (ადგილი ექნება დროის მაწარმოებელთა თავმოყრას, მათ შორის, ისეთების, რომელთა მნიშვნელობები შეუთავსებელია). რაც შეეხება ორსავე შემთხვევაში /-ზაარჯ/ დაბოლოების ცალკე გამოყოფას³⁴ და მისთვის თურმეობითის მნიშვნელობის მიწერას, უკვე ჩამოთვლილი ფაქტების და მთლიანად კილოს სისტემაში შემავალ ფორმათა სტრუქტურის გათვალისწინების შემდეგ ვარჩიეთ ამგვარი წმინდა თეორიული კონსტრუქტის თავიდან აცილება. ამგვარად (ცხადია, მხოლოდ სინქრონულ ასპექტში), /-ზააჲ/ და /-ზაარჯ/ დაბოლოებებს განვიხილავთ როგორც დაუშლელ სეგმენტებს³⁵. საერთოდ კი I და II თურმეობითის ფორმები თითქმის ყველგან თავისუფლად მონაცვლეობენ და ამიტომ მათი მაწარმოებლები საერთო ქვერანგშიც კი მოვათავსეთ. როგორც დაუშლელი სეგმენტები, /-ზააჲ/ და /-ზაარჯ/ ფინიტობის მორფემებს გამოორიცხავენ ზმნურ ფორმებში და დაერთვიან „მარტივი“ დროის სუფიქსებს (თითქმის უგამონაკლისოდ).

ნატვრითის {-ნდა} მორფემის ინტერპრეტაციისას სავსებით ვეთანხმებით ლ. ჭკადუას³⁶.

ინიუნქტივის /-ზააჲტ/ დაბოლოებაში /-იტ/ სეგმენტის, როგორც ფინიტობის მორფემის ალომორფის გამოყოფა უსაფუძვლო გვეჩვენება მისი ინფინიტური კორელატის არარსებობის გამო. ენაში რეალურად არსებული ვითარება ასეთ დაშლას მხარს არ უჭერს.

ინიუნქტივისა და პირობითის მაწარმოებელთა განხილვისას ერთ სირთულეს ვხვდებით. /-ზააჲტ/ და /-ზარ/ დაბოლოებების გვერდით /-ააჲტ/ და /-რ/ მაწარმოებელთა არსებობა თითქოს /-ზ/ სეგმენტის გამოყოფის საჭიროებაზე

³³ Л. П. Чкадуа, ხს. შრ.

³⁴ ეს შესაძლებელია მხოლოდ /-ჲ/ სეგმენტის, როგორც რთული სეგმენტის ინტერპრეტაციის შემთხვევაში. იხ. აგრეთვე, ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ზმნის. . .

³⁵ იძლეული ვართ ნამყოფის ნიუანსი, რომელიც II თურმეობითის ზოგიერთ ფორმას I თურმეობითის უპირისპირებს, მიუხედავად მთლიანად /-ზაარჯნ/ დაბოლოებას.

³⁶ Л. П. Чкадуа, ხს. შრ., გვ. 15.

მეტყველებს. მაგრამ ამ სეგმენტის მიჩნევა რთულ დროთა მაწარმოებელი {-ზ} მორფემის ალომორფად³⁷ დაუშვებელია შესაბამისი ზმნური ფორმების სემანტიკის გამო. დიგა-ჟა-ზააძტ—დიგოზააძტ „დაეუშვათ, მიჰყავს იგი“ ან „დაე მიჰყავდეს“ და დიგა-ჟა-ზარ—დიგოზარ „თუ მიჰყავს იგი“³⁸ ტიპის ფორმების სემანტიკა მიგვიჩვენებს მათში დაუშლელი /-ზააძტ/ და /-ზარ/ დაბოლოებების არსებობაზე. მაგრამ ასახსნელია მაშინ ამ სუფიქსთა ურთიერთობა /-ააძტ/ და /-რ/ სუფიქსებთან. ისინი დროის ნულოვანი სუფიქსის (წმინდა ფუძის) შემთხვევაში კონტრასტულ ფორმებს ქმნიან. /-ააძტ/ და /-რ/ დაბოლოებების მქონე ფორმათა სემანტიკა მყოფადის სემანტიკას უკავშირდება, /-ზააძტ/ და /-ზარ/ სუფიქსიანი ფორმებისა კი — ნამყოს. მაგალითად, დიბა-ააძტ—დიბააძტ „დაე ხედავდეს მას“ ან „ვთქვით ხედავს მას“; დიბა-რ „თუ ხედავს მას“; დიბა-ზააძტ „დაე დაენახა იგი“ ან „ვთქვით, დაინახა იგი“, დიბა-ზარ „თუ დაინახა იგი“³⁹. განსაზღვრული მყოფადის ფუძიდან ინიუნქტივი საერთოდ არ იწარმოება, პირობითის ფორმათა წარმოება კი იშვიათია. /-რზარ/ დაბოლოება მხოლოდ ფიცილის ფორმებში თუ შეგვხვდება⁴⁰. ამიტომ /-ააძტ/ და /-რ/ დაბოლოებების მქონე გავრცელებული ფორმები შეიძლება წარმოვადგინოთ როგორც განსაზღვრული მყოფადის ფუძიდან ნაწარმოები ფორმები, რომელთა დაბოლოებებშიც გარკვეული ფონემური ცვლილებებია მომხდარი⁴¹. /-რზარ/ და /-რ/ დაბოლოებებისათვის მოგვახდება თავისუფალი ვარიანტების დაშვება; ალენიშნავთ, რომ /-რზარ/ დაბოლოებას გარკვეული სტილისტური შეფერილობა აქვს.

ამრიგად, ბრძანებითის გარდა ყველა კილოს მაწარმოებელი დაერთვის დროის სუფიქსებს (თითქმის ყველას) და გამორიცხავს {-ზ}, {-ნ} და {-იტ} მორფემათა ალომორფების გამოვლენას.

დაკვრჩა განსახილველი კითხვის გამომხატველი სუფიქსები⁴².

„ნაცვალსახელურ-კითხვით“ ფორმებში გამოიყოფა ადამიანის კლასისათვის {-და} კითხვითი მორფემა, ნივთის (უფრო ზუსტად, არაადამიანის) კლასისათვის კი — {-ზეა} მორფემა, რომელსაც ოთხი ალომორფი აქვს: /-ზეა/, /-ზი/, /-ი/, /-ზე/. პირველი სამი თითქმის ყველგან თავისუფლად ენაცვლება ერთმანეთს და შეიძლება გამოვლინდნენ „მარტივი“ დროის მაწარმოებლების ან {-ზ} მორფემის შემდეგ. /-ზე/ ალომორფი მხოლოდ {-ზ} მორფემის წინ შეიძლება იდგეს. {-და} სუფიქსი ასევე {-ზ}-ს წინ დგას, მაგრამ „მარტივი“ დროის მაჩვენებლების შემდეგაც შეიძლება გამოვლინდეს {-ზ} მორფემის უქონლობის შემთხვევაში. {-ზ}-ს შემდეგ /-ზეა/, /-ზი/ ალომორფების გამოვლენისას ორი

³⁷ ლ. ჭკადუა თავსებს ასეთ ფორმებს სწორედ რთულ დროთა პარადიგმაში: *ქ. პ. Чкадуа*, ხს. შრ.

³⁸ იქვე, გვ. 93.

³⁹ ქ. ლომთათიძე, თუმცა სულ სხვა მოსაზრებით, ამ დაბოლოებებს აგრეთვე განსაზღვრული მყოფადის ფუძეს უკავშირებს. იხ. მისი: *აფხაზური ენის*, . . .

⁴⁰ *ქ. პ. Чкадуа*, ხს. შრ., გვ. 46—47.

⁴¹ იქვე, გვ. 173.

⁴² უარყოფის მორფემის მხოლოდ სუფიქსური ალომორფი შევიდა ტაბულაში. უარყოფით ფორმათა განხილვისას ვეყრდნობოდით ქ. ლომთათიძის და ლ. ჭკადუას პარადიგმებს: ქ. ლომთათიძე, *ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოება აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში*, ივე, ტ. V, თბ., 1953; *ქ. პ. Чкадуа*, ხს. შრ.

/-ზ/ ფონემის შერწყმა ხდება და ძნელდება იმის გარკვევა, გვაქვს საქმე /-ზ/+/-ზი/, /-ზ/+/-ი/, /-ზ/+/-ზეჲ/ დაბოლოებებთან, თუ მხოლოდ /-ზი/ და /-ზეჲ/ დაბოლოებებთან. ზოგჯერ ასეთ შემთხვევაში შესაბამის ფორმათა სენანტიკა გვეხმარება. მაგალითად, იცოზეჲ ფორმის ორი მნიშვნელობა: 1. „რა მიიღოდა?“, 2. „რა მიდის?“ გვარწმუნებს იმაში, რომ პირველ შემთხვევაში ფორმა იშლება, როგორც იცა + ჟა + ზ + ზეჲ, მეორე შემთხვევაში კი როგორც იცა + ჟა + ზეჲ⁴³. {-ზ} სუფიქსიან ფორმებში /-ზე/ და {-ზეჲ} მორფემის დანარჩენი ალომორფები პარალელურ ფორმებს ქმნიან და ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს მოვთავსოთ {-ზეჲ} მორფემის ყველა ალომორფი ერთ რანგში; ფაქულტატური ტრანსფორმაციით წარმოვშობთ დასახელებული პარალელური ფორმების ერთ ჯგუფს.

არანაცვალსახელურ (და არასაგარემოებო) კითხვით ფორმებში გამოიყოფა სამი კითხვითი სუფიქსი: /-მა/, /-უ/, /-ი/. პირველი ორი თავისუფლად მონაცვლეობს სათანადო ფორმებში და გამოიყენება მხოლოდ დადებით წარმოებებში. /-ი/ იხმარება მხოლოდ უარყოფით ფორმებში. ჩვენს მოდელში სამივე გავაერთიანეთ საერთო მორფემაში {-მა}. /-ი/ ალომორფისათვის დაეუფვით დანარჩენ ორ ალომორფთან მორფოლოგიურად შეპირობებული მონაცვლეობა.

რანგების გრამატიკის ძირითადი მიზანია წარმოშვას რაც შეიძლება ბევრი გამოსახულება მოცემული სიმრავლიდან და არ წარმოშვას არც ერთი არასწორი მიმდევრობა. ირკვევა, რომ ეს მოდელი წარმოშობს ისეთ ფორმებსაც, რომლებსაც თუმცა ვერ მივიჩნევთ გრამატიკულად არასწორ ფორმებად, მათი მნიშვნელობის გაგება და თარგმნა მკვიდრ მოლაპარაკეებს არ უჭირთ, რადგან მათი გამოვლენის ამკრძალავი სტრუქტურული კანონები ენაში არაა⁴⁴. ისინი ცოცხალ მეტყველებაში არ ვლინდებიან და ხელოვნურობის შთაბეჭდილებას ტოვებენ. განსაკუთრებით ეს ეხება გრძელ მიმდევრობებს. მაგრამ პრინციპულად ასეთი ფორმების ხმარება გამორიცხული არაა და ე. ი. მოდელი არასწორ ფორმებს არ წარმოშობს.

⁴³ კითხვით ფორმებში /-ზეჲ/ მორფემის ალომორფების განაწილება აღწერილია ლ. ჭკადუას მონოგრაფიაში: *Л. Чкадуа, ხს. შრ.*

⁴⁴ *В. Я. Пянес, ხს. შრ., გვ. 78.*

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა თ. გამყრელიძემ)

დარეზან სვანო

 დამწერლობისა და გვერდითი სისტემის ურთიერთ-
 მიმართებისათვის სირიულ გრამატიკოსებთან

ბგერათა ფიქსაციის პრობლემას იმთავითვე განსაკუთრებული ყურადღე-
 ბა ექცეოდა სირიულ გრამატიკოსებთან, რომელთაც დიდი სიძნელეების წინა-
 შე აყენებდა სირიული ანბანის არასრულყოფილება როგორც საკუთარი, ისე
 უცხოური ბგერების გადმოცემის თვალსაზრისით. ამ მხრივ დამახასიათებელია
 VII საუკუნის ცნობილი გრამატიკოსის იაკობ ედისელის სიტყვები, რომ სი-
 რიული წერითი სისტემა მთელი თავის ნაკლოვანებებით და ხმოვანთა სიმ-
 ცირით არ იძლევა უცხო ენათა ბგერების გადმოცემის საშუალებას¹. ამასვე
 აღნიშნავს XIII საუკუნის ცნობილი მოაზროვნე აბულ ფარაჯ გრიგორ ბარ-
 ებრაია, რომლის თხზულებანი სირიული გრამატიკული მეცნიერების განვი-
 თარების მწვერვალად ითვლება. მის ვრცელ გრამატიკაში „სხივთა წიგნი“
 ებრაული, სირიული და არაბული ენების დახასიათებისას შენიშნულია, რომ ამ
 ენათა (დამწერლობათა) ნაკლი ხმოვნებისა და თანხმოვნების აღმნიშვნელ ნი-
 შანთა სისტემის არასრულყოფილებაში მდგომარეობს².

მე-5 საუკუნეში (სირიული ეკლესიის გათიშვის შემდეგ) მანამდე არსე-
 ბული ერთიანი სირიული დამწერლობა „ესტრანგელო“, მისი ორი სახესხვაო-
 ბით, შეიცვალა დასავლეთ სირიულით ანუ იაკობიტურით (ე. წ. „სერტო“) და
 აღმოსავლეთ სირიულით, ანუ ნესტორიანულით. სირიული ენის ზემოაღნიშ-
 ნულ „ნაკლოვანებათა“ აღმოფხვრას ცდილობენ როგორც ნესტორიანელი, ისე
 იაკობიტი გრამატიკოსები. X—XI საუკუნის ნესტორიანელი გრამატიკოსი
 ილია ნისიბინელი (ილია ბარ შინაია) დიდ სინაულს გამოთქვამს იმის გამო,
 რომ სირიულ დამწერლობას არ შეუძლია ბგერათა ყველა სახეცვლილება გად-
 მოსცეს. ამავსე საკითხს განიხილავენ ბარ ზობი (XI—XII საუკ.) და ილია თირ-
 ხანელი (XI საუკ.) ბარ ებრაია ხსენებულ გრამატიკულ ტრაქტატში „სხივთა
 წიგნი“ ცალკე თავს უთმობს სირიულ ანბანსა და ბგერათა სისტემას.

ასოების და ბგერების შესატყვისობის საკითხი აღვლევებთ არა მარტო გრა-
 მატიკოსებს — ცნობილია სირიელი ბერის პავლე ანტიოქელის წერილი იაკობ
 ედისელისადმი, რომელშიაც ამ უკანასკნელს სირიული ანბანის სრულყოფას
 სთხოვს³. იაკობ ედისელმა ამ პრობლემის გადაჭრა ახალი ხმოვნის ნიშნების

¹ J. B. Segal, The diacritical point and the accents in Syriac, London, 1953, გვ. 8.

² Le Livre des splendeurs. La grande grammaire de Grégoire Barhebraeus. Texte syria-
 que édité d'après les manuscrits avec une introduction et des notes par Axel Moberg, Lund,
 გვ. 193.

³ J. B. Segal, დასახ. ნაშრ., გვ. 41. La grande grammaire de Grégoire Barhebraeus,
 გვ. 193.

ხმარებით სცადა, რომლებიც ბერძნულის ანალოგიით შემოიღო. მანვე დაუმატა სირიულ ანბანს სათანადო ასო ბერძნული π-ს გადმოსაცემად.

სირიულ გრამატიკოსებთან ყურადღებას იქცევს აზრთა სხვადასხვაობა თანხმოვანთა რაოდენობის განსაზღვრაში. ხშულთა სპირანტიზაციის კანონის შედეგად სირიულში ხმოვნის შემდეგ ექვსი მარტივი ხშული (არაგემინირებული) თანხმოვანი b, g, d, k, p, t ნაპრალოვნებად წარმოითქმიან. ეს ორი განსხვავებული წარმოთქმა (ხშული და სპირანტული) სხვადასხვა ტერმინით აღინიშნება: quššāyā („მაგარი“) ხშული თანხმოვნისათვის და rukākā („რბილი“) ნაპრალოვანი თანხმოვნისათვის.

გრამატიკოსთა უმრავლესობა ხსენებული თანხმოვნების სპირანტიზებულ ვარიანტს ცალკე ბეგრად განიხილავს მაშინ, როცა დანარჩენებისათვის (მაგალითად ილია ნისიბინელისათვის) იგი დამოუკიდებლად არ არსებობს⁴. (თანამედროვე ლინგვისტიკის თვალსაზრისით ეს უკანასკნელი მოსაზრება უფრო ფასეულია, რამდენადაც ითვალისწინებს არა მარტო ძირითად ფონემებს, არამედ მათ პოზიციურ სახეცვლილებებსაც). ანბანში ასოთა რაოდენობის განსაზღვრისას სირიული გრამატიკოსები მხედველობაში იღებენ ხმოვნებსაც. შემოაღნიშნული მიზეზების გამო სირიული ანბანი მათ შრომებში ერთმანეთისაგან განსხვავებულად წარმოგვიდგება.

ბარ ებრაია სირიულ დამწერლობაში აღნიშნავს 36 ასოს (იმდენსავე, რამდენსაც იაკობ ედესელი). იგი 22 ძირითადს, რომლებიც მისი თქმით „სირიულებმა ებრაელებისაგან გადმოიღეს“, უმატებს 14-ს, აქედან შეიდ ასოს ხმოვნებისათვის P^hāhā-a R^hāšā-^o, Z^oqapa-ā, H^hāšā-i ‘Erāšā-u. „ბელადქეძათის“ რიგის სპირანტიზებულ თანხმოვანთა გამომატებულ ასოებს და ბერძნული π-ს სირიულ ეკვივალენტს.

ასოთა სულ სხვა რაოდენობა გვაქვს ბარ ებრაიას წინამორბედი გრამატიკოსების ბარ ხობის, ილია ნისიბინელისა და ილია თირხანელის ტრაქტატებში.

ბარ ზოზი სირიული ანბანის შემადგენლობაში ასახელებს 28 ასოს თანხმოვანთათვის, ცალკე გამოყოფს რა ხმოვნებს. მისთვის 28 ასო შეიცავს 22 ძირითადს და rukākā-ს მქონე ასოებს ილია ნისიბინელი მხოლოდ 22 ასოს ასახელებს, ხოლო ილია თირხანელთან თანხმოვნების აღმნიშვნელ ასოთა რაოდენობა 30-მდე იზრდება, თუმცა მისი კლასიფიკაციით უნდა შეადგენდეს 29-ს: 22 + rukākā-ს მქონე ასოები + P მესამე „ვარიანტი“ (=π). ჩვენთვის უცნობი რჩება რას გულისხმობდა იგი ოცდამეათე თანხმოვნად. ილია თირხანელის ცნობილი მკვლევარი ბეტგენი Turrās mamla Suriāi-ში (სირიული ენის გრამატიკა) გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ხსენებული ოცდამეათე ასო შესაძლებელია წარმოადგენდეს ბერძნული γ და არაბული ġ-ს შესატყვისს სირიულში (=g)⁵. უნდა აღინიშნოს, რომ g-ს ეს „ვარიანტი“ დასტურდება მხოლოდ დასავლეთ სირიულ გრამატიკოსებთან, მაგრამ საერთოდ არ გვხვდება ნესტორიანულ გრამატიკებში. მათ შორის არც ილია თირხანელის ტრაქტატში.

⁴ ბარ ებრაია განარჩევს R^hāšā(e), H^hāšā (i) და ‘Ešāšā(u) ხმოვნების მოკლე და გრძელ წარმოთქმას.

⁵ Turrās mamla Suriāi oder syrische Grammatik des Mas Elias von Tirhan, Leipzig, 1880.

როგორც ვხედავთ, სირიულ ანბანში ასოთა რაოდენობის სხვადასხვაობა ძირითადად გამოწვეულია „ბელადქეჟათის“ რიგის, სპირანტიზებულ თანხმოვანთა გადმოცემით.

XIX საუკუნის ცნობილი მარონიტი ფილოლოგი და პოეტი არსენიოს ფახური, რომლის გრამატიკა ყველაზე გვიანდელია ჩვენ ხელთ არსებულ სათანადო თხზულებებს შორის, იღია ნისიბინელის მსგავსად ანბანში მხოლოდ 22 ასოს ასახელებს, ეს აიხსნება პირველ რიგში იმით, რომ ფახური rukkāka-ს პოზიციურ ფონეტიკურ მოვლენად მიიჩნევს. გარდა ამისა, აქ დამაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს იმასაც, რომ ამ პერიოდისათვის სირიულში ზოგი სპირანტიზებული ბგერა დაკარგულია, ფახური კი ამოდის თავისი ეპოქის ცოცხალი მეტყველებიდან.

აქედან გამომდინარე, ფახური ცალკე გამოყოფს მხოლოდ ორ თანხმოვანს k-ს და g-ს, რომლებიც განიციდან სპირანტიზაციას და აღნიშნავს ამ ბგერათა ხშულებად წარმოთქმის რამდენსავე შემთხვევას: 1. სიტყვის დასაწყისში b, d, ḡ, l, men ნაწილაკების შემდეგ: bkipā, dgabīā; 2. ანლაუტში თუ წინამავალი სიტყვა i, ḡ, ḡ-ზე ბოლოვდება: hū gabīā, li gabīā; 3. k ხშულია ყოველთვის, როდესაც წარმოადგენს მხოლოდობითი რიცხვის სახელებთან შერწყმულ ნაცვალსახელურ სუფიქსს: ktābek, ktābak.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თუმცა ევროპელ მკვლევართა მიერ (თ. ნოლდეკი, ს. ბროკელმანი, ა. დუვალი) სპეციალურად არ განიხილება ასოთა და ფონემათა მიმართების საკითხი სირიულში, მათთან გამოყოფილია „ბელადქეჟათის“ რიგის თანხმოვანთა სპირანტიზებული ვარიანტები და ე. წ. ბერძნული p (მკვეთრი p), რაც სირიულ ავტორებთანაც დასტურდება.

აზრთა სხვადასხვაობა შეინიშნება აგრეთვე ხმოვანთა გადმოცემის საკითხშიც. აღსანიშნავია, რომ ხმოვანთა ნიშნების ესა თუ ის სისტემა სირიულში რომელიმე გარკვეული პერიოდით არ შემოიფარგლება. მოგვიანო გრამატიკოსების თხზულებებში შეიძლება შევხვდეთ ხმოვნის ნიშნებს, რომლებიც მოცემულია ადრეულ ხელნაწერებშიც. საყურადღებოა, რომ მერვე საუკუნის გრამატიკოსებთან გვხვდება არა მხოლოდ იმ დროს გავრცელებული რვახმოვანი სისტემა, არამედ აგრეთვე ადრე მალეული ექვს და შვიდ ხმოვნიანიც⁶.

იღია ნისიბინელი შენიშნავს, რომ აღმოსავლეთ (ნესტორიანულ) დამწერლობაში განარჩევენ შვიდ ხმოვანს მაშინ, როდესაც დასავლეთ სირიულა (იაკობიტური) გამოხატავს ხუთ ხმოვანს, ხოლო არაბული — სამს. იღია თირხანელი სირიულ დამწერლობაში ექვს ხმოვანს აღნიშნავს, ხოლო მე-12 საუკუნის გრამატიკოსი ბარ მალქონი რვა ხმოვნის ნიშანზე მიუთითებს, რაც დასტურდება მე-9 საუკუნის გრამატიკოსებთან.

როგორც უკვე აღინიშნა, იაკობ ედესელმა შექმნა ხმოვანთა ახალი შვიდნიშნიანი სისტემა, ხოლო ბარ ებრაია ხმოვანთა განხილვისას სირიულში ხუთ ხმოვანს ასახელებს და მას სამი ხმოვნის გრძელ ვარიანტს უმატებს.

ამრიგად, სირიული ბგერების სათანადო გრაფიკულ ნიშანთა სისტემა არ არის ერთნაირად წარმოდგენილი არა მარტო სხვადასხვა პერიოდის, არამედ ერთი პერიოდის ავტორებთანაც კი.

⁶ J. B. Segal, დასახ. შრ., გვ. 32.

განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს ხმოვანთა და შესატყვის ასოთა კლასიფიკაცია არსენიოს ვახურის ტრაქტატში. ფახური, რომელიც თავის გრამატიკას არაბული გრამატიკული სისტემის პრინციპებზე აგებს, ბარ ებრაიას მსგავსად სირიულში გამოყოფს ხუთ ხმოვანს და ხმოვნებისა და მათი გრაფიკული ნიშნების გამოსახატავად ხმარობს არაბულ გრამატიკაში მიღებულ ტერმინებს. სირიული ხმოვანთა სახელწოდებები P^hāhā, R^hāšā, Z^hāpā, H^hāšā ფახურისათვის მხოლოდ სათანადო ნიშნების სახელწოდებებია. რაც შეეხება ხმოვან ბგერებს, მათთვის, ყველა სხვა სირიელ გრამატიკოსთან განსხვავებით, არაბულში დამკვიდრებულ ტერმინებს გვთავაზობს: a — ფათჰა, ā — რაფყი, e — ქესრა, i — ხაფდი, u — დამმა. აქ ყურადღებას იქცევს გრძელი „ა“-სათვის ტერმინ „რაფყის“ გამოყენება. როგორც ცნობილია, არაბულ გრამატიკულ ლიტერატურაში რაფყი გამოიყენება სახელობითი ბრუნვისა და თხრობითი კილოს გადმოსაცემად. სირიულში ბრუნვის ფორმები არ არის წარმოდგენილი. აქ დასტურდება status emphaticus-ā დაბოლოებით, რასაც ფახური სახელის ამოსავალ ფორმად მიიჩნევს და ამის გამო ამ ფორმას არაბულ სახელობით ბრუნვასთან აკავშირებს. ისიც უნდა ითქვას, რომ სირიულ დამწერლობაში გრძელი „ა“-ს ნიშანი გარეგნულად არ განირჩევა არაბული დამმასაგან, რაც სახელობითი ბრუნვის (მხ. რ.) ნიშანს გამოხატავს.

სირიული H^hāšā-ს აღსანიშნავად ფახური არაბული სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ანალოგიით გვთავაზობს „ხაფდს“, ხოლო e ხმოვნისათვის „ქესრას“. ეს უნდა აიხსნებოდეს სირიულში i და e ხმოვნების ხშირი მონაცვლეობით (აღმოსავლეთ სირიულის e ხმოვანს დასავლეთ სირიულში i შეესატყვისება).

ხმოვანთა და მათ ნიშანთა ასეთ ტერმინოლოგიურ სზვაობას ჩვენ არ ვხვდებით არც ერთ სირიელ გრამატიკოსთან, მათთანაც კი, ვინც ფახურის მსგავსად თავის გრამატიკულ ტრაქტატს არაბულ სისტემაზე აგებს. ამდენად ხმოვანთა და მათ გრაფიკულ ნიშანთა ფახურისეული დაყოფა სირიული გრამატიკული აზროვნების ისტორიის თვალსაზრისით გარკვეულ ყურადღებას იმსახურებს.

(წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
 აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა)

ცისია კახიანი

ორი არაბულენოვანი საფლავის ქვის წარწერის
შესახებ

1963 წ. ბ. ძნელაძის სახელობის პიონერთა სასახლის მხარეთმცოდნეობის კაბინეტის ექსპედიციამ, რომელსაც ხელმძღვანელობდა მხარეთმცოდნეობის კაბინეტის გამგე ი. მიქელაძე, სოფ. ვარდისუბნის (დმანისის რაიონი) ეკლესიის ეზოს ტერიტორიიდან ჩამოიტანა არაბულწარწერიანი ორი საფლავის ქვა. ქვები ამჟამად დაცულია ნორჩ ხელოვნებისმცოდნეთა გამოფენის მასალებში¹.

ერთ-ერთი ქვა² ხუთწახნაგოვანი პრიზმული სტელაა (სიმაღლე 45 სმ, სიგანე 21 სმ, სისქე 21 სმ). წარწერები ამოკვეთილია ქვის ოთხ გვერდზე (ფასადის a, მოპირდაპირე b გვერდებზე და სამკუთხად ჩამოთლილი თავის c, d ფერდებზე). ქვას წარწერების ირგვლივ გასდევს აშია.

a გვერდის წარწერა თითქმის არ არის დაზიანებული და თავისუფლად იკითხება:

هذه القبر 1

المرحوم 2

بيرمزيد 3

بن قاضي 4

حسن بن 5

قاسم حسين 6

a გვერდის წარწერას შემდეგნაირად ვთარგმნით:

1 ესე არს საფლავი

2 განსვენებულისა

3 ბერმაზნდ

4 იბნ კადრ

5 ჰასან ბარ-

6 კა ჰუსეინისა

¹ აღნიშნული ძეგლების შესახებ ცნობა მოკვავოდა ი. მიქელაძემ, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვასწენებთ.

² ნორჩ ხელოვნებისმცოდნეთა გამოფენის მასალების მიხედვით № 12.

b გვერდზე წარწერის ნეოთზე, მეხუთე, მეექვსე სტრიკონები შედარებით ბუნდოვანია, მთლიანად წარწერას ასეთი სახე აქვს:

- 1 توفى من
- 2 دار الدنيا
- 3 الى دار الا
- 4 خرة فى شهر
- 5 جمادى الاول
- 6 سنة سبع
- 7 وسبعين و سبعماية

b გვერდის წარწერის თარგმანი შემდეგნაირად გამოიყურება:

- 1 გარდავიდა
- 2 ამ ქვეყნიდან
- 3 საიქი-
- 4 ოს თვესა
- 5 ჯუმნა I-სა
- 6 წელსა შვიდსა
- 7 და სამოცდაათსა და შვიდასსა

სტელის ზემოთა ორივე c და d ფერდებზე ამოკვეთილია اﻟﻰ —აღლაჰი.

მეორე ქვა³ მოგრძო ფორმისაა (სიგრძე 51 სმ, სიმაღლე 23 სმ, სისქე 11 სმ). ქვის ზემოთა ნაწილზე წარწერის მხარეს ჰორიზონტალური მიმართულებით გასდევს აშია. ქვაზე შემორჩენილია წარწერის ფრაგმენტი: ... ر ذو القعدة ... როგორც ჩანს, ذو القعدة -ს უძლოდა شهر , მის წინ კი ეწერებოდა გარდაცვალების აღმნიშვნელი რომელიმე სიტყვა, მაგ., توفى . ذو القعدة -ის მომდევნო სიტყვები კი, ალბათ, თარიღს აღნიშნავდნენ. ამ ფრაგმენტის აღდგენა დაახლოებით ასე შეიძლება:

...[ش] ر ذو القعدة [ش]...

წარწერის აღდგენილი ფრაგმენტის თარგმანი ასეთია:

[გარდავიდა თვე]სა ზუ-ლ-კაცდასა წელსა...

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ მოგრძო ქვას ჰქონდა ზუთწახანაგოვანი თავი, რომლის წარწერაში გარდაცვლილის საკუთარი სახელი და საწყისი ან დამაბოლოებელი ფორმულა იქნებოდა ამოკვეთილი.

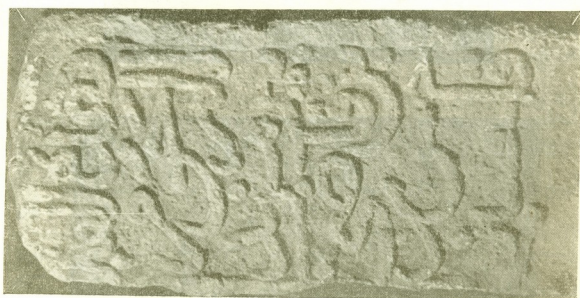
აღნიშნული ქვები⁴ მოყვანილობით მუსლიმური სასაფლაოსთვის დამახასიათებელი საფლავის ქვების ფორმისაა. წარწერები შინაარსით წარმოადგენენ ები-

³ ნორჩ ხელოვნებისმცოდნეთა გამოყენის მასალების მიხედვით № 13.

⁴ საფლავის ქვები გათლილია მომწვანო ტუფისაგან. ქანების შემადგენლობა იგივეა, რაც იყო დმანისის ქვებში. ქვების პეტროგრაფიული აღწერა ჩაატარა გეოლოგიის ინსტიტუტის თანამშრომელმა ო. დუდაურმა, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

ქა № 12, b გვერდი

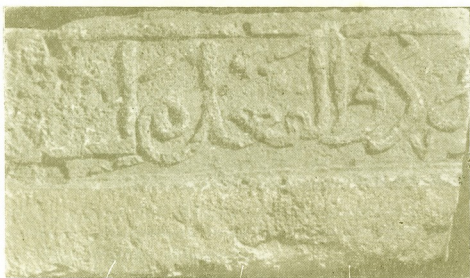

ქა № 12, a გვერდი

ტაფიებს. ასოები რელიეფურია, ხელი—ნასხი. ამოკვეთის ტექნიკის მხრივ სრულყოფილებით გამოირჩევიან № 12 ქვის a გვერდის და № 13 ქვის წარწერათა

ქვა № 12, c, d ფერდები

ქვა № 13

ასოები. № 12 ქვის b გვერდის წარწერის ასოები შედარებით უფრო ულაზათოდ და დაუდევრად არის გამოყვანილი. ჩნდება ეჭვი, b გვერდი ნაკლებკვალიფიციური ოსტატის მიერ ზომ არ არის ამოკვეთილი.

როგორც წესი, ჩვენ მიერ განხილული წარწერებისათვის დამახასიათებელი მარცხნივ მოხრილობუნიანი I-ები, № 12 ქვის ხ გვერდზე ამოკვეთილია სწორბუნიანი | لاجا სიტყვაში (მეორე სტრიქონი). ამავე გვერდზე ყურადღება მიიქცია სოლი-სებრბუნიანმა I-ებმა და J-ებმა الاخرة (მესამე, მეოთხე, სტრიქონები) და الاول (მეხუთე სტრიქონი) სიტყვებში. ლიგატურა V-ის ბუნები الاخرة სიტყვაში კუთხეს ჰქმნიან⁵.

კუთხეს ჰქმნიან მარცხნივ გადახრილი ო-ს შემადგენელი ბუნები المرحو (a გვერდის მეორე სტრიქონი), حسن (იმავე გვერდის მეხუთე სტრიქონი) და حنين (იმავე გვერდის მეექვსე სტრიქონი) სიტყვებში⁶.

წარწერებში ამოკვეთილი ج და ز ასოები სხვადასხვა ფორმისა და ზომისაა. გამოირჩევა ხ გვერდის ასო ا, რომლის შემადგენელი ხაზები მობრუნებისას მახვილ კუთხეს ჰქმნიან, განსაკუთრებით, ار (მესამე სტრიქონი) და او (№ 13 ქვა) სიტყვებში. მარცხნივ მოხრილი I-ის ფორმისაა სიტყვა هاء-ის (№ 12 ქვის a გვერდის პირველი სტრიქონი) ასო ز და სიტყვა اعمدة-ის (№ 13 ქვა) ასო ا. ამავე სიტყვებში o და e ასოებისთვის მჭრელებს მიუნიჭებიათ დეკორატიული დანიშნულება⁷.

წარწერებში შეინიშნება გამოხზეტილობუნიანი ج, რომელიც ბოლოში კაუჭის ფორმას იღებს المرحو სიტყვაში (№ 12 ქვის a გვერდის მეორე სტრიქონი), დახრილობუნიანი ر, რომელიც ბოლოში მომრგვალებულია ر في სიტყვაში (ამავე გვერდის მეხუთე, მეექვსე სტრიქონები) და სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ასო ر, რომელთა ბუნის მუხლი მოხრილია ريزيد (ამავე გვერდის მესამე სტრიქონი) და ار სიტყვებში (ხ გვერდის მესამე, მეოთხე სტრიქონები). ამავე ტიპს განეკუთვნება ز ასო ريزيد სიტყვაში (a გვერდის მესამე სტრიქონი)⁸.

თავისი მოხაზულობით გამოირჩევა ასო ع, რომელიც ტეხილი ხაზებისაგან შედგება الى სიტყვაში (12 ქვის ხ გვერდის მესამე სტრიქონი) და ორმხრივ გადახრილი ه, რომელიც სწორი ხაზით აღინიშნება حنين, ريزيد სიტყვებში (a გვერდის მესამე, მეხუთე სტრიქონები)⁹.

დაკბილული I-ის პარალელურად იხმარება უკბილო I-ის სიტყვაში (№ 13 ქვა)¹⁰.

ასოთა პალეოგრაფიული ანალიზის შედეგად, შეიძლება აღინიშნოს, რომ ჩვენ მიერ განხილულ ასოთა მოხაზულობა უმეტეს შემთხვევაში დამახასიათებელია XIII-XIV საუკუნეების დმანისის არაბული წარწერებისათვის.

ამყამად შესწავლილ წარწერებში № 12 ქვის წარწერის თარიღი—777 წელია პიჯრით (ჩვ. წ. 1375-1376 წწ).

ეპიტაფების შინაარსი ისეთივე მარტივი და ტრაფარეტულია, როგორც იყო ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულ დმანისის არაბულენოვან წარწერებში.

⁵ ანალოგიური მოხაზულობის I-ები და J-ები გვხვდება ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულ ნაშრომში „დმანისის არაბული წარწერები“. თბ., 1965, იხ., მაგ., №№ 14, 4, 11 წარწერები.

⁶ იხ. იქვე, № 34 წარწერა.

⁷ იხ. იქვე, №№ 19, 16a, 53 წარწერები.

⁸ იხ. იქვე, №№ 42, 31, 14, 29a წარწერები.

⁹ იხ. იქვე, №№ 18, 43a წარწერები.

¹⁰ იხ. იქვე, № 10 წარწერა.

10. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 2

წარწერაში მოხსენიებულ ბნრმაზნდ იბნ კდნ ჰასან ბარკა ჰუსეინის ეთნიკური ვინაობისა და სოციალური მდგომარეობის შესახებ ტექსტში არაფერია აღნიშნული.

ამ წარწერებშიც იგივე მაგალითებია კლასიკური არაბული ენის ორთოგრაფიულ-გრამატიკული ნორმების დარღვევისა, როგორც დმანისის არაბულენოვან წარწერებში, მაგ., № 12 ქვის ა გვერდის წარწერაში ამოკვეთილია القبر, უნდა იყოს قبر, რადგან განსაზღვრულია მომდევნო م المرحوم-ით. არის შემთხვევები, როდესაც დარღვეულია შეთანხმება სქესში: ამავე გვერდზე ნახმარია جمادی الاول ნაცვლად جمادی الاولى-სი (უდაგილო ადგილას არის ამოკვეთილი ასო ا جمادی-ში, წერია جمادی). ამავე გვერდზე წერია هذه القبر. უნდა ეწეროს هذا قبر. № 13 ქვის წარწერაში ذو القعدة-ის მაგივრად უნდა იყოს ذى القعدة, რადგან მთელი კონსტრუქცია გენეტივშია. ამავე მიზეზით القعدة-ის ة-ს შემდეგ ფათჰას მაგივრად უნდა იყოს ქესრა .

როგორც ვნახეთ, საფლავის ქვების მოყვანილობა, ქანების შემადგენლობა, ეპიტაფიების შინაარსი, ეპოქა, ასოთა მოხაზულობა, ტექსტში დაშვებული შეცდომები ანალოგიურია ჩვენ მიერ აღრე შესწავლილი დმანისის არაბული წარწერებისა. აღნიშნული გვაფიქრებინებს, რომ სოფ. ვარდისუბანში ნაპოვნი არაბულენოვანი წარწერები დმანისიდან უნდა იყოს წამოღებული (შესაძლებელია, საშენ მასალად იყო გამოყენებული), მითუმეტეს, სოფ. ვარდისუბანი სულ რამდენიმე კილომეტრითაა დაშორებული დმანისის ნაქალაქარსა და გარეუბნის მუსლიმურ სასაფლაოს.

დმანისის ეპიტაფიებში ყველაზე გვიანდელად ჩვენ მიერ მიჩნეულია 1971 წ. დმანისის ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი ვ. ჯაფარიძე) გათხრილ № 4 აკლამაში გამოვლენილი ჰიჯრის 766 წლის (ჩვ. წ. 1364-1365 წწ.) წარწერა. ამჟამად შესწავლილი № 12 წარწერა 777 წლისა ჰიჯრით (ჩვ. წ. 1375-1376 წწ.) აფართოებს ამ ტერიტორიაზე არაბულენოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლების ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა)

Л. Г. НУЦУБИДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ КОНСТРУКЦИЙ ACCUSATIVE WITH THE INFINITIVE И ACCUSATIVE WITH THE PARTICIPLE I.

Цель предлагаемой работы — дать такое описание конструкций Accusative with the Infinitive и Accusative with the Participle I, которое предсказало бы особенности употребления этих языковых единиц в речи (в той степени, в какой это употребление зависит от знания языка, а не от знания денотативной ситуации). В данной статье делается также попытка сравнить семантические признаки анализируемых конструкций со значением русского придаточного дополнительного предложения, вводимого союзами **что** и **как**, с помощью которых чаще всего переводятся конструкции Accusative with the Infinitive и Accusative with the Participle I.

Значение слова в данной работе отождествляется с той знаковой информацией, которую получит человек, владеющий языком, при восприятии означающего слова, представленного в звуковой или графической цепочке, а также при мысленной речи — в их психическом корреляте. Под знаковой информацией понимается такая информация, которую лексема (звуковая оболочка) передает о денотате слова или вообще о денотативной ситуации, а не о себе самой¹.

Таким образом, задача нашего исследования состоит в определении информации, заключенной в данных языковых единицах; в разграничении слова и денотативной ситуации, обозначенной этим словом; в установлении стилистической и экспрессивной характеристики анализируемых языковых единиц.

Для достижения поставленной цели мы использовали метод исследования, названный Л. В. Щербой применением эксперимента в языкознании. Для проведения исследования этим методом необходимо обработать имеющийся языковой материал, выдвинуть гипотезы об информации, передаваемой анализируемыми языковыми единицами и проверить правильность выдвинутых гипотез с помощью информантов².

Десять опрошенных информантов были жителями Англии и Америки; из них один информант — англичанка в данное время проживает в Советском Союзе.

В лингвистической литературе уже высказывались различные предположения о тех признаках, которые определяют различие между

¹ О. Н. Селиверстова. Значение слова и информация (коллективная монография), Глава 2, § 1. Теория речевой деятельности, М., 1968, стр. 130; O. N. Seliverstova, Dictionaries and Semantic Analysis Acta Linguistica Scientiarum Hungaricae tomus 18 (3—4), Budapest, 1968, стр. 275.

² Л. В. Щерба, О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании, История языкознания 19—20 вв., ч. 2, М., 1965, стр. 368.

конструкциями Accusative with the Infinitive и Accusative with the Participle I.

Так, Г. Свит видит разницу между предложениями I saw him come и I saw him coming в том, что в первом случае акцентируется внимание на факте осуществления действия, напротив, выбор конструкции с причастием I придает предложению более описательный характер³.

Более подробно разбирает различие между анализируемыми конструкциями Г. Поутсма. Он полагает, что говорящий выбирает конструкцию с причастием I, когда он хочет представить длительный аспект действия. При этом Г. Поутсма приводит много примеров, которые помогают угадать различие между предложениями, построенными с причастием или, напротив, инфинитивной конструкцией, однако остается неясным, существенна ли только продолжительность действия, выраженного причастием, или же важен период его наблюдения, восприятия денотатом подлежащего. Г. Поутсма также отмечает, что инфинитивная конструкция указывает на завершенность действия. При этом, однако, он не говорит, в каких именно условиях реализуется информация о завершенности действия. Не ясна также роль признака «акцентирование внимания на субъекте действия в отличие от самого действия», который Г. Поутсма приписывает инфинитивной конструкции⁴.

Анализ рассматриваемых конструкций в других лингвистических работах близок к описанию, предложенному Г. Поутсмой⁵.

На основании проведенного исследования мы пришли к выводу, что конструкция с причастием I несет информацию: а) либо о том, что объектом наблюдения становится отдельный момент протекания действия (т. е. одна из точек, которая лежит на отрезке, изображавшем период протекания действия), б) либо о том, что объектом наблюдения говорящего становится отдельный период протекания действия (несущественно, завершилось действие или нет).

Напротив, конструкция с инфинитивом сообщает: а) либо о том, что объектом восприятия денотата подлежащего главного состава предложения стало действие, которое завершилось в момент восприятия, б) либо инфинитивная конструкция не передает информацию о том, воспринимается ли момент завершения действия или нет.

Таким образом, полученный результат не является совершенно новым. Однако он вносит некоторые уточнения в существующие представления о различии между инфинитивом и причастием I.

В лингвистической литературе указывается, что инфинитивная конструкция в отличие от причастной сообщает о завершенности действия. В данной работе дополняется описание признака «завершенности-незавершенности»: указывается, в каких именно условиях речи реализуется данное противопоставление. (См. об этом ниже).

³ H. Sweet, A New English Grammar Logical and Historical, part. 2, Syntax, Oxford, 1931, стр. 123.

⁴ H. Poutsma, A Grammar of Late Modern English, part. I, The Sentence, Noordhoff-Groningen, 1928, стр. 986.

⁵ E. Kruisinga, A Handbook of Present-Day English, Syntax, Noordhoff, part 2, v. I, 1931, стр. 239—252; M. Mincoff, An English Grammar, Sofia, 1958, стр. 239; G. Scheurweghs, Present-Day English, Syntax, London, 1961, стр. 243; Г. А. Резниковская, Видовая дифференциация неличных форм глагола в современном английском языке, МОПИ им. Н. Крупской, Уч. Зап., Труды каф. ин. яз., том. LXIV, 1958, стр. 361.

Англисты полагают, что причастная конструкция представляет описываемое действие как длящееся, развивающееся во времени. В данной работе получено следующее уточнение предложенного ранее определения: показано, что и причастная и инфинитивная конструкции характеризуют действие, обозначенное глагольной лексемой сложного дополнения, не сами по себе, а через их отношение к моменту наблюдения, восприятия; а именно: причастная конструкция сообщает не о длительном характере выраженного причастием действия, а о том, что объектам восприятия стало: а) либо действие, которое не было завершено в момент восприятия, б) либо объектом восприятия стал период протекания действия. Эта информация очевидно предполагает длительность самого наблюдения действия (если момент наблюдения не совпадает с моментом завершения действия, значит продолжительность действия равна отрезку, а не точке на временной оси).

Однако представление о длительном характере протекания действия выступает как следствие информации, заключенной в причастной конструкции, и не составляет достаточного условия для выбора этой конструкции: если скажем, говорящий хочет сообщить о том, что он наблюдал момент завершения действия, он выберет инфинитивную конструкцию даже в том случае, когда в контексте есть прямое указание на продолжительность описываемого действия.

Кроме того, при исследовании той или иной языковой единицы выделение признака о факте осуществления действия, если этот признак характеризует анализируемую форму, недостаточно; в зависимости от того, чему именно противопоставлена форма, сообщающая о факте осуществления действия, она фактически получает разное наполнение (конкретное содержание), несет разную информацию.

В данном случае, противопоставляя инфинитивную конструкцию причастной, признак «факт восприятия данного действия» не характеризуется с точки зрения того, было ли оно завершено во время восприятия или нет. Сообщается только о том, что восприятие действия данного типа имело место, т. е. не сообщается о том, имело ли место восприятие периода протекания действия.

Постараемся показать, что выделенная информация объясняет особенности употребления конструкции с инфинитивом и с причастием I.

Если конструкция с причастием I вносит информацию о том, что объектом восприятия стал один из моментов протекания действия или же, — если само наблюдение над действием продолжалось некоторое время, — эта конструкция не может быть употреблена для описания такого действия, которое не ассоциируется с представлением о продолжительности его протекания во времени. Действительно, среди примеров, описывающих действия, которые не характеризуются как продолжительные, мы находим только конструкцию с инфинитивом. Например: 1) *He heard the truck crash into the wall*⁶; 2) *I felt someone step on my toe*; 3) *...this was the moment he saw the youth stop dead in his tracks.* (D. Carter, *Fatherless Sons*, 1957, стр. 45).

Частным случаем таких действий, не связанных с представлением о времени, является мгновенное действие. Под мгновенным действием мы понимаем такое действие, время протекания которого можно считать равным точке на временной оси, а не отрезку. Действительно, при

⁶ Правильность примеров, не взятых из художественной литературы, была проверена с помощью информантов.

глаголах *stop, start, crash, step* и др., когда последние обозначают мгновенное действие (см. об этом ниже), в встретившихся примерах употребляется только конструкция с инфинитивом. Например: 1) *I heard a car stop and then the sound of some one splashing after us over the soggy ground.* (F. S. Fitzgerald, *The Great Gatsby*, 1953, стр. 175), 2) *I saw him spring off the wagon just as it stopped.*

Информанты считали предложения с причастной конструкцией при глаголах, обычно обозначающих мгновенное действие, не совсем обычными, странными. Оценку подобных предложений как странных, необычных, а не просто неправильных, можно объяснить тем, что не существует четкой границы между глаголами, обозначающими мгновенное и немгновенное действие. Так, хотя глагол *stop* как правило осмысливается как слово, описывающее мгновенное действие, в некоторых ситуациях может быть понято как обозначающий действие, имеющее некоторую временную длительность. Отсюда возникает потенциальная возможность употребления этих глаголов, или по крайней мере некоторых из них, в причастной конструкции. Однако такие случаи будут носить окказиональный характер. Например: *As I looked out of the garden I heard a motor truck starting on the road.* (E. Hemingway, *A Farewell to Arms*, 1957, стр. 15).

Кроме того, существуют глаголы, которые обозначают так называемые многоактные действия. Если эти глаголы обозначают отдельный акт такого действия, то они воспринимаются как мгновенные и могут использоваться только в конструкции с инфинитивом. Например: 1) *He swallowed and I saw his Adam's apple go up and down.* (E. Hemingway, *A Farewell to Arms*, стр. 158) 2); *The boy watched him chop the og in two;* 3) *I saw him strike out with his left fist and hit his adversary's left eye and then his beautiful Roman Nose.*

При описании многоактности этих действий анализируемые глаголы ведут себя так же, как и все остальные глаголы, которые обозначают немгновенные действия, продолжительность которых равна отрезку, а не точке на временной оси.

Немгновенные действия могут описываться обеими анализируемыми конструкциями, что согласуется с предложенным нами определением.

Рассмотрим сначала употребление анализируемых конструкций в описательном стиле речи при терминальных глаголах (о понимании описательного стиля речи см. ниже).

Следует отметить, что не существует четкой границы между терминальными и нетерминальными глаголами. Так, глагол *hammer* — нетерминальный, а в сочетании *hammer in* предполагает наличие некоторого «логического» конца. Как показал опрос информаторов, выбор инфинитивной конструкции в рассматриваемых условиях приводит к появлению информации о завершении терминального действия в момент наблюдения, восприятия. Например: 1) *Horace saw Snopes enter the waiting room.* (W. Faulkner, *Sanctuary*, 1967, стр. 142); 2) *She stood still a moment, listening, and at last she heard Casper Goodwood walk out of the sitting-room and close the door behind him.* (H. James, *The Portrait of a Lady*, 1961, стр. 155); 3) *After a while he saw Goodwin come to the back door...* (W. Faulkner *Sanctuary*, стр. 81).

Употребление причастной конструкции при терминальных глаголах будет указывать на то, что объектом восприятия денотата подлежащего главного состава предложения был момент (но не момент завершения действия) или период в осуществлении данного действия. Например: 1) *She whirled and ran out of the door and saw Gowan going down the hill towards the barn.* (W. Faulkner, *Sanctuary*, стр. 42); 2) *Restlessly pacing the floor of the big kitchen Dave frowned as he saw Dan leaving.* (D. Carter, *Fatherless Sons*, стр. 62); 3) *I saw Catherine Barkley coming down the hall, and stood up.* (E. Hemingway, *A Farewell to Arms*, стр. 29).

Интересно заметить, что информация о завершении действия, содержащаяся в инфинитивной конструкции, способствует употреблению глаголов *to stand* и *to sit* в рамках этой конструкции в терминальном значении, тождественном значению сочетаний *to stand up* и *to sit down*. Например, предложения *I saw him sit* и *I saw him stand* могут употребляться для передачи информации о том, что автор речи сел или встал (соответственно).

Таким образом, в рассматриваемых условиях четко прослеживается противопоставленность анализируемых глаголов по признаку «завершенности-незавершенности» наблюдаемого действия в момент или период его наблюдения.

Информация о продолжительности акта наблюдения не влияет непосредственно на выбор той или иной конструкции. Однако, по-видимому, от нее может зависеть представление о том, завершилось ли действие в тот момент времени, с которым оно сопоставляется, или нет. Так, если предложение сообщает о том, что имело место в момент его «фиксации» воспринимающим субъектом, в этом предложении будет употреблена причастная конструкция, даже если из последующего текста можно понять, что действие завершилось в следующий за этим моментом период наблюдения или восприятия. Напротив, если цель высказывания — передать информацию о том, что происходило в течение периода наблюдения, восприятия и, если в течение этого времени действие завершилось, будет выбрана инфинитивная конструкция. Ср., например, следующие предложения *When I looked there I saw a stag swimming across the river* (в тот момент, когда автор речи посмотрел, олень переплывал реку; действие не завершилось) и *I watched a stag swim across the river* (действие завершилось в период наблюдения). Поскольку действие завершается в период его наблюдения, а не в самый момент «фиксации», при глаголах типа *to watch* чаще всего встречается инфинитивная конструкция. Например: 1) *I watched it get dark outside over the roofs of the town.* (E. Hemingway, *A Farewell to Arms*, стр. 87); 2) *We sat in the boat and watched the lock fill up with water. Then the lock keeper opened the gate and we rowed out.*

Напротив, если автор не хочет передать информацию о том, что действие обязательно завершается в пределах данного отрезка времени, он выбирает конструкцию с причастием I. Например: 1) *I heard her singing while she was taking a bath;* 2) *I heard her dusting the furniture when I was in the adjoining room.*

При нетерминальных глаголах инфинитивная конструкция, повидимому, передает не только информацию о том, что объектом наблюдения, восприятия стал момент завершения действия, но и о том, что действие в целом было кратковременным (оно началось и завершилось в момент наблюдения). Напротив, причастная конструкция сообщает о том, что действие началось и скорее всего будет продолжаться после момента его «фиксации» воспринимающими субъектом; например: We heard the dog barking loudly, and ran to the place as quick as we could. The next moment we again heard the dog bark and when we came up to him....⁷ Употребление причастной конструкции в первом предложении показывает, что действие началось до момента восприятия и, возможно, продолжалось какое-то время в течение периода восприятия. Напротив, употребление инфинитивной конструкции в последующем тексте свидетельствует о том, что речь идет о кратковременном, мгновенном действии (действие началось и завершилось в тот момент, когда оно было зафиксировано).

Ср. также следующие примеры: 1) They said they saw the flames sweep rapidly through the ground floor restaurant and engulf the building; 2) We saw the flames spreading through the ground floor and flaring up higher and higher until the whole building was ablaze in flames. По утверждению информантов первое предложение передает информацию о быстроте развития событий, напротив, второе предложение предполагает продолжительность действий, обозначенных причастием 1.

Представление о кратковременности или быстроте смены действий возникает, по-видимому, только в тех случаях, когда нет явного указания на продолжительность акта наблюдения.

Итак, было показано, что инфинитивная конструкция вносит информацию о том, что объектом восприятия денотата подлежащего главного состава предложения стало действие которое завершилось в тот момент, когда происходит восприятие действия, или в тот период, в течение которого длится восприятие действия.

При терминальных глаголах и при отсутствии указания на продолжительность акта наблюдения, восприятия возникает также информация об общей кратковременности этого действия.

Напротив, причастная конструкция не сообщает о том, что объектом восприятия стал момент завершения действия. Она вносит информацию о том, что действие имело место в момент или период его восприятия денотатом подлежащего (т. е., возможно, действие происходило и до этого времени и, возможно, будет иметь место после него).

Рассмотренные выше случаи относятся к описательному стилю речи: а именно: говорящий либо описывает то, что непосредственно происходит перед его глазами в момент речи, либо пытается воссоздать картину протекания действия, а не просто сообщает о факте осуществления того или иного действия.

В других стилях речи использование конструкции с инфинитивом обязательно свидетельствует о том, что денотат подлежащего наблюдал, видел, слышал и т. д. момент завершения действия. Инфинитивная конструкция выбирается, когда говорящий хочет сообщить о том, что объектом восприятия стало действие данного типа.

⁷ Пример взят из указ. соч. Е. Крейзинга, стр. 248.

Так, действие будет описано безотносительно к моменту завершения-протекания, если цель высказывания — сообщить, имел или не имел место акт наблюдения, восприятия действия данного типа (эти высказывания как бы служат ответом на явное или неявное предположение о том, что акт наблюдения, восприятия не имел места). Например: He saw Popeye return to the kitchen but he didn't follow him at once. (W. Faulkner, Sanctuary, стр. 63). По утверждению информантов данное предложение необязательно предполагает завершенность действия. Выбор инфинитивной конструкции можно объяснить желанием автора речи подчеркнуть, что акт восприятия имел место, несмотря на то, что он не привел к ожидаемым последствиям.

Интересно отметить, что в отрицательных предложениях, в которых чаще встречается инфинитивная конструкция, говорящему важно обычно указать, на то, что акт наблюдения не имел места, а не то, что именно не стало объектом наблюдения в определенный момент времени. Например: „Of course, you've never heard me sing“, he said, (E. Hemingway, A Farewell to Arms, стр. 120); 2) „Do you know“, he added, „that I've never heard her mention his name“. (H. James, The Portrait of a Lady, стр. 120).

Естественно, что событие описывается безотносительно к признаку «завершения-протекания» в тех случаях, когда цель высказывания — сообщить не о том, что стало объектом восприятия, а о том, как часто имело место восприятие данного события. Например, только инфинитивная конструкция может стоять в контексте „What do you think of my sister's singing?“, „I had rather not give my opinion, because this is the first time I have ever heard your sister sing⁸. В данном примере предполагается заранее известным, что именно стало объектом восприятия. В высказываниях, описывающих многократное действие, вообще предполагается употребление инфинитивной конструкции, даже если цель речи — сообщить не только о том, как часто имеет место акт наблюдения, но и том, что становится при этом объектом наблюдения, восприятия. Например: 1) I often hear her sing; 2) I've often seen him sleep on the coach after dinner. При описании многократного действия важно указать на то, какое именно действие становится объектом восприятия, а не передать информацию о том, наблюдается ли момент завершения или протекания. Однако, если говорящий все-таки хочет сообщить о существовании таких моментов времени, в течение которых объектом восприятия было протекание некоторого действия, он выберет причастную конструкцию. Ср., например, следующие предложения I have often seen artists paint their own portraits и I often saw artists painting their own portraits. Первое предложение сообщает о том, что акт наблюдения события данного типа имел место, а второе предложение показывает, что были такие моменты или отрезки времени, в течение которых объектом наблюдения денотата подлежащего было протекание действия данного типа.

Речевые условия не всегда однозначно определяют выбор той или иной конструкции. Вследствие этого часто возможна взаимозамена

⁸ Пример взят из указ. соч. Г. Поутса, стр. 986.

причастной и инфинитивной конструкции при условии, что описывается действие не завершённое в момент восприятия. Например, можно сказать: I heard a telephone ring (т. е. объектом восприятия стало действие данного типа, неважно завершилось оно в момент восприятия или нет) и I heard a telephone ringing (т. е. объектом восприятия стал момент протекания данного действия). Следует подчеркнуть, что возможность взаимозамены не свидетельствует о том, что значение анализируемых конструкций тождественно. Эта возможность определяется допустимостью разного осмысления денотативной ситуации.

В лингвистической литературе уже отмечалась зависимость выбора инфинитивной и причастной конструкций от типа высказывания. Однако характер этой зависимости определялся несколько иначе. Так, Г. Поутема считал, что в причастной конструкции акцентируется внимание на субъекте действия, а в инфинитивной — на самом действии⁹.

Мы полагаем, что выбор причастной конструкции не зависит от того, стоит ли в центре внимания субъект действия или нет. Действительно, причастная конструкция очень часто встречается в контекстах, в которых логическое ударение падает на само действие, а не на его субъект, инфинитивная конструкция — в контекстах, в которых акцентируется внимание на субъекте действия: Например: 1) "Do you know what Mary is doing now?" "I think she is probably playing tennis. I saw her going out with her racket as I came in"; 2) "Was that Tennyson singing on T. V. just now?" "I don't know. I have never heard him sing".

На рассматриваемую разницу обращал, по-видимому, внимание и Г. Свит, когда он писал, что предложение I saw him coming более описательно по сравнению с предложением I saw him come, которое представляет собой по существу утверждение голого факта¹⁰. Это замечание Г. Свита, однако, недостаточно для установления различия анализируемых конструкций. В частности, Г. Свит не раскрывает понятие большей или меньшей описательности высказывания. Если при этом предполагается принадлежность высказывания к описательному стилю речи, то данное значение вообще неверно, поскольку, как было показано выше, и инфинитивная и причастная конструкция могут встречаться в описательном стиле речи.

Итак, в данной работе было показано, что в описательном стиле речи различие между инфинитивной и причастной конструкцией определяется признаком «завершённости-незавершённости» действия: инфинитивная конструкция сообщает о том, что объектом наблюдения, восприятия стал момент завершения действия. Напротив, причастная конструкция вносит информацию о том, что объект восприятия — период или отдельный момент в протекании действия, причем не момент завершения (действие началось до его восприятия и, скорее всего, будет продолжаться после).

Было также показано, что в других стилях речи инфинитивная конструкция не сообщает о том, что денотат подлежащего обязательно видел, наблюдал и т. д. момент завершения действия. В этих условиях противопоставленность анализируемых конструкций определяется тем, передается ли информация о самом факте восприятия действия того

⁹ См. указ. соч., стр. 986.

¹⁰ Н. Sweet, стр. 123.

или иного типа, без указания на завершенность или незавершенность этого действия. Напротив, причастная конструкция выбирается в предложениях, цель которых — передать информацию о том, что в описываемый момент времени, объектом наблюдения, восприятия стал момент или период протекания действия.

В данной работе также показано, что в других речевых условиях инфинитивная конструкция выбирается, если речь идет о том, имел или не имел место акт восприятия, наблюдения описываемого действия или, как часто он имел место. Выбор этой конструкции не зависит от того, стоит ли в центре внимания само действие или субъект действия, как это утверждается в некоторых грамматиках английского языка.

Соответствие выделенных признаков действительности было проверено через способность объяснить и предсказать многочисленные особенности употребления анализируемых конструкций, в частности запреты на их употребления. Такая проверка полученных результатов, во всяком случае в явном и относительно полном виде, не проводилась в предыдущих работах, рассматривающих анализируемые конструкции.

(Представил академик
АН Грузинской ССР Т. Гамкредидзе)

ცნობები და შენიშვნები

ივ. ბაჩვილიძე

მეხსიშვილთა კალიგრაფიული სკოლა და მისი
 ერთ-ერთი წარმომადგენელი — სოლომონ მეხსიშვილი

ძველი ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობის დაცვა და გამრავლება-გავრცელება ქართველ კალიგრაფთა დამსახურებაა. ქართულ ხელნაწერ წიგნებზე შემორჩენილი ანდერძ-მინაწერები მათ შესახებ მრავალ საინტერესო ცნობას გვაწვდის. ეროვნული კულტურის ამ მესვეურთა დაუზოგავი შრომისა და მათი მშობლიური ლიტერატურის დიდი სიყვარულის შედეგად ქართულმა ხელნაწერებმა, მიუხედავად მრავალი განსაცდელისა, ჩვენამდე მოაღწია. ამიტომ ამ პირთა დეაწლის აღნუსხვა, მათი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის სათანადოდ შესწავლა უდავოდ საპირო საჭმეა. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველ გადაწერთა მოღვაწეობა ჯერჯერობით ნაკლებად არის შესწავლილი. ეს ხარვეზი ქართულ პრესაში ჯერ კიდევ წინა საუკუნეში აღინიშნა: „სასურველია, რომ თითო გადაწერლის ნაწერები ერთად შეგროვდეს, კატალოგები (სჩები) გაუკეთდეს და ჩვენს ყურნალ-გაზეთებში იბეჭდებოდეს. ამასთანავე სასარგებლო იქნება, რომ მწიგნობარ-გადაწერის ცხოვრების ამბავი შეგროვდეს და იბეჭდებოდეს“¹.

იცავდნენ რა განადგურებისაგან ძველ ხელნაწერებს, ქართველი მწიგნობრები ამავე დროს ამრავლებდნენ ნუსხებს. ისინი „იმისთანა უსტამბობის დროს ერთად ერთნი გამავრცელებელნი იყვნენ მწიგნობრობისა“².

გადაწერნი, იმავე დროს, მთარგმნელობით და შემოქმედებით საქმიანობასაც ეწეოდნენ. მწიგნობარ-კალიგრაფი ხელნაწერის უბრალოდ გადაწერით არ იფარგლებოდა. გადაწერისას იგი ასწორებდა ტექსტს, ხვეწდა, ზოგჯერ საინტერესო და საგულისხმო შენიშვნებს ურთავდა, ნათარგმნ ნაწარმოებს თავის მხრივ კიდევ უდარებდა დედანს. ასე რომ, გადაწერი ხელნაწერის გამმართავიც იყო. ძველ ქართულ ხელნაწერებზე შემორჩენილი მინაწერები მოგვითხრობენ გადაწერთა შრომითი საქმიანობის შესახებ. ამ მხრივ საინტერესოა 1730 წლის ხელნაწერი კრებულის (Q—167) აშეებზე გადაწერ-მთარგმნელის — ნიკოლოზ ორბელიანის მიერ გაკეთებული შენიშვნები: „ეს რუსულსა არ ემოწნა და მე დედას მივყვე, მე რა ვქნა“ (32r), „არცა აქ ეწამა რუსულსა“ (38r). ამგვარი მინაწერები ნათლად გვიჩვენებენ, რომ კალიგრაფი, ზოგჯერ ხელნაწერის რედაქტორიც იყო. იმავე ნიკოლოზ ორბელიანს გაუცხოველებია XIII საუკუნის ხელნაწერი — „კათილორია“, ფილო-

¹ პ. უშიკიაშვილი, გადაწერილი ქართულის წიგნებისა დავით რექტორი, „ივერია“, 1877, № 39, გვ. 10.

² იქვე, გვ. 8.

სოფიურ ნაშრომთა კრებული (S—2574). ხელნაწერზე დართულ ანდერძში ვკითხულობთ: „... მოვიშოვე კათილორია ესე, კეთილად განვაბრძნობელი და თვალთა გულისათა აღმხილველი მკითხველთა, დაძველებული და გარდასრული. აჲ ჭელითა ჩემ ცოდვილისაჲთა მოვაცხოველე და ნაკული შევასრულებინე. ვინც იხილვიდეთ, შენდობას მიბრძანებდეთ ღმრთის სიყუარულისათვის, რამეთუ ფრიადი ჰირი ვნახე ამის კეთებაზედ“ (1r).

გადამწერის შრომაზე მოგვითხრობს ე. წ. „პარხლის ოთხთავის“ (A—1453) ანდერძი: „ძველად ნაწერი მგრვლოვანი ესე წმიდაჲ სახარებაჲ კვალად გავმუჟკლე სათვალავით და საძიებლითურთ“ (259 V). ასევე XIII ს. ოთხთავის (A—1459) გადამწერი თავის ანდერძში წერს: „ღმერთმან იცის, ამისებრი ოთხთავი ქართლს არა ძეს და უმართლესი ამისისა სიკეთისათჳს ესთენი მოვიჰირვე, რომელ ორსა წელსა ვწერე და ვამოწმე ქართულთა ოთხთავთა სიკეთისათჳს“ (140v).

ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები მრავალ საინტერესო და საჭირო ცნობას გვაწვდის ხელნაწერის გადამწერისა თუ შემმოსველის, გამმართავისა, თუ დამკვეთის შესახებ. მათი საშუალებით ვეცნობით ისტორიულ პირთა ცხოვრების რომელიმე საყურადღებო მომენტს, ზოგიერთ საგვარეულოთა გენეალოგიას და სხვ. ამიტომაც, „როგორც პალეოგრაფისათვის, ისევე ფილოლოგოს-ისტორიკოსისათვის ანდერძების ცნობებს ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს და ყოველთვის ყურადღებით უნდა იქნენ შესწავლილი“³.

ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებით ირკვევა, რომ საქართველოში გადამწერლობა ზოგჯერ ძირითადი თუ არა, დამხმარე საარსებო წყარო იყო. უთუოდ საფასურით გადაწერა ხელს უწყობდა გადამწერლობის პროფესიად გადაქცევას. განსწავლული და მაღალკვალიფიციური კალიგრაფი თავის ცოდნასა და გამოცდილებას შვილებსა და შვილიშვილებს გადასცემდა. ასე რომ, მწიგნობრობა და გადამწერლობა ხშირად ოჯახის ტრადიციად იქცეოდა ხოლმე. ასეთი იყო საქართველოში ჩაჩიკაშვილთა, მესხიშვილთა, ბედისმწერლის-შვილთა და სხვა მწიგნობარ-კალიგრაფთა ოჯახები. განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს მესხიშვილთა ოჯახის საქმიანობა: „მესხიშვილთა გვარმა... მისცა ქართულ მწერლობას მთელი რიგი გამოჩენილ მოღვაწეთა, რომელთაც შექნენ შესანიშნავი კალიგრაფიული სკოლა და ხელი შეუწყვეს ჩვენი ლიტერატურის გამდიდრებას“⁴. სამოღვაწეო ასპარეზზე მესხიშვილები მე-17 საუკუნის ბოლოს გამოჩნდნენ. ისინი იყვნენ შესანიშნავი კალიგრაფები, ხელნაწერთა მომხატვანი, მთარგმნელები. ხელნაწერთა გამმართავნი, პოეტები და ამავე დროს მდიდარი და საინტერესო კერძო წიგნსაცავის მფლობელები. ამ ოჯახის თითოეულმა წევრმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ერის კულტურულ ცხოვრებაში. აღსანიშნავია, რომ მესხიშვილები თავის ხელოვნებას არა მარტო ოჯახის წევრებს — შვილებსა და შვილიშვილებს გადასცემდნენ, არამედ სხვებსაც. მათი ოჯახი იყო კერა, რომელშიაც ოსტატდებოდნენ კალიგრაფ-მომხატვანი: «მესხიშვილებთანვე აღზრდილი ყოფილა კარის მხატვარი ნიკოლოზ აფხაზი, ანანურის ტაძრის მომხატვაი, რომელსაც არა ერთი წიგნი შეუმკია „მხატვრობებითა მშვენიერად ნახატითა, ოქროსა და ვერცხლის ნახატითა“⁵.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, 1949, გვ. 74.

⁴ ე. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, თბილისი, 1951, ტ. 1, გვ. 334.

⁵ გ. ლეონიძე, გამოკვლევები და წერილები, 1953, გვ. 409.

მესხიშვილთა პირველი წარმომადგენელი გრიგოლ მესხიშვილი — გაღმაცემით მწიგნობარი, მხატვარი და მეტად განათლებული პიროვნება ყოფილა. სამწუხაროდ, მის შესახებ მცირეოდენი ცნობები შემოგვრჩა. ეს სიმცირე ხელს გვიშლის მისი ნამუშავეის აღსუსხვაში. იგი იყო ამ დიდი ოჯახის მამამთავარი. მესხიშვილთა შემდგომი თაობებისათვის შთაგონების წყაროდ სწორედ ეს გრიგოლ მხატვარი გამხდარა. ცნობილია, რომ „გრიგოლი თან გაჰყვა ემიგრაციაში ვახტანგ მეექვსეს და, არ ვიცით, დაბრუნდა რუსეთიდან, თუ არა“⁶. გრიგოლი ხშირად არის ნახსენები მისი ვაჟის, თავისი დროისათვის მეტად განათლებული პიროვნების, ალექსის მიერ გადაწერილ ხელნაწერთა ანდერძებში: „... ცოდვილი ესე და ყოვლად უბადრუკი და გლახაკი მონა ცათა მეფისა ქელოანმხატურის მღვდლის ძე, მღვდელი დეკანოზი ალექსი“ (H—2077, 334v); „ვიმუშავე და აღვსწერე მცირე ესე ლოცვანი... ქელოანის გრიგოლ მხატვრის ძემან ალექსიმი...“ (S—3630, 62r); „მეუფეო იესუ ქრისტე, შეიწყალე მამა ჩემი გრიგოლ მხატვარი და დედა ჩემი თამარ და მე მათი ძე, დიაკონი ალექსი. დავწერე მე წლისა იე“ (S—2715, გვ. 401). თვით გრიგოლის ნაშრომები დღემდე მიკვლეული არ არის, შესაძლებელია ხელთა გვაქვს კიდევ მის მიერ გადაწერილი თუ მოხატული ხელნაწერები, მაგრამ ისინი ჩვენთვის ჭერჭერობით უცნობია.

ძველ ქართულ ხელნაწერთა მინაწერებზე დაკვირებისას ჩვენი ყურადღება XVII საუკუნის საეკლესიო კრებულის (S—1163) ერთმა მინაწერმა მიიქცია. ხელნაწერი დაწერილია ნუსხურად, თავბოლონაკულია. ხელის მიხედვით განეკუთვნება XVII საუკუნეს. 36r-ზე არის მინაწერი მხედრული ხელით: „ღთო, შეიწყალე გიორგი, ამისი მწერალი“. 159r-ზე კი ნუსხურით: „ამისა მწერალსა, დიაკონსა გიორგის შეუნდნეს ღმერთმან. ვისცა გრწმენს(!) წიგნი ესე, თქუენცა შნდს ღმერთმან“. მსგავსი მინაწერებია ხელნაწერის 51r, 116r, 124v და სხვ. როგორც ნუსხურად, ასევე მხედრულად. ერთ-ერთ მინაწერში გადამწერი ასახელებს თავის გვარს — „ართმელაძე“ (124v). მაშასადამე, ხელნაწერის გადამწერია დიაკონი გიორგი ართმელაძე. იგი წერს ლამაზი, კალიგრაფიული ხელით ნუსხურად და მხედრულად. ხელნაწერი მხატვრულად არის გაფორმებული. გადამწერი საზედაო ასოების მოსახატავად ზოგჯერ მწვანე ფერის საღებავს იყენებს, ზოგჯერ სინგურს. ხელნაწერი დასურათებულია წმინდანთა სურათებითაც (62v, 63v, 134r); აქვე ხშირად გვხვდება ხელის გამოსახლება კალმით (44r, 93r, 110r, 115v, 116r, 122r). ერთგან აშიაზე დახატულია მამაკაცი საერისკაცო ტანსაცმელში (130r). გადამწერი ზოგჯერ ძალიან წვრილად წერს, რისთვისაც ბოდიშს იხდის: „ქალაღი არა მქონდა და მისთვის წვრილკელ ვსწერე, ძმაო“ (9v). 74r-ზე ვკითხულობთ: „ესე ქალაღი განჯას ვიშუე“.

როგორც ირკვევა, ხელნაწერის გადამწერი, ამავე დროს მისი მომხატვეიც ყოფილა: „წმ ირმა, შეიწყალე გიორგი, გმომხტვი შენი“ (71v).

ამ მინაწერით ცნობილი გახდა ერთ-ერთი ძველი ქართული მხატვრის — გიორგი ართმელაძის სახელი.

კიდევ ერთი ცნობა, რომელმაც მიიქცია ჩვენი ყურადღება: „ეს წიგნი მხატურის გრიგოლისა არს, უწყოდეთ, მკითხველნო და მსმენელებო...“ (151v). მინაწერი მხედრულია, სხვა მხედრულ მინაწერთაგან გან-

⁶ იქვე, გვ. 408.

სხვაგვებული. რადგან მესხიშვილთა კალიგრაფიული სკოლის წარმომადგენელთა გარდა ინდივიდუალური თავისებურებებისა, ერთი სტილი და წერის საერთო მანერა აქვთ, ჩვენ ეს მინაწერი შევეუდარეთ მესხიშვილების სხვა წარმომადგენელთა ხელს. მინაწერის მსგავსება მესხიშვილთა კალიგრაფიულ სკოლასთან აშკარაა. საფიქრებელია, რომ ეს მინაწერი ალექსის მამას — გრიგოლს ეკუთვნოდეს, მით უმეტეს, რომ მინაწერის ავტორი — გრიგოლი, თავისთვის მხატვარს უწოდებს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამგვარადვე არის მოხსენებული გრიგოლ მესხიშვილი თავისი ძის ალექსის ანდერქებშიაც („მხატვრის ძე ალექსი“ ან „გრიგოლ მხატვრის შვილი ალექსი“). როგორ მოხვდა გიორგი ართმელაძის მიერ გადაწერილი ხელნაწერი გრიგოლის ხელში, რა ურთიერთობა იყო ხელნაწერის გადამწერ-მომხატავს — გიორგი ართმელაძესა და ხელნაწერის მფლობელს — გრიგოლს შორის — ჯერ კიდევ გასარკვევია. რაკი დაიძებნა მესხიშვილთა უფროსი წარმომადგენლის გრაგოლის ხელით შესრულებული ერთი პატარა მინაწერი, ეს შემდგომში უთუოდ დაგვეხმარება მის მიერ გადაწერილ ხელნაწერთა მიკვლევაში.

მამის საქმიანობას აგრძელებს გრიგოლის ვაჟი ალექსი მესხიშვილი. მრავალ ხელნაწერთა გადამწერ-გამმართავი, მომხატავი, მთარგმნელი, სადღესასწაულოთა შემდგენელი. ამ მხრივ აღსანიშნავია ალექსი მესხიშვილის მიერ 1730 წელს გადაწერილი ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონი (S—4748), რომელსაც დართული აქვს მინიატურა ბერის გამოსახულებით. ლილი ქუთათელაძემ დაადგინა, რომ ეს არის სულხან-საბა ორბელიანის მინიატურული პორტრეტი, შესრულებული მესხიშვილის მიერ⁷.

ალექსი, ანტონ I-თან მეტად დაახლოებული, თავისი დროისათვის ცნობილი პიროვნება, ამავე დროს მრავალრიცხოვან შთამომავალთა აღმზრდელიც იყო: „ალექსი, დეკანოზი ანჩისხატისა, ესე იყო მეცნიერი კაცი, მოძღუარი სულიერი ანტონი კათალიკოზისა, მწერალი ჭუცურისა და მხედრულისა, რომელიცა ღირს ქებისა არს ნაწერნი მისნი. ამან მრავალნი საღმრთო წერილნი და ისტორიანი გარდაჰსწერნა და ამან კეთილად აღზარდნა შვილნი თვისნი: გიორგი, სოლომონ და დავით, რომელთაცა ასწავლნა სამეცნიერო წერილნი, საღმრთონი და მგალობლობაცა“⁸. სინამდვილეში აქ ჩამოთვლილთა გარდა, ალექსის კიდევ ჰყოლია შვილები: ნიკოლოზი, ზაქარია, იოსები⁹. ამათგან ზაქარია და იოსები ადრე გარდაცვლილან. თითოეულ მათგანს თავისი წვლილი შეუტანია მშობლიური კულტურის ზრდასა და განვითარებაში. ამ დროიდან ერეკლე მეფის ბრძანებით ალექსი მესხიშვილის შთამომავალთ ალექსი-მესხიშვილებს, ან უბრალოდ, ალექსიშვილებსაც უწოდებენ¹⁰. ალექსი მესხიშვილის შვილებს შორის განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ დავით და სოლომონ მესხიშვილები. დავითს შვილები არ ჰყოლია, სოლომონი კი დიდი ოჯახის მამა, მწერალ-მწიგნობართა ახალი თაობის აღმზრდელი ყოფილა. საყოველთაოდ ცნობილია სოლომონის ვაჟების — დიმიტრი, იერონიმე, იოველ და ტარასი ალექსი-მესხიშვილების ლიტერატურული საქმიანობა.

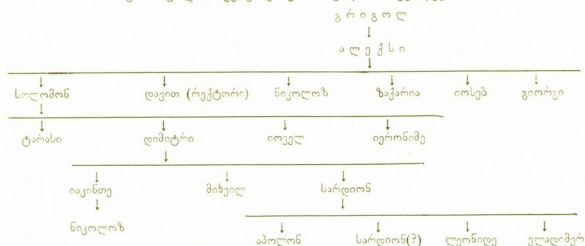
⁷ ლ. ქუთათელაძე, სულხან-საბა ორბელიანის მინიატურული პორტრეტი და მისი შემსრულებელი ალექსი მესხიშვილი, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1959, № 10, გვ. 17—20.

⁸ იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. II, 1948, გვ. 200, (ხელნაწერთა ინსტიტუტის H—2134 ხელნ.).

⁹ ტრ. რუხაძე, ძველი ქართული ლირიკის ისტორიიდან, 1954, გვ. 14.

¹⁰ Агты, ტ. I, გვ. 373. ა. თაღაევა, ლადო მესხიშვილი, 1938, გვ. 15, ტრ. რუხაძე, ძველი ქართული ლირიკის ისტორიიდან, 1954, გვ. 14.

მესხიშვილთა გენეალოგია ასე წარმოგვიდგება:

ამჯერად განვიხილავთ სოლომონ მესხიშვილის მოღვაწეობას.

სოლომონ მესხიშვილი, როგორც ვიცით, დაიბადა და აღიზარდა დიდი კულტურულ-ლიტერატურული ტრადიციების მქონე ოჯახში. მან თავის მშობთან ერთად შეისწავლა და შეიყვარა მშობლიური ლიტერატურა. სოლომონის დაბადებისა და გარდაცვალების თარიღი ცნობილი გახდა მისი ვაჟის — ტარასი არქიპანდრიტის მეშვეობით. ტარასი მესხიშვილმა შეადგინა ხელნაწერი კრებული, რომელსაც დაურთო ქრონოლოგიური ცნობები, როგორც მახლობელთა, ასევე ზოგი სხვა პირის შესახებაც. ამ ხელნაწერში ვკითხულობთ „განსვენებული მამა ჩემი, ანჩისხატის დეკანოზი სოლომონ გარდაიცვალა ივლისის დ, მეორესა ყამსა დღისასა, წელსა 1808, იყო წლისა 66. დამარხულ არს ანჩისხატში, მარცხნივ ამბიონისა“ (96r)¹¹. მამასადამე, სოლომონ მესხიშვილი დაიბადა 1742 წელს. ამავე ხელნაწერიდან ვგებულობთ სოლომონის ცოლის სახელსაც: „განსვენებული დედა ჩემი ბარბარე გარდაიცვალა სნებით, ნოემბრის 6, მეთორმეტესა ყამსა დღისასა, წელსა 1808, იყო წლისა 48. დამარხულ არს მის თანავე“. ტარასის მიერ მოწოდებული ცნობები ექვს არ იწვევს, ხელნაწერში არსებული სხვა ქრონოლოგიური ცნობებიც ზუსტია. სოლომონ მესხიშვილის გარდაცვალების იმავე თარიღს — 1808 წ. გვაწვდის პლ. იოსელიანი: „სოლომონ დეკანოზი ანჩის-ხატისა ალექსიევი. მწერალი და მწიგნობარი; ძე ალექსი დეკანოზისა, მწერალისავე ჩინებულისა. მოკვდა 1808 წელს; ამან 1795 წელსა ზურგათ გაიტანა ხატი პირის მღვთისისა ქალაქიამ, დაუღვა ურემსა მცხეთაშა და აქედამ გასული არაგვსა, წარვიდა თელავსა და დახიზნვა მუნ იგი, წინ ქეთევან დედოფლის ეკლესიასა“¹².

სოლომონს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ოჯახში იმ დროისათვის კარგი განათლება მიუღია: „ისწავეს ხუცურისა და მხედრულისა წერა, გარნა მხედრულს წერასა შინა ჯერეთთა არც ძველად და არც ახლა არვინ თქმულან უკეთეს ამათსა და მეტადრე სოლომონ დეკანოზისა“¹³.

¹¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტის A—1448 ხელნ., 96 V.

¹² პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. გაწერელის გამოც., 1936, გვ. 260.

¹³ იოსანიე ბაგრატიონი, კალასობა, ტ. II, 1948, გვ. 200 (H—2134, 490 r—V).

ცნობილია, რომ მესხიშვილთა სამოღვაწეო ადგილი ძირითადად თბილისი, ანჩისხატის ტაძარი იყო. „ერეკლე მეორეს სემინარია ანჩისხატის ტაძრის ეზოში, „საეპისკოპოსო სახლსა შინა“ მოუთავსებია. ეს გარემოება აღნიშნულ სავანეს კულტურულ-საგანმანათლებლო კერად აქცევდა, ხოლო იქ მოღვაწე პირთ — სამეცნიერო-ლიტერატურული დარგის მუშაკებად. ამას ერთვოდა ისიც, რომ ანჩისხატში თავშეფარებული და დასადგურებული იყო მესხიშვილთა ოჯახი, რომელმაც არა ერთი მწიგნობარი მისცა მშობლიურ კულტურას“¹⁴.

საინტერესო და მრავალმხრივია სოლომონ დეკანოზის მოღვაწეობა. იგი იყო კალიგრაფი, ქადაგებათა ავტორი, პოეტი და საზოგადო მოღვაწე. არსებობს ცნობა, რომ სოლომონი 1771 წელს გაჰყვა რუსეთში ერეკლე მეფის მიერ გაგზავნილ ამალას: „უნთ — 1771 წ. 29. ქრისტეშობისთვის ერეკლემ გაისტუმრა რუსეთში ლევან ბატონიშვილი და ანტონ კათალიკოზი იმპერატრიცა ეკატერინესთან მდარველობის სათხოვნელად ლვოვის ჩაგონებით, თან გაატანა ქაიხოსრო მდივანბეგი ანდრონიკაშვილი, სულხან მდივანი ბე[გ]ლთაბეგიშვილი, [დეკანოზი სოლომან ალექსის ძე მესხი] და სხვ.“¹⁵.

სოლომონის მითითებითა და წახალისებით მის უმცროს ძმას, შემდგომში ცნობილ კალიგრაფს, მეცნიერსა და მწერალს დავით რექტორს, 1784 წელს დაუწერია „ოთხ ნაწილენი სწავლანი“ (H—2144). ამაზე მიგვითითებს დავით რექტორის მინაწერი: „რომელმანცა მის მიერ თხოვნით იძულებულმან ვჰქმენ წიგნი ესე გამოთქმით“ (1r). ამავე ხელნაწერში მოთავსებულია დავითის წერილი სოლომონთან, რომელშიაც დავით რექტორის მოწიწება ჩანს უფროსი ძმის მიმართ: „მეგობარო უუსარწმუნოესო, თხოვისა შენისა მსგავსთა დასასრულთა შრომაჲ ჩემი ვერა ჰპოებდა, რათამცა სწოროზომანი თანკმად ჰქონებოდეს, ამით უკუჲ მივირდენ და რომლისაუვისცა ჰაზრნი შემიკრებიეს და იტყვი, ვითარმედ ესე გვარნი ჩემ მიერთა დაწყებულთა საქმეთა შინა შესახმარვისო, ამის უკუჲ მიზეზითა ლიტონად ჰაზრითცა და შეწყობითცა წარვიწერენ, რომელიცა თქვენის უქეშმარიტესისა ძმობისადმი მომიძღვნიეს, ხოლო თუმცადა ამით უკუჲ მესმეს ვითარმედ საამოდ დასტკბმცა, მაშინ უკუჲ შევრაცხო თვით თავი ჩემი უბედნიერესად დროსა ამას და სწოროზომისა შექმნეს, ვითარმედ ვჰქმენ იგი, რომელიცა სრულყოფდა და მდგომობასა ჩემსა მეგობარი და ძმა შენი უუსარწმუნოესისა სიყუარულსა შინა მყოფი ალექსიძე დავით“¹⁶.

სოლომონს შეუდგენია ქადაგებანი, რომლის შესახებაც თ. ჟორდანიას წერს: „ამ გიორგი მესხიევის, სოლომონ ანჩისხათელის და ვილაც იოანე კარის ბერის ქადაგებანი მრავალნი დაცულ არიან წ. კ. წიგნთ საცავში №№ 535, 1163, 1185, 1159. გიორგი და სოლომონ მესხიშვილების ქადაგებათა ეტყობათ ზედგავლენა ლათინთ საწმუნოებისა. იმათში ტიმოთეს ქუთათელის ქადაგებაც ურვეია და ბატონიშვილის ალექსანდრესაგან (ბაქარის ძის) რუსულით თარგმნილნი მოძღვრებანი“¹⁷.

¹⁴ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, თბილისი, 1962, ტ. I, ნაკვ. I, გვ. 170.

¹⁵ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, III წიგნი, 1967, გვ. 325 (იხ. ხელნ. ინსტ. ხელნ. S—5302, 2r).

¹⁶ ხელნაწერთა ინსტ. ხელნ. H—2144, 2r—V.

¹⁷ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, III წიგნი, 1967, გვ. 214.

11. „მაიკე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 2

ქადაგებათა გარდა სოლომონ მესხიშვილს დაუწერია ლექსი „ეტრფის მთიებსა...“. ტრ. რუხაძე ამ ლექსის შესახებ აღნიშნავს, რომ ეს ლექსი სხვადასხვა ხელნაწერში სხვადასხვა პირთ მიეკუთვნება¹⁵.

ლექსი „ეტრფის მთიებსა...“ სხვადასხვა პირთა ავტორობითაა შესული ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ 10 ხელნაწერში: S — 2385 — მიაკუთვნებს ვახტანგ ბატონიშვილს, S—3686, H—2130 — მარიამ ბატონიშვილს; H—2661 ხელნაწერში ეს ლექსი გვხვდება უავტოროდ, ხოლო ექვსი ნუსხა — H—390, S—1512, S—1543, S—3723, S—5131, A—1164 — დასახელებულ ლექსს მიაწერს სოლომონ მესხიშვილს.

ამ ხელნაწერთაგან უფრო ადრინდელია H—390 და S—1512 ხელნაწერები. H—390 ხელნაწერი დავით თუმანიშვილის მიერ 1820 წელს გადაწერილი კრებულია, ხოლო — S—1512 — დავით რექტორის ანთოლოგიას წარმოადგენს, გადაწერილს 1821—1823 წწ. ორივე ხელნაწერი მცირე პერიოდით შორდება სოლომონის გარდაცვალების თარიღს — 1808 წელს. ამავე დროს, დავით რექტორს, სოლომონის ძმას, ცხადია, ეცოდინებოდა ლექსის ავტორის ნამდვილი ვინაობა, ასე რომ, აღნიშნულ ექვს ხელნაწერში ლექსის „ეტრფის მთიებსა...“ სოლომონისათვის მიეკუთვნება სარწმუნოდ გვეჩვენება.

სოლომონ მესხიშვილს ეკუთვნის „შესხმა საქართუშლოასა მეფისა ირაკლი მეორისა ძისა გიორგის ძისა დავითისადმი, ოდეს მოიქცა ძლევეთ აგარიანთაგან“. ეს ნაწარმოები ხელნაწერთა ინსტიტუტის სამ ხელნაწერშია დაცული: Q—1155, S—3282 და A—355.

ხელნაწერი Q—1155 XIX საუკუნისაა, გადამწერი უცნობია: „სიტყუანი შესხმითნი მცირე და ყოვლად უნდოჲ სრულიად საქართუშლოასა მეფისა ირაკლი მეორისა ძისა გიორგის ძისა დავითისადმი, ოდეს მოიქცა ძლევეთ აგარიანთა, ყოვლად მდაბლისა და უღირსისა პროტოპრეზვიტერას სოლომონის მიერ წელსა 1789. ოქტ. 29“ (1r—4r). ამ ნუსხის გადამწერს სათაურში გადაუხაზავს „მცირე და ყოვლად უნდოჲ“ და „ყოვლად მდაბლისა და უღირსისა პროტოპრეზვიტერის“ — მის ნაცვლად მიუწერია — „თქმული ანჩისხატის ღეკანოზისა“. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ გადამწერს უსარგებელია სოლომონ მესხიშვილის ავტოგრაფით, ზოგი ფრაზა, რომელიც სოლომონის თავმდაბლობაზე მიუთითებს, შეუცვლია, თარიღი კი უცვლელად გადმოუწერია.

S—3282 ხელნაწერიც XIX საუკუნისაა: „სიტყუანი შესხმითნი მცირე და ყდ უნდოჲ სდ საქართუშლოასა მეფისა ირაკლი მეორისა ძისა გიორგის ძისა დავითისადმი, ოდეს მოიქცა ძლევეთ აგარიანთაგან ყდ მდაბლისა და უღირსისა პროტოპრეზვიტელის სოლომონის მიერ წელსა 1789, ოქტომბრის 29. აღექსივე-მესხივეისაგან თქმული 1789 წელსა, ნიკონ იერომონახისაგან გარდმოწერილი ნანდვილისაგან“.

როგორც სათაურიდან ჩანს, ამ ხელნაწერის გადამწერს — ნიკონ იერომონახს, მსგავსად Q—1115 ხელნაწერის გადამწერისა, სოლომონის ავტოგრაფით უსარგებელია. ავტოგრაფისეული თარიღი (1789 წ., ოქტომბრის 29) ორივე ხელნაწერში ერთნაირია.

A—355 ხელნაწერი XVIII საუკუნისაა. შეიცავს სამ სხვადასხვა ნაწარმოებს. ხელნაწერის ფურცლები სამივე ნაწილში ფერითაც განსხვავებულია.

¹⁵ ტრ. რუხაძე, ძველი ქართული ლირიკის ისტორიიდან, 1954, გვ. 10.

როგორც ჩანს, ხელნაწერის სამივე ნაწილი, თავდაპირველად ცალ-ცალკე არსებული, შემდეგ ერთ წიგნად აუკინძავთ.

პირველი ნაწილი (1r—26r-მდე): „ბეგლის წერა სარწმუნოებისა ა-სა კვირიაკესა წმიდათა მარხუათასა წარსაკითხავი“ შესრულებულია დავით მესხიშვილის ხელით. მისივე ხელით გადაწერილია ხელნაწერის მესამე ნაწილი (29r—32v): „სწავლა მღუდელ-მთავრისაგან ახლად დადგინებულთა მღუდელთა მრთ, რა ყთა მღუდელთა აქუნდეს აღწერილი ქარტასა ზა. მცნება ესე მარადის წარიკითხვიდეს გულს-მოდგინედ: ხ მცნება ესე აქა აღწერილი არს წთა და ყდ ქებულთა და ღთ-შემოსილთა მამათა ჰსჯულის კანონთა მიერ გამოკრებული“. ჩვენთვის საინტერესო ტექსტი — „სიტყუანი შესხმითნი...“ ხელნაწერის მეორე ნაწილშია (26r—28v). ხელნაწერის ეს ნაწილი თვით სოლომონ მესხიშვილის მიერ არის დაწერილი. ჩვენი აზრით, ეს ავტოგრაფული ნუსხა ჰქონდათ ხელთ Q—1115 და S—3282 ხელნაწერების გადამწერთა. ამაზე მიგვახიზნებს ის ფაქტი, რომ ორივე ხელნაწერში გადამწერლებს სოლომონის მითითებული თარიღი უცვლელად გადმოუწერიათ. ჩვენს ვარაუდს აზუსტებს კიდევ ერთი გარემოება: A—355 ხელნაწერის 1r-ზე ვკითხულობთ: „წიგნი ესე ეკუთნის იერომონახს ნიკონ ჯობინაშვილსა. წელსა 1888, ჩყმზ“; 1v-ზე იმავე ხელით წერია: „წიგნი ესე მღუდელ-მონაზონის ნიკონ ჯობინაშვილისა. 1881“. თავფურცელზე მიწერილია: „№ 31. ნიკონის ბიბლიოთეკისა“. ამ მინაწერთა ხელი შეეუდარეთ S—3282 ხელნაწერის ხელს და გავიჩქვა, რომ S—3282 ხელნაწერი და A—355 ხელნაწერის ზემოთ დასახელებული მინაწერები ერთი და იმავე პირის მიერ არის შესრულებული. როგორც ჩანს, S—3282 ხელნაწერის გადამწერს ხელთ ჰქონია სოლომონ მესხიშვილის ავტოგრაფული ნუსხა (A—355), საიდანაც დასახელებული ნაწარმოები გადმოუწერია თარიღის შეუცვლელად. ამგვარად გამოიჩქვა, რომ S—3282 ხელნაწერის გადამწერი ნიკონ იერომონახი გვარად ჯობინაშვილი ყოფილა. მას საოჯახო ბიბლიოთეკაც ჰქონია და, რაღა თქმა უნდა, იგი ამ ბიბლიოთეკის გაზრდის მოსურნეც იქნებოდა. ამ მიზნით ნიკონ ჯობინაშვილს სოლომონის ავტოგრაფული ნუსხიდან გადაუწერია „დავითის შესხმა“ (S—3282). ამასვე ადასტურებს სათაურის ქვეშ მიწერილი: „გარდმოწერილი ნანდეილისაგან“. აქვე ვურთავთ სოლომონ მესხიშვილის ამ ნაწარმოებს მისი ავტოგრაფული ნუსხის (A—355) მიხედვით:

სიტყუანი შესხმითნი მცირე და ყდ უნდოა სდ საქართუშლოხსა მეფისა ირაკლი მეორისა ძისა გიორგის ძისა დავითისადმი. ოდეს მოიქცა ძლეუთ აგარანთაგან.

ყდ მდბლისა და უღირსისა პრკობარეზვიტელის სოლომონის მიერ.

წელსა 1789. ოქტომბრის 29.

მის ერთისა საუკუნოსა არსისა, რლი სამობასა შა ცნობილ ექმნა ძქშლ-სადამე წინაპარსა შენსა მამათ-მთავარსა, და ძის ძე მისი იქმნა მცნობელ და იკუროხს საყოფელი ისრაელ მცნობელისა საყოფელთა უკუშ ისრაელ მამისა შენისათა. იქმენ ვრცელ და შეიმუსრ-ნელ კაპარჭნი მტერთა შენთან. მარჯუშნითა მაღლისათა და მკლავითა ძლიერებისა მისისათა. იმრთმეღე, ჰელმწიფეთ ჩემო! მოლოცუნი ესე, ნუ დამავდებ აღნაქუსნი ყდ მდბლისა და უღირსისა მონისა მიერ შენისა, და მაღლი იესოსი იყავნ დამკვდრებულ შენ თანა მდიდრად.

მიულოცავ ძლევისა ძლევა-შემოსილსა განათლებულებასა შენსა, რლი აღიკუტრევე ვა ისო, ძალთა სულსა ღრისათა, წინამძღუანელი ახლისა ამის ისრაილისა მკედრობისა ქქესისა დაეკმად ქუცხო თესლთა ზა, და განიმტკიცე მარჯუშნე ეგე მარჯუშნითა, მარჯუშნით მამისა მკედრომარისათა, რომელმან ჰქმნა დიდებულ და ქებულ წერმარითთა შორის სახელი შენი. ვა პირუშლ დავთ მამისა შენისა: აა იქმნა საშიშრად და საზარტხოდ სახელი ში

შვლთა ზედა წარწემდისათა მტერთა ქესთა, რომელნი მოსრნა კელმან შენმან, და განაბნინა მარჯუნემან მტიციემან.

აჲა დიღ არს და ზესთა ქებულ სახლი მისი, რომელმან ინება ქებად საქმენი შენნი ერთა თვსთა მიერ და დიდებად განგებულება თვისი.

ეჲა, შენ სიმპქნისა ზღუდუო და ძლიერებისა შეურყეველო გოდოლო, შენ ჰირითა ღირსთათა და გონებითა ბრძენთათა და ენამზეთა ნორ ხარ საქებულ, და არა ჩემებრ უღირსთა ენამოკლეთა, შენ სულითა საზეითთა შემოსილთა კაცთა მიერ ხარ სამკობ, და არა ჩემებრ მარტივგონებთაგან. შენ შესაბამად მქნისა მძლევულობისა შენისა გმუშნიან შესხმანი და დიდებანი რიტორებნი, და არა ჩემებრ გონება და სიტყუა უძლურისა მიერ. შენ, მტილსა შინა სადავითოსა აღმონაცენო რტოო ზეთის ხილისაო, რომელა აღიზარდე რწყუთა შიშისა და ასა სძისათა, და განმტიციდი მამეულსა ლოცვსა სანოვაგითა:

შენ, ვარსკულაო ბრწყინულაო, სამყაროსა შუა იეს-ესხა აღმომკვირვალო, რომელი ჰკრთი შორის მნათობთა ნახუთა შენთა საჩინოდ მნათობად:

შენ სირათა შენთაგან იუღითისა ბაჲისა ლეკუად ლომისად მოჰსჩან რომელ.

ტელნი შენნი ბეჲთა ზა მტერთა შენთასა, შენ მიიღე პირმშობეა განგებითა ღისათა შორის ძამათა შენთა. შენ იქმენ რქა ცხოვრებისა მამის შენისა და შარავანდედ და დისკო სიკეთისა.

შენ მახალბეულ სახელოვნებასა ტომთა შენთასა, ამისთვის აღგაგო მკლავმან მარჯუშენმან მშვლდსა ძლიერებისასა და გრტყორკა, ვითარცა ისარი გულეზსა მტერთასა და მოსრნა წარმართნი და დეცენეს, და შეჰმუსრნა შენ მიერ ზღუდენა უღმრთოებისა მათისანი მით, რამეთუ ჭუარსა ქესსა შეხებულნი. ღისა შიშითა აღღესილი მახული შენი შეირტყ წელთა შენთა, ძლიერო, შეუწიერებითა შენითა და სიკეთითა შენითა. და გარდაცუ და წარემართუ და სუფეველი ჰეშმარტებისათს და სიმშვიდისა და სიმართლისა: და მოაკლდა ბლარგუსა ნახვლსა მათსა. აღოტრდენ და დაინთქენ განსაკრწენლსა, მით რგიძოლდა სული ღისა. და განმტიციდი მარჯუწმნითა მისითა.

ეჲა შენ, საუნჯეო მამისა შენისა საუნჯისა შიშისა ღისაო, და სიქადულო ძამათა შენთაო, შენ შენთა ერთველთა გულებსა სიხარულისა ნათლისა შარავანდითა მზიურითა განმანათობრწყინებულო, შენ შენთა მახლობელთა სიხარულისა სამიღირედ კმა-საყოფელო. შენ უკვე მიგმადლე ღისა მიერ ნიკად უფასოდ მამასა შენსა და სიმღირედ მოუკლებელად, და გოდლად და ზღუდედ უძლეველად მით, რჲ კპოვა მის შორის დმერთმან სული შიშისა და გულისხმის-ყოფისა. სული მონებისა და სული სიმართლით მსახურებისა ღთისა და ამით უკუჲ „დიღ არს ზესთა წყალობა მისი, რომელ ღრუბელთამდე არს სიმართლე მისი“.

ამისთვის უკუჲ, ტელმწიფეო ჩემო, უხარის შენთა ერთველთა გულთა თანა გულსაცა ჩემსა. და აღმევესების სახლი შინავანისა კაცისა ჩემისა სიხარულისა ყუავილითა, და მადლობისა და ქებისა მიმრთმელ ვარ იესოსადმი ჩემისა, რჲ კქმნა შენ მიერ საქმენი დიდნი „და იხსნა დავით მონა თვისი მახვლისაგან ბოროტისა“. და მოაქცია სინჰენ შემოსილება ეგე შენი უფებულ მამისა მიმართ ღის მსახურისა.

და შემდგომცა: „განძლიერდინ ტელნი შენნი და ამაღლდინ მარჯუშენ შენი...“ და იქმენ მძლეველ აოასთა და ბევრის ბევრთა, ვა სამუსიონ უცხო თესლთა ზედა: და იყუე განმრავლებულ ბედნიერებითა და მძლეველობითა და წელთა და ძამათა სიგრიძითა უკუე.

სავარაუდებელია, რომ სოლომონს კიდევ ჰქონდა სხვა ნაწარმოებებიც, რომლებიც ჯერ მიკვლეული არ არის. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია XVIII საუკუნის ერთი მეტად საინტერესო ხელნაწერი — სხვადასხვა ხელით დაწერილი კრებული (H—1283). ხელნაწერის 40r-v დავით რექტორის ნაწერია, 144r—146v კი — სოლომონ მესხიშვილის. 146v-ზე ვკითხულობთ: „ძალითა ღთისათა სრულვყავ წიგნი ესე მეფობასა ირაკლი მეორისსა მე, სოლომონ, ოდეს ვიყავ წლისა ოცდა ერთისა, წელთა თთვესა დეკემბერსა“. თარიღის ადგილი ხელნაწერში გამოტოვებულია. ბოლოში ვკითხულობთ: «ზანდუი წიგნისა ამის, რომელსა ეწოდების „რქა ცხოვრებისა“». 144r-ზე იმავე ხელით წერია: „სოლომონ, ლექსთა სირათა კალამ მმექმე“. ეს მინაწერი გვახარაუდებინებს, რომ სოლომონს სხვა ლექსებიც ჰქონია. იგი „ლექსთა სირათა კალამ მმექმე“ ყოფილა.

ნაყოფიერია სოლომონ მესხიშვილის, როგორც კალიგრაფის მოღვაწეობაც, იგი წერდა ნუსხურადაც და მხედრულადაც. მას დადიანის ასულ დედოფალ დარეჯანის დაკვეთით 1778 წელს გადაუწერია ანტონ I-ის თვენი (Q—58), რომელიც დედოფალ დარეჯანს შემდეგ ნამარნევის მარტილის წიგნსაცავისათვის შეუწირავს. ამასთან დაკავშირებით საჭიროდ ვცნობთ დარეჯან დედოფლის დაკვეთით გადაწერილ ორ სხვა ხელნაწერსაც შევეხოთ, რომელიც მას აგრეთვე მარტილის წიგნსაცავისათვის შეუწირავს. ესენია Q—57 და Q—59 ხელნაწერები. სამივე ხელნაწერი (Q—57, Q—58 და Q—59) ანტონ I-ის თვენების სხვადასხვა თვეებს შეიცავს: იანვარი-აპრილი (Q—58), მაისი-აგვისტო (Q—59), სექტემბერი-დეკემბერი (Q—57). სამივე ხელნაწერს წინასიტყვაობად დართული აქვს ერთი და იგივე ტექსტი, შესრულებული ერთი ხელით. ხელნაწერი Q—57-ის გადამწერია სიონის დეკანოზი ნიკოლოზ; გვარი ხელნაწერის ანდერძში არ ჩანს. პალეოგრაფიული ანალიზის შედეგად დავადგინეთ, რომ გადამწერი ალექსის ვაჟი ნიკოლოზ მესხიშვილია. Q—58 ხელნაწერი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ალექსის მეორე ვაჟის — სოლომონის მიერ არის გადაწერილი. Q—59 ხელნაწერის გადამწერი დღემდე უცნობი იყო. ჩვენ ეს ხელნაწერი შევუდარეთ მესხიშვილთა კალიგრაფიული სკოლის წარმომადგენელთა ნაწერებს, რის შედეგად გაირკვა, რომ Q—59 ხელნაწერი ალექსი მესხიშვილის მესამე ვაჟის — გიორგის მიერ არის გადაწერილი.

მამასადამე, დარეჯან დედოფალს თვენის გადაწერა დაუვალეზია მესხიშვილთა ოჯახისათვის ძმებს: გიორგი, ნიკოლოზ და სოლომონ მესხიშვილებს გაუნაწილებიათ შრომა და დედოფლის დავალება პირნათლად შეუსრულებიათ. სამივე ხელნაწერი მხატვრულად გაფორმებულია მესხიშვილებისათვის დამახასიათებელი საზედნაო ასოებითა და ლამაზი კამარებით.

სოლომონს 1778 წელს გადაუწერია „ლოცვები“ (S—73). ამავე წელს არის მის მიერ გადაწერილი საეკლესიო კრებული (A—618). გარდა ამისა, გადაუწერია ხელნაწერები: „ვახტანგის სამართლის წიგნი“ 1794 წელს (S—51); „საეკლესიო კრებული“ (S—1179) — გორში, 1796 წელს; „სძლის პირნი“ (H—2282) — 1787 წელს. ამავე წელს არის გადაწერილი ვახუშტის „ისტორია საქართველოსა“ (A—1106). ხელნაწერი მდიდრულად არის შემკული. კიდევბი ოქროთი მოტვიფრული. აშოებზე გადამწერის ხელით ვახუშტისეული შენიშვნებია. 61v—62r-ზე არის ჩართული „ლექსი თამარ მეფისა ხალიფაზე გამარჯვებისა გამო“. იქვე გადამწერის ხელით არის შენიშვნა: „ეს იამბიკოები ვახუშტისაში არა ჰსწერია“. ჩანს, გადამწერს ავტოგრაფული ნუსხით უსარგებლია და აღნიშნულ ადგილას თვითონ ჩაუწერია ეს იამბიკო.

1860 წელს პეტერბურგიდან ჩამოსულ ბესარიონ არხიმანდრიტს ხელნაწერი A—1106 მიუძღვნია ანტონ ჩიქოვანისათვის (იხ. მინ. 335r).

სოლომონ მესხიშვილის ძირითად სამოღვაწეო ადგილს თბილისი, ანჩისხატის ტაძარი, წარმოადგენდა. მაგრამ სხვადასხვა ვითარებათა გამო სოლომონი ზოგჯერ იძულებული იყო ადგილსამყოფელი ეცვალა და დროებით საცხოვრებლად სხვაგან გადასულიყო. თუმცა ყველგან, სადაც არ უნდა ყოფილიყო, იგი ჩვეული ენერგიითა და მონდომებით განაგრძობდა ლიტერატურულ საქმიანობას. A—356 („სძლისპირი“) ხელნაწერის ანდერძში ვკითხულობთ: „ქ. ეს სძლისპირი ჭირისაგან რომ ავიყარენით, მაშინ ესწერე აქა-იქ

სოფლებში და თელავს, ხ^რ სრულ იქმნა წელსა ჩღეთ, ქ^რეს უზუ, ოქტომბერს. ქ. დეკანოზი სოლომონ“ (108v).

ცნობილია, რომ 1770 წელს თბილისში დაიწყო ჭირიანობა, რომელიც შემდგომ სხვა ქალაქებსაც მოედო. იმ პერიოდში ჭირის ეპიდემია რამდენჯერ-მე განმეორებულა¹⁹.

აღნიშნული ხელნაწერი (A—356) სოლომონს სწორედ ერთ-ერთი ეპიდემიის დროს გადაუწერია. ამით აიხსნება ის ფაქტიც, რომ სოლომონს ერთხანს ბელოთშიც უცხოვრია. მის მიერ ბელოთშია გადაწერილი „სახარება-ოთხთაჲ“ 1770 წ. (Q—268). სოლომონი ზოგჯერ ხელნაწერს ანდერძს არ უერთავს, მაგრამ ხელნაწერთა ხელის შესწავლითა და სოლომონისეულ ხელნაწერებთან მათი შედარებით ჩვენ გავარკვეეთ, რომ A—275 („შემოკლებული ფიზიკა“) და A—276 („მარხვის მეტაფრასი“) მის მიერაა გადაწერილი. A—276 ხელნაწერს აქვს სოლომონის ვაყის, ტარასი არქიმანდრიტის მინაწერიც: „ღმერთმან საუკუნოს დიდებაში დაგამკვიდროს, მამა ჩემო, ამის დაწერისათვის, რ^ალი მიპყრიეს მე სახსენებელად შენდა, შენს შვილს არხილიაკონს ტარასის 1816 წელსა“ (106v).

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ 1771 წელს ერეკლე მეფემ სოლომონი გააყოლა რუსეთში მიმავალ ამაღას. ამაღის ნაწილი ასტრახანში შეჩერდა. მათთან ყოფილა სოლომონ მესხიშვილიც. ასტრახანში მას გადაუწერია „პინაქსი ლოდიკისა, ნაწილი პირველი, სათეორეტიკო ანუ სამთავეს მოქმედებათა ვონებისათა“ (A—15): „აღიწერა ქალაქსა ასტრახანს თთუშსა იანუარსა 29, წელსა 1773, ალექსის ძის სოლომონის მიერ“ (171r). როგორც ცნობილია, სამშობლოს მოშორებული ქართველები ასტრახანშიაც არ ივიწყებდნენ ერის წინაშე მოვალეობას და ზრუნავდნენ ქართულ ხელნაწერთა გამრავლებაზე²⁰. თუმცა, სამუშაოდ, იყო შემთხვევები, როდესაც ასტრახანშივე იყიდებოდა ქართული ხელნაწერები. ასე მაგალითად, იოსებ თბილელის ავტოგრაფული ხელნაწერი (S—15) „დიდმოურავიანი“, როგორც მინაწერიდან ირკვევა, ასტრახანში გაყიდულა: „ქნიაზ იავორ ავალისშვილისაგან ასტრახანს ნაყიდი“ (01r). ასე რომ, შესაძლებელია, სოლომონმა ასტრახანში სხვა ხელნაწერებიც გადაწერა, რომლებიც იქვე გაიყიდა²¹.

მის მიერ გადაწერილია საეკლესიო კრებული (S—1179) 1796 წელს: „ქალაქ გორს ვსწერე საჩქაროდ იულისს კბ, ქ^რეს უზდ. დეკანოზი სოლომონ“ (64v). სოლომონის, როგორც კალიგრაფის, შრომის ნაყოფიერებაზე მიგვიტოვებს საკმაოდ ვრცელი ხელნაწერის ანდერძი: „უღირსი სოლომონ დავშვერ სამს დღესა. განსრულდა ეს ჭრელის ნუსხა, ფებერვალს ვ, ქ^რეს უოე“ (H—2282, 113r). ერთ-ერთ ხელნაწერში, რომელიც სხვადასხვა დროს სხვადასხვა პირის მიერ შევსებულ კრებულს წარმოადგენს (S—3723 ბ), სო-

¹⁹ თ. გორდანიძე, ქრონიკები, III წიგნი, 1967, გვ. 317.

²⁰ ასტრახანში გადაუწერია ვაიხო რექტორს „წიგნი მაკაბელთა“ 1818 წელს (S—156); მირველ თუმანიშვილს — S—1097 ხელნაწერი კრებული, 1726—1727 წწ.; იოვანე მთავარდიაკანს — A—1369 ხელნაწერი კრებული 1788 წ.; ტრიფილე ხუცეს-მოწაზონს—ანტონ I-ის კატეხიზმო 1772 წელს (S—39) და სხვ.

²¹ ცნობილია, რომ ვაიხო რექტორის დის შვილმა გურგენ ნაცელიშვილმა 1822 წელს ასტრახანის სასულიერო სემინარიას შესწირა 273 წიგნი (იხ. ტ. რ. ვახეძე, ასტრახანის ქართული მასალები, ტფილისი, 1936, თსუ შრ., V). საკარაუდებელია, რომ მათ შორის სოლომონის მიერ გადაწერილი ხელნაწერი წიგნებიც იყო.

ლომონს შეუტანია „ნარგიზოვანი“. მისგანვე აღდგენილია XVI საუკუნის გულანის (A—426) ზოგიერთი დაზიანებული ფურცელი.

დიდი დამსახურება მიუძღვის სოლომონ მესხიშვილს ხელნაწერთა მხატვრულად გაფორმების საქმეშიც. წიგნის მხატვრულ გაფორმებას საქართველოში ძველთაგანვე დიდი ყურადღება ეთმობოდა. ქართული ხელნაწერები მხატვრულად ფორმდებოდა: მოხატული სახედაო ასოებით, თავ-ბოლოკაზმულობებითა და ხელრთვით. წიგნის დასურათებას, მის მხატვრულ გაფორმებას ჩვენში მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს. მხატვართა შრომა, ისევე როგორც ქართული კულტურის სხვა დარგის მოღვაწეთა, საქართველოში სათანადოდ იყო დაფასებული. კულტურისა და განათლების მოამაგე ერეკლე II ნათ მიმართაც დიდ მზრუნველობას იჩენდა. ამის დამადასტურებელია ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ერთი საბუთი — ერეკლე მეფის მიწერილობა ეშიკადასბაშ ზაალ ყაფლანიშვილისადმი, რომელშიაც იგი ავალებს ზაალს, რომ უპატრონოს „ნახჩოენელი“ მხატვრის ცოლ-შვილს (Hd 6429). ირკვევა, რომ მხატვრობაში სავანგებოდ ოსტატდებოდნენ, ხოლო ის, ვინც თავისით ეუფლებოდა ამ საქმეს, განსაკუთრებით აღნიშნავდა კიდევ ამ ფაქტს. „მხატვრობაც, რომელსაცა ამა წერილსა შინა იხილავთ, ჩემის მცირედის გონებით უ ო ს ტ ა ტ ო თ მიმიღია“, — ამბობს ერთ-ერთი გადაწერი (S—1535, 25v). მხატვრობა, ისევე, როგორც კალიგრაფია, მესხიშვილთა სავარეულო საქმიანობას წარმოადგენდა. სოლომონი ამ ტრადიციის ღირსეულ გამგრძელებლად გვევლინება. ცხადია, სოლომონ მესხიშვილი კარგად იცნობდა გრიგოლ და ალექსი მესხიშვილების მხატვრულ ხელოვნებას, ოქახშივე სწავლობდა ასოთა მოსახატავად გამოყენებულ ხერხებს, თავის მხრივ ხვეწავდა მათ. მის მიერ გადაწერილი ხელნაწერები მხატვრულად შემკულია ლამაზად მოხატული სახედაო ასოებით, კამარებით, ხელრთვით, თხზული და დაქსელილი ასოებით. სოლომონის ასოები გამოირჩევა მკაფიო და სადა მოხატულობით. ზშირად სახედაო ასოები ასომთავრულით არის შესრულებული. ასოთა მხატვრული შესრულება აშკარად მოწმობს, რომ სოლომონი ქართულ ასოთა მოხატვაზე სავანგებოდ მუშაობდა. ამის დამადასტურებელია შესანიშნავად მოხატული ქართული ანბანის ნიმუში, რომელიც მან დაურთო მის მიერ 1770 წელს გადაწერილ „სახარება-თთხავს“ (Q—268, 182r). ანდერძის ზემოთ, სამ სტრიქონად, სოლომონს კალიგრაფიული ხელით ჩამოუწერია ქართული ასომთავრული ანბანი მხედრული შესატყვისებით.

ერთ-ერთ ხელნაწერში (Q—975) არის მხოლოდ ქართული ანბანის ნიმუშები, მინაწერი „ეს სოლომონისა“ მოწმობს, რომ ეს ანბანიც შესრულებულია სოლომონის მიერ. მისთვის დამახასიათებელი სისადავე, ხაზების თავისებურება, მდიდარი და ფაქიზი გემოვნებით მოხაზულა ასოთა ნაირსახეობა მის მიერ გადაწერილ ხელნაწერებს ღირსებას მატებს.

დასასრულ, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ სოლომონ მესხიშვილი იყო უაღრესად საინტერესო კერძო წიგნთსაცავის მფლობელი. რას წარმოადგენდა ეს წიგნთსაცავი, როგორი იყო მოცულობითა და შედგენილობით, რა ბედი ეწია მას, როგორ იმანაწილდა და სად გაიბნა ამ წიგნთსაცავის წიგნები — ეს საკითხები სათანადო შესწავლას მოითხოვს და მათ ცალკე განვიხილავთ.

თამაზ ნატროშვილი, გონა ჯაფარიძე

ცდა მართი თარიღის დადგენისა*

ეპისტოლური მასალა

ჩვენი მიზანია, დაწვრილებით განვიხილოთ ფრანგი რაინდის გ. დე ბუას წერილი (გაგზავნილი სირია-პალესტინიდან საფრანგეთს) და შეძლებისდაგვარად ვცადოთ მისი ზუსტი დათარიღება¹.

ვიმოწმებთ ზ. ავალიშვილის მიერ შესრულებულ ქართულ თარგმანს:

„ქრისტეს მიერ სასიქადულო მამას და პატრონსა საყვარელსა ა(მედეს), ღვთის განგებით ბეზანსონელ არქიეპისკოპოსს, გ. დე ბუა, მდაბალი მხედარი, ამენ. ვიცი ჩემი კეთილდღეობა თქვენთვის სასიხარულოა, ამისათვის საცნობელ იყოს თქვენდა, რომ ნებითა ღვთისათა, მე და მეუღლე ჩემი ჯანმრთელად და უვნებლად ვიმყოფებით.

აღთქმის ქვეყნისა და სხვა ირგვლივ მდებარე ადგილთ ამბავთაგან შემდეგი განვიზრახე მოკლედ აღმენიშნა — სულ თუ არა, ზოგიერთი რამ მაინც, რაც უფრო საყურადღებოდ ჩანს. პირველად საცნაურ იყოს თქვენდა, რომ იერუსალიმის სამეფოს ზავი აქვს სარკინოზებთან; ანტიოქიის სამთავროსაც, რომელმან ურიცხვი დევნა განიცადა ხან ბაბილონის სულთნისაგან, ხან სომხეთის მეფისაგან, ხანგრძლივი დაზავება აქვს ზემოთქმულ სულთანთან².

* დასასრული. დასაწყისი იხ. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 1.

¹ წერილის ლათინური დედანი ინახება პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში. პირველად გამოცა რ. რორიხტმა თავის კრებულში. იხ. Regesta Regni Hierosolymitani, 1097—1291, editit Reinhold Röhricht, Oeniponti, 1893, № 868, გვ. 233—234 (ქვემოთ ყველგან: Regesta). მანამდე გამოქვეყნდა ფრანგული თარგმანი. იხ. Histoire Littéraire de la France, ouvrage commencé par religieux Benedictins de la Congregation de Saint-Maur, et continué par des Membres de l'Institut (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres), t. XXI, Paris, 1847, გვ. 781—783; მთარგმნელ პ. პარის (P. Paris) კომენტარი იხ. იქვე, გვ. 781; დე ბუას წერილი ქართულად თარგმნა ზ. ავალიშვილმა. იხ. ზ. ავალიშვილი, ვეფხისტყაოსნის დროიდან, ოთხი საისტორიო ნარკვევი, პარიზი, 1929, გვ. 137—138. წერილის ლათინური ტექსტი იხ. იქვე, გვ. 151—152.

² ევროპელი გამომცემლები არ განმარტავენ „ბაბილონის სულტნის“ მნიშვნელობას, როგორც საკმაოდ ცნობილ დასავლეთის ლიტერატურაში. „ბაბილონი მაშინ კაიროს ნიშნავდა“, — შენიშნავს ზ. ავალიშვილი (დასახ. შრ., გვ. 139). შუა საუკუნეთა ევროპულ წყაროებში „ბაბილონი“ ეწოდება კაიროს, რომელიც იყო აიუბიანთა სახელმწიფოს სატახტო ქალაქი და ამიტომაც „ბაბილონის სულტნებად“ მოიხსენიებენ აიუბიანთა სულტნებს (დაწვრ. იხ. C. H. Becker, Babalyun, The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Leiden-London, vol. II, გვ. 844—845). ამ ტერმინის პოპულარობას მეტყველებს ის ფაქტი, რომ „სალადინი, სულტანი ბაბილონისა“ გვხვდება „დეკამერონის“ ფურცლებზე (მეათე დღე, ამბავი მეცხრე). იმდროინდელ ქართულ წყაროებში „ბაბილონი“ ეწოდება ბაღდადს (ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 11, 221, 232). უნდა აღინიშნოს, რომ სულხან-საბას ლექსიკონში დასახელებულია „ბაბილონი ვევიტისა“ და „ბაბილონი ბაღდადისა“. იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი ტ. IV₂, ავტორგრაფული ნუსხების მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1966, გვ. 635.

აწ ისმინეთ სხვა რამ საყვირველი და საყურადღებო. ამბად მივიღე, და საქმის სიჭეშმარიტე სანდო მოციქულთაგან გავიკეთე, რომ ივერიითგან ვინმე ქრისტეანენი, გიორგენებად წოდებულნი, ურიცხვი მხედრობით და ქვეითი ჯარით ღვთის აღმაფრთოვანებელ დახმარებით ძალითა ფრიად აღქურვილით, ურწმუნო წარმართთა წინააღმდეგ სწრაფად აღდგნენ და, აიღეს რა უკვე 300 ციხე და 9 დიდი ქალაქი, მაგარნი დაიპყრნეს, ხოლო სუსტნი ნაცარ-ტუტად აქციეს. აღნიშნულ ქალაქთაგან ერთი, ეფფრატზე მდებარე, ყველა წარმართთა ქალაქთაგან უფრო წარჩინებული ყოფილა და დიდი. იმ ქალაქის პატრონი ბაბილონის სულთნის შვილი იყო; და ზემოთ ნათქვამ ქრისტეანეთგან ტყვედ ქმნილს, თავი მოეკეთა, თუმცა უზომო ოქროს განძის მიცემა აღუთქვა.

კერძოდ რაღა მოგახსენოთ? ზემო აღნიშნულნი წმიდა იერუსალიმის მიწის სახსენლად მოვლენ და მთელ საწარმართოს დაიმორჩილებენ. მეფე, მათი წარჩინებული, თექვისმეტი წლისაა, ალექსანდრეს ბადალი ძალით და სიკეთით, თუმცა არა სარწმუნოებით. კაბუჯი ესე დედის მისის დედოფლის უძლიერესის თამარის ძვლებს თან ატარებს, რომელმაც, სანამ ცოცხლობდა, იერუსალიმად წასვლის აღთქმა დასდვა, და შვილსა თვისსა სთხოვა, თუ მიიცვალებოდა, რომ ძვლები მისი უფლის საფლავთან წაესვენებიათ, მან კი დედის თხოვნათა ყურადმღებელმა და დედის აღთქმის შესრულების მსურველმა, დააპირა მისი (გვამის) წმიდა ქალაქში წამოღება წარმართთა ნებით თუ უნებლიედ“...

მოტანილი ტექსტიდან აშკარად ჩანს, რომ თამარის გარდაცვალების თარიღთან დაკავშირებით გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება საკითხს, თუ რომელ წელს დაიწერა დე ბუას წერილი. არც ამის თაობაზე არსებობს აზრთა ერთსულოვნება.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დე ბუას წერილი ფრანგულ ენაზე თარგმნა პ. პარის. მანვე გამოარკვია ფრანგი რაინდის ადრესატის ვინაობა. პ. პარის სიტყვით, ერთადერთი პრელატი ბეზანსონისა, რომლის სახელი იწყება A-ზე (XII საუკუნიდან XIV საუკუნის დამლევამდე) არის ვინმე ამედე დე ტრემლე, ბეზანსონის არქიეპისკოპოსი 1195—1220 წლებში³. შემდეგ პ. პარი აღნიშნავს, რომ უახლესი გამოკვლევების მიხედვით თამარ დედოფალი გარდაიცვალა 1201 წელს⁴. პ. პარი ეყრდნობა ამ თარიღს და შესაბამისად ხსნის წერილში აღნიშნულ დანარჩენ ფაქტებს, რომლებიც ორიოდ სიტყვითაა განხილული; ამასთან შეინიშნება უზუსტობანი და, რაც მთავარია, სრულიად იგნორირებული არის ყველაზე მნიშვნელოვანი ცნობა⁵ დე ბუას წერილის დასათარიღებლად: ზავი ანტიოქიის სამთავროსა და „ბაბილონის სულტანს“ შორის. პ. პარი საბოლოოდ ასკვნის, რომ წერილი შედგენილია 1202 წელს⁶.

რ. რორიხტმა დე ბუას წერილის ლათინურ დედანს დაუერთო მოკლე შენიშვნები. რ. რორიხტი არ იზიარებს პ. პარის მოსაზრებას ფრანგი რაინდის ადრესატის ზეობის წლებზე. მისი სიტყვით, ამაღეო იყო ბეზანსონის არქიეპისკოპოსად 1197 ან 1208 წლიდან 1220 წლამდე⁷. რ. რორიხტი არ განიხი-

³ P. Paris, დასახ. შრ., გვ. 781..

⁴ იქვე; დამოწმებულია შემდეგი ნაშრომი: Le Beau, Histoire du Bas-Empire, not. de M. Brosset, t. XVII, Paris, 1834, გვ. 256.

⁵ P. Paris, დასახ. შრ., გვ. 781.

⁶ Regesta, გვ. 233, შენ. 1.

ლავს წერილში მოხსენიებულ ფაქტებს⁷ და, პ. პარის მსგავსად, წერილის დასათარიღებლად ეყრდნობა თამარის გარდაცვალების თარიღს. რ. რორიხტი აღნიშნავს, რომ თამარი არ გარდაცვლილა არც 1201 წელს⁸, არც 1207 წელს⁹, არამედ გარდაიცვალა 1212 წლის 18 იანვარს¹⁰.

რ. რორიხტი ფრანგი რაინდის წერილს ათარიღებს 1213 წლით¹¹. ამავე საბუთს გაკვრით მოიხსენიებს 1213 წ. ამბების თხრობისას თავის ფრცველ გამოკვლევაში¹².

კიდევ ერთი უცხოელი მკვლევარი, სახელდობრ რ. ჰენიგი, ითვალისწინებს თამარის გარდაცვალების თარიღს (მ. ბროსეს მიხედვით), მაგრამ დე ბუას წერილს რატომღაც უყავშირებს მეზუთე ჯვაროსნულ ლაშქრობას (1217—1221 წწ.) და მიიჩნევს, რომ წერილი შედგენილი უნდა იყოს 1220 წელს¹³. ეს თარიღი სავსებით შეუსაბამო რამ არის, ვინაიდან ფრანგი რაინდის წერილში ჯვაროსნული ლაშქრობა კი არაა მოხსენიებული, არამედ იერუსალიმის სამეფოსა და სარკინოზებს შორის დადებული ზავი.

როგორც ვხედავთ, უცხოელი მკვლევარნი ფრანგი რაინდის წერილს ათარიღებენ თამარის გარდაცვალების თარიღის მიხედვით¹⁴.

ქართველ მკვლევართაგან დაახლოებით ასეთივე გეზი აიღო პ. ინგოროყვა, რომელმაც თამარის გარდაცვალების თარიღის (1212 წ.) შესაბამისად დაასკვნა, რომ წერილი დაწერილი უნდა იყოს 1215 წლის ახლო ხანებში, როდესაც ქართველთა ჯარმა დაიპყრო ხლათის ქვეყანა¹⁵.

ს. კაკაბაძე დე ბუას წერილში ყურადღებას აქცევს ერთადერთ ცნობას და წერს: „თანადროულ იერუსალიმელ ფრანგი რაინდის გ. დე-ბუას წერილიდან ბეზანსონის (საფრანგეთში) მთავარეპისკოპოსისადმი ჩანს, რომ 16 წლის ლაშას, მაშასადამე, 1209 წელს, თავისი დედის (თამარის) ნეშტი მიჰქონდა იერუსალიმში დასაკრძალავად“¹⁶.

ამავე ცნობის საფუძველზე ათარიღებს დე ბუას წერილს ბ. სილაგაძეც. მისი მოსაზრებით, წერილი დაწერილია 1208—1209 წლებში, „ე. ი. იმ დროს, როცა ლაშა-გიორგი დაახლოებით 16 წლისა იქნებოდა“¹⁷.

⁷ მხოლოდ მიუთითებს, რომ ქართველთა ლაშქრობანი სარკინოზთა წინააღმდეგ აღწერილია იბნ ალ-ასირის თხზულებაში (დეფრემერის თარგმანი); იქვე, გვ. 234, შენ. 3.

⁸ იმომენტ პ. პარის მიერ დასახელებულ წყაროს (Le Beau. . .).

⁹ მითითებულია იბნ ალ-ასირის ცნობა (დეფრემერის მიხედვით).

¹⁰ თარიღი დამოწმებულია მ. ბროსეს ნაშრომებიდან.

¹¹ Regesta, გვ. 233.

¹² R. Röhrich, Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100—1291), Innsbruck, 1898, გვ. 715, შენ. 3.

¹³ Р. Хениг, Неведомые земли, перевод с немецкого А. В. Лисовской, предисловие и редакция И. П. Магидовича, т. III, Москва, 1962, гв. 30—31.

¹⁴ ზ. ავალიშვილი აღნიშნავს ამ გარემოებას და მიუთითებს პ. პარის და რ. რორიხტის დასკვნებს. ზ. ავალიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 152, შენ. 7.

¹⁵ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, თხზულებათა კრებული, ტ. I, თბილისი, 1963, გვ. 145—146; რუსთველიანას და რუსთველიანას ეპილოგის დამატებანი და შენიშვნები, იქვე, გვ. 873—874. პ. ინგოროყვა არ ეხება ფრანგი რაინდის ინფორმაციას სირია-პალესტინაში მიმდინარე მოვლენებზე.

¹⁶ ს. კაკაბაძე, რუსთველი და მისი ვეფხისტყაოსანი, გვ. 229.

¹⁷ ბ. სილაგაძე, XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე, გვ. 123.

დე ბუას წერილში მოცემული ინფორმაციიდან, ჩვენი აზრით, ყველაზე ნაკლებად გამოდგება წერილის თარღის დადგენისათვის ლაშა-გიორგის ასაკი. ერთობ საეჭვოა, ზუსტად სცოდნოდა ქართველი მეფის წლოვანება სირია-პალესტინაში მყოფ ფრანგ რაინდს.

დე ბუას წერილის დათარიღების ყველაზე საფუძვლიანი ცდა ეკუთვნის ზ. ავალიშვილს, რომელმაც ქართულ თარგმანს საკმაოდ ვრცელი კომენტარი დაურთო. უპირველეს ყოვლისა, მან განმარტა, რომ წერილში მოხსენიებული „ბაბილონის სულტანი“ არის აიუბიანთა სახელმწიფოს სულტანი ალ-ადილი (1200—1218 წწ.), სახელგანთქმული სალადინის ძმა და მემკვიდრე¹⁸.

ზ. ავალიშვილმა უგულვებელყო თამარის გარდაცვალების თარიღი და ლაშა-გიორგის ასაკი დე ბუას წერილის დასათარიღებლად და სრულიად სხვა გზა აირჩია. ზ. ავალიშვილი წერდა: „რაც აქ ქართველების ლაშქრობაზეა ნათქვამი, ნამდვილ საქმეთა გამოძახილი უნდა იყოს. მაგრამ ამ ცნობებს გაზვიადება და გადასხვაფერება ეტყობა. ამ წერილის თარღის გამოაშკარავება უფრო ადვილი იქნება, თუ კი მის, ასე ვსთქვათ, ადგილობრივ ინფორმაციას გამოვიყენებთ. მართლაც, ბეზანსონელ ეპისკოპოზის კორესპონდენტი ისეთ რამესაც იხსენიებს, რაც მას ჰქონდა ანუ ამაღლ კი არა ჰქონდა გაგონილი, არამედ მტკიცედ უნდა სცოდნოდა. წერილში ნათქვამია, რომ იერუსალიმის სამეფოს ბაბილონის სულთანთან დაზავება აქვსო და ანტიოქიის სამთავრომაც ამ ბაბილონის სულთანთან ზავი შეჰკრაო“¹⁹.

ზ. ავალიშვილი მიუთითებს აიუბიანთა სახელმწიფოსა და იერუსალიმის სამეფოს შორის დადებულ ზავებს (1204—1210 წწ. და 1211—1217 წწ.), შემდეგ ეხება ანტიოქია-ტრიპოლის ჯვაროსნების ერთადერთსა და ხანმოკლე შეტაკებას აიუბიანთა სულტან ალ-ადილთან, რომელიც დამთავრდა ზავით (1207 წ. ზაფხული) და საეცებით სამართლიანად მიიჩნევს, რომ „სწორედ ეს დაზავება უნდა იგულისხმებოდეს ფრანგის ეპისტოლეში“²⁰. მკვლევარი „ადგილობრივი“ ინფორმაციის საფუძველზე ვარაუდობს, რომ დე ბუას წერილი შედგენილია 1207 წელს, ალბათ სექტემბერში და ფრთხილად დასძენს: „მაგრამ მივიღოთ 1207—1208 წწ.“²¹.

ამის შემდეგ ზ. ავალიშვილი განიხილავს ფრანგი რაინდის წერილში მოცემულ „გარემუ“ ინფორმაციას და წერს: „1207—1208 წწ. თარღის მიხედვით საფიქრებელია, რომ მნიშვნელოვანი ქალაქი ეფესატზე მდებარე და ქართველთა მიერ დაპყრობილი არის კარი (კარინ, ე. ი. ერზურუმი)“²². მკვლევარი იმოწმებს ბასილი ეზოსმოდგარის ცნობას „კარის“ აღებაზე და მიუთითებს, რომ იქაც არის მოხსენიებული ლაშა-გიორგი, მაგრამ დე ბუას წერილში მისი როლი გაზვიადებულია²³. ზ. ავალიშვილი თვლის, რომ ხსენებული ქალაქი ეკუთვნოდა ზღაბის მფლობელს და ეს იყო მაშინ ეგვიპტე-სირიის ანუ „ბაბილონის“ სულტნის ღვიძლი შვილი, სახელად ალ-აუჰადი²⁴. დასასრულ

¹⁸ ზ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 139.

¹⁹ იქვე.

²⁰ იქვე, გვ. 139—140.

²¹ იქვე, გვ. 141.

²² იქვე.

²³ იქვე, გვ. 141—142.

²⁴ იქვე, გვ. 153—154.

ვკითხულობთ: „ამგვარად ეს ცნობებიც 1207—8 წ. თარიღს ადასტურებენ. „ადგილობრივი“ და „გარეშე“ ინფორმაცია ერთმანეთში შეთანხმებულია“²⁵.

ზ. ავალიშვილის ზოგიერთი მოსაზრება არ გაიზიარა პ. ინგოროყვამ. მისი სიტყვით, ზ. ავალიშვილმა ერთმანეთში აურია „კარნუ-ქალაქი“ (არზრუმი) და „კარი“ (ყარსი)²⁶.

სრულიად სამართლიანია პ. ინგოროყვას შენიშვნა. მართლაც, ვერავითარ შემთხვევაში ვერ მივიჩნევთ არზრუმად ქართული წყაროების „ყარს“ (ე. ი. ყარსს)²⁷. ხოლო არზრუმი ეს არის ძველი კარინი, რომელსაც ეწოდებოდა აგრეთვე კარნუ-ქალაქი. გარდა ამისა, არზრუმის პატრონად ხლათის მფლობელი არ ითვლებოდა. სინამდვილეში არზრუმი 1201 წლიდან ექვემდებარებოდა იკონიის ანუ რუმის სულტებს²⁸.

ბასილი ეზოსმოძღვარის ცნობაში, რომელსაც ეყრდნობა ზ. ავალიშვილი, ნამდვილად ყარსის აღება გადმოცემული, მაგრამ ვერც ყარსზე გავრცელება დე ბუას მტკიცება, რომ ამ ქალაქის პატრონი იყო „ბაბილონის სულტის“ შვილი. იბნ ალ-ასირის ზემოთ დამოწმებული ცნობიდან ჩანს, რომ ქართველთა მიერ ალყაშემორტყმული ყარსი იმ ხანებში თითქოს ხლათის მფლობელს ეკუთვნოდა²⁹, მაგრამ ისიც უნდა გაეხსენოთ, რომ თვით ხლათი ჯერ კიდევ არ იყო აიუბიანთა ხელში. არაბული წყაროების მიხედვით, ალ-აუჰადი, ძე ალ-ადილისა, დაეუფლა ხლათს 604 (1207/8) წელს³⁰.

მაშასადამე, ქართველთა მიერ ყარსის აღება (1206/7 წ.) აშკარად წინ უსწრებს ალ-აუჰადის გაბატონებას ხლათში, ამიტომაც ფრანგი რაინდი ყარსის პატრონად ვერ მოიხსენიებდა „ბაბილონის სულტის“ შვილს³¹.

ზ. ავალიშვილმა „ადგილობრივი“ ინფორმაციის საფუძველზე დაადგინა წერილის მიხსლოებითი თარიღი და მასვე შეუთანხმა ქართველთა ლაშქრობა. ამის შედეგად გაჩნდა მის მსჯელობაში აღება „ყარსისა“, რომელიც არც არზრუმს უდრის, არც ევფრატზე მდებარეობს და, რაც მთავარია, აიუბიანთა სამ-

²⁵ იქვე, გვ. 142. ზ. ავალიშვილის აზრით, დე ბუას წერილში მოცვლებულად მოხსენიება თა-
მარისა, სხვა ამგვარ ცნობებთან ერთად, დავით სოსლანის სიკვდილით გამოწვეული ხმათა გამოა-
ხილად უნდა ეიკნათ (იქვე, გვ. 144).

²⁶ პ. ინგოროყვა, თხზ. კრებული, ტ. I, გვ. 874.

²⁷ შტრ. ქართლის ცხოვრება, ტ. II, საკუთარ სახელთა საქმეები, გვ. 665.

²⁸ Halil Inalcik, Erzurum, EI², vol. II, გვ. 712. ზ. ავალიშვილი აღნიშნავს, რომ „ყარსი“ აღების გარდა დე ბუას წერილში ასახული უნდა იყოს ბასიანის ომი (ზ. ავალ ი შ ვ ი-
ლი, დასახ. შრ., გვ. 141—142). ვერ დავეთანხმებით ამ მოსაზრებას, რადგანაც საამისოდ არაფერს
მივხედავთ ფრანგი რაინდი და თვით წერილის სავარაუდო თარიღს საკმაოდ შორდება ბასიანის
ომის თარიღი (1202—1203 წწ. იხ. ა. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, ბასიანის ომის თარიღი და ტრაპიზონის
იმპერიის დაარსების ზოგიერთი საკითხი, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1966,
გვ. 247—256; ზ. ავალიშვილის სიტყვით, ბასიანის ომის თარიღი საეჭვოა: 1204—1206 წწ. იხ.
ზ. ავალ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. შრ., გვ. 141). ამასთან ერთად, იკონიის სასულტნოე დამორბეული
იყო ჯიაროსანთა ინტერესებს და საეჭვოა, რომ რუქნ ად-დინის დამარცხებას დიდი გამოქაუვრება
ჰქონოდა სირია-პალესტინაში.

²⁹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 289.

³⁰ იბნ ალ-ასირი, გვ. 296; Ibn Wasil, Mufarrij al-Kurub Fi 'Akhbar Bani
'Ayyub, vol. III, Ed. by Gamal el-din el-Shayyal, Cairo, 1960, გვ. 176; ს ი მ ტ ი ბ ნ ა ლ-
ჯ ა უ შ ი, მირათ აზ-ზამან ფი თარბ ალ-აინა'ინ, ტ. VIII (2), ჰიდარაბადი, 1952, გვ. 534—535

³¹ ზ. ავალიშვილის ნაშრომში მითითებული თარიღი „ყარსის“ აღებისა (1207/8 წ.) არაზუსტია.
როგორც ჩანს, „ყარსი“ არზრუმთან გაიგივების გამო, ზ. ავალიშვილს მხედველობაში არ მიუღია
ვარდანისა და იბნ ალ-ასირის ცნობები ქართველთა მიერ ყარსის აღებაზე.

ფლობელოს არ წარმოადგენდა. „ქარის“ (ე. ი. ყარსის) სასარგებლოდ მეტყველებს მხოლოდ მისი აღების თარიღი, რომელიც მეტ-ნაკლებად ემთხვევა „ადგილობრივი“ ინფორმაციიდან მიღებულ თარიღს. მაგრამ ბუნებრივია, დაისვას კითხვა, რამდენად ზუსტია ეს უკანასკნელი?

ყურადღება უნდა გავამახვილოთ დე ბუას წერალში მოხსენიებულ ზავზე ანტიოქიის სამთავროსა და „ბაბილონის სულტანს“ (ე. ი. ალ-ადილს) შორის. ზ. ავალიშვილი აღნიშნავს, რომ ეს ზავი დაიდო 1207 წლის ივლისის დამლევს³². შემდეგ ეხება ანტიოქიის სამთავროს კონფლიქტს კილიკიის სომხეთთან, 1206 წელს ალექსანდრე მფლობელ ალ-ზაჰირსა და სომეხთა მეფის ლეონ II-ს შორის დადებულ ზავს, რომლის პირობებში ანტიოქიის სამთავროც შეიტანეს, როგორც ალ-ზაჰირის მოკავშირე, და ასევე: „1206—1214 წწ. ანტიოქიის დაზავება, როცა დე ბუამ თავისი წერილი გაგზავნა, ჯერ ახალი რამ უნდა ყოფილიყო (ანტიოქიას ზავი დიდი ხნით აქვსო)“³³.

აქ აშკარა წინააღმდეგობა შეიმჩნევა, ვინაიდან ურანგი რაინდის წერილში მოხსენიებულია მხოლოდ და მხოლოდ ანტიოქიის სამთავროსა და „ბაბილონის სულტანს“ შორის დადებული ზავი, რომელზეც, ცხადია, ვერ გავრცელდებოდა ალექსანდრე-კილიკიის ზავის ხანგრძლივობა.

ჩვენი აზრით, დე ბუას ლათინური ფრაზის („... per longum tempus treguas habet cum predicto soldano“) ქართული თარგმანი („ხანგრძლივი დაზავება აქვს ზემოთქმულ სულთანთან“) არ წარმოადგენს ადეკვატურ თარგმანს. გამოთქმა „per longum tempus“ უნდა ითარგმნოს ქართულად, როგორც: „დიდი ხნის განმავლობაში“³⁴.

მაშასადამე, დე ბუა იმას კი არ ამბობს, რომ ანტიოქიის სამთავროს ხანგრძლივი დაზავება აქვს „ბაბილონის სულტანთან“, არამედ იმას, რომ უკვე დიდი ხანია, რაც დაიდო ზავი მათ შორის³⁵.

ცხადია, 1207 წ. ზავზე ფრანგი რაინდი ვერ იტყოდა ამას 1207—1208 წლებში; ალბათ ვერ იტყოდა 1209 წელსაც, ხოლო 1210 წლის შემოდგომაზე ომი უკვე განახლებული იყო. მაშინ ირკვევა, რომ დე ბუას წერილში მოხსენიებული ზავი იერუსალიმის სამეფოსა და სარკინოზებს შორის გულისხმობს არა 1204—1210 წწ. ზავს, არამედ იმ ზავს, რომელიც დაიდო 1211 წელს, წმ. იოანეს დღესასწაულის (24 ივნისი) შემდეგ, დაახლოებით ივლისში³⁶.

გარდა ამისა, ჩვენი ვარაუდის სასარგებლოდ ისიც მეტყველებს, რომ დე ბუა თავისი წერილის დასაწყისში წერს: „პირველად საცნაურ იყოს თქვენდა, რომ იერუსალიმის სამეფოს ზავი აქვს სარკინოზებთან“...

³² ზ. ავალიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 140; შდრ. R. Grousset, Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem, vol. III, Paris, 1936, გვ. 189.

³³ ზ. ავალიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 140—141.

³⁴ ლათინური ვინს ლექსიკონებსა და სახელმძღვანელოებში მოტანილია სათანადო მავალითები: per idem tempus—იმვე ხნის განმავლობაში; per multos annos — მრავალი წლის განმავლობაში და სხვ. ჩვენი შესწორება მართებულად მიიჩნეის უცხო ენათა პედაგოგიური ინსტიტუტის პედაგოგმა ს. რაეჩმა და აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა. კონსულტაციისათვის უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

³⁵ დაზავების დროს დათქმული ხანგრძლივობის გამოსახატავად ალბათ იხმარდა გამოთქმა: «in longum tempus» (შდრ. «in omne tempus»—სამარადისოდ, საუკუნოდ).

³⁶ L'Estoire de Eracles Empereur, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens occidentaux, t. II, Paris, 1859, გვ. 317; შდრ. R. Röhricht, დასახ. შრ., გვ. 702; R. Grousset, დასახ. შრ., გვ. 194.

როგორც ვხედავთ, ეს ცნობა პირველ ადგილზე დგას. საეჭვოა, რომ 1207—1209 წლებში ასეთი ხაზგასმით ეუწყებინა თავისი კორესპონდენტისათვის ფრანგ რაინდს 1204 წელს დადებული ზავი.

ამრიგად, „ადგილობრივი“ ინფორმაციის დაზუსტების შედეგად შეიძლება ითქვას, რომ დე ბუას ეპისტოლე დაწერილია არა უადრეს 1211 წლის შემოდგომისა.

რას გვაძლევს „გარეშე“ ინფორმაცია?

ქართველები ეომებიან „ბაბილონის“ (ე. ი. აიუბიანთა) სულტნის ძეს, რომელსაც ეკუთვნის „ქალაქი, ეფერატზე მდებარე“, თუმცა არაა მითითებული ქალაქის სახელწოდება, მიუხედავად ამისა, დე ბუას მინიშნება საკმაოდ გამკვირვალეა, ვინაიდან საქართველოსა და აიუბიანთა უშუალო შეხების ერთადერთი წერტილი იყო ხლათის ქვეყანა და მეტოქეობის მთავარი ობიექტი — თავად ხლათი. სხვა ასპარეზი კონფლიქტისა ამ ორ სახელმწიფოს შორის ისტორიამ არ იცის³⁷.

შეესაბამება თუ არა ხლათს დე ბუას სიტყვები: „ყველა წარმართთა ქალაქთაგან უფრო წარჩინებული ყოფილა და დიდი“?

თუ გავითვალისწინებთ, რაოდენ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ამ ქალაქს აიუბიანები ჯერ კიდევ მათი დინასტიის ფუძემდებლის, სახელგანთქმულ სულტან სალადინის დროიდან, ადვილი საფიქრებელია, რომ სირია-პალესტინიდან დაშორებულ ხლათს ასეთივე შეფასება დაემსახურებინა ჯვაროსანთა შორის. „ხლათი დიდად იზიდავდა სალადინის ყურადღებას, — წერს ვ. მინორსკი, — მაგრამ მხოლოდ შემდგომი თაობის ხანაში განხორციელდა ეს ოცნება“³⁸. არაბულ წყაროებში აღნიშნულია სალადინის „ლტოლვა“ ხლათის დასაპყრობად, აგრეთვე ორი წარუმატებელი გალაშქრება ხლათისკენ (ერთი მათგანი — თვით სალადინის სარდლობით 1185 წელს)³⁹.

აიუბიანთა გარდა, აზერბაიჯანის ათაბაგთა და რუმის სულტანთა თვალიც იყო მიპყრობილი ხლათზე, რომელიც მესოპოტამიისა და არაქსის ველს შორის კომუნიკაციების ხაზზე მდებარე საკვანძო პუნქტს წარმოადგენდა⁴⁰.

იბნ ალ-ასირი გადმოგვცემს: სანამ ავად გახდებოდა, 1193 წელს სალადინმა იხმო თავისი ძმა ალ-ადილი და რჩევა ჰკითხა: „ჩვენ გავანადგურეთ ფრანკები და აღარავინ არის ამ ქვეყანაში (ივულისხმება სირია-პალესტინა), გისაც შეეძლოს მისი დაპყრობა. ახლა რომელ მხარეს გავწიოთ?“ ალ-ადილმა ურჩია ლაშქრობა ხლათზე. მაშინ სალადინმა უბრძანა: „წაიყვანე ჩემი შვილი და ლაშქრის ნაწილი, დაიძარ ხლათისკენ, ბოლოს მოუვლებთ რუმს და მეც თქვენთან მოვალ. ხლათიდან შევიჭრებით აზერბაიჯანში, მივალწვეთ სპარსთა ქვეყანას და იქ არავინ არის, რომ შეეძლოს ჩვენი მოგერიება“⁴¹.

³⁷ აკრიტიკებს რა ზ. ავლიშვილის მოსაზრებას პ. ინგოროყვა წერს: „წერილში აღნიშნულია ამასთან, რომ ქვეყანა, სადაც ულაშქრია ლაშა-გიორგის (და სადაც მდებარეობდა მოხსენებული ქალაქი, ეფერატზე მდებარე) — ყოფილა სამეფო, „ბაბილონის სულტნის შვილისა“, აქედან ცხადია, რომ ეს ქვეყანაა ხლათის სასულტნო“. პ. ინგოროყვა, თბზ. კრებული, ტ. I, გვ. 874.

³⁸ V. Minorsky, Prehistory of Saladin, Studies in Caucasian History, London, 1953, გვ. 138.

³⁹ დაწვრ. იხ. V. Minorsky, დასახ. შრ., გვ. 148.

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 295. შტრ. Г. Г. Микаелян, История киликийского армянского государства, Ереван, 1952, გვ. 148—149.

თვალნათლივ ჩანს, თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ხლათის აღებას აიუბიანთა აგრესიულ გეგმებში⁴².

სალადინის არ დასცალდა თავისი მიზნების განხორციელება, მაგრამ ექსპანსიას ხლათისკენ განაგრძობენ მისი მემკვიდრეები და საბოლოოდ წარმატებას აღწევს სალადინის ძმისწული ალ-აუჰადი, გამგებელი მთავარბეისა. ხლათის დაუფლებაში ალ-აუჰადს აქტიურ დახმარებას უწევდნენ მისი ძმა ალ-შრაფი და მამა — თვით აიუბიანთა სულტანი ალ-ადილი⁴³.

ზემოთ მოტანილი ფაქტები აიუბიანთა მისწრაფებისა, დაპატრონებოდნენ ხლათს, ცხადად ამტკიცებს მის მნიშვნელობას და გვაფიქრებინებს, რომ ფრანგი რაინდის წერილში აღნიშნული ქალაქი სწორედ ხლათი უნდა იყოს.

შეეძლო თუ არა დე ბუას მოეხსენიებინა ხლათი, როგორც „ქალაქი ევფრატზე მდებარე“?

ზ. ავალიშვილი, როდესაც ასაბუთებდა თავის მოსაზრებას, გარდა ქართულ წყაროებში დამოწმებულ „კარის“ არზრუმთან გაიგივებისა, ჩანს, ითვალისწინებდა იმასაც, რომ მდ. ევფრატი სათავეს იღებს არზრუმის მიდამოებში⁴⁴. მაგრამ არსებობს მეორე ევფრატიც, რომელსაც, სენ-მარტენის სიტყვით, თურქები უწოდებენ მურად-ჩაის, ხოლო სომხები თვლიან „ქემშ-მარიტ ევფრატად“⁴⁵. სენ-მარტენი აღნიშნავს, რომ ევფრატი ანუ მურად-ჩაი მიედინება სომხეთის შუაგულიდან დასავლეთისაკენ და უერთდება არზრუმიდან მომავალ ევფრატს⁴⁶. დღევანდელი მურად-სუ ისტორიულ რუკებზე აღნიშნულია, როგორც აღმოსავლეთი ევფრატი⁴⁷. სწორედ ეს დიდი მდინარე, რომელსაც ქემშარიტ ევფრატს უწოდებენ სომხები, ჩაივლის ქალაქ ხლათის შორიახლოს. ადვილი დასაშვებია, რომ მისთვის ცნობილ მდინარეზე მდებარედ მიეჩნია ფრანგ რაინდს არანაკლებ ცნობილი ქალაქი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ალ-აუჰადი, ძე ადილასა, ხლათს დაეპატრონა 604 (1207/8) წელს.

საქართველოს სამეფოს გაცილებით სერიოზული და საშიში მეტოქე გამოუჩნდა. მიუხედავად ამისა, არ შეწყვეტილა XIII საუკუნის დამდეგიდან დაწყებული ომები ხლათის ქვეყნისა და მეზობელი სომხური ტერიტორიების შემომტკიცებისათვის. საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ამ კურსს ხლათის მიმართ განაპირობებდა ეკონომიური ხასიათის ფაქტორები⁴⁸.

⁴² გ. მიქაელიანის აზრით, მესამე ჯეაროსნული ლაშქრობის მარცხისა და სელჩუკიანი სულტან-ათაბაგების დასუსტების შედეგად მცირე აზიაში, სომხეთსა და ირანში შეიქმნა ერთობ-ხელსაყრელი ვითარება სალადინისათვის ჩამოთვლილი ქვეყნების დასაპყრობად (Г. Микаелиян, დასახ. შრ., გვ. 148).

⁴³ ი ბ ნ ვ ა ს ი ლ ი, გვ. 176—177; V. Minorsky, დასახ. შრ., გვ. 149.

⁴⁴ შდრ. Saint-Martin, დასახ. შრ., ტ. I, გვ. 45.

⁴⁵ იქვე, გვ. 46.

⁴⁶ იქვე, გვ. 51.

⁴⁷ Геродот, История в девяти книгах, перевод и примечания Г. А. Стратановского, Ленинград, 1972, вкладка: карта древнего мира по Геродоту, из книги: Das Geschichtswerk des Herodotes von Halikarnassos. Übertragen von Th. Braun, Berlin, 1964, Ф. У с п е н с к и й, История Византийской империи, т. III, Москва-Ленинград, 1948, карта: Малая Азия, Сирия и Закавказье в XIII—XIV вв., გვ. 544—545.

⁴⁸ Б. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. (კონსექტი), საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბილისი, 1965, გვ. 54.

საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო მიზნად ისახავდა მთავარ სავაჭრო მაგისტრალზე გასვლას და ამ სავაჭრო-საქარავნო გზებზე განუყოფელ ბატონობას. ამ მიზნის განხორციელებას უკავშირდებოდა ირანიდან ლევანტიკენ მიმავალი სავაჭრო გზის დაპყრობის ამოცანაც⁴⁹.

ვ. გაბაშვილის აზრით, საქართველოს სახელმწიფო აპირებდა შეესრულებინა შუამავლის როლი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სავაჭრო ურთიერთობებში⁵⁰. ხლათის დაპყრობა ხელს შეუწყობდა ამ ამოცანის მნიშვნელოვანი ნაწილის წარმატებით გადაჭრას.

თავის მხრივ, აიუბიანთა სახელმწიფოს ფიზიკად ეჭირა თვალი ხლათზე, ხელიდან რომ არ წასვლოდა ხანგრძლივი ლტოლვის შედეგად აღებული ქალაქი. ჰ. გიბი აღნიშნავს, რომ ალ-ადილის მოღვაწეობის მთავარ ასპარეზს სირია-პალესტინასთან ერთად წარმოადგენდა მესობოტამია, სადაც მის შეილებს კონფლიქტი ჰქონდათ არა მარტო ზენგილებთან, არამედ საქართველოსთანაც (ხლათში ალ-აუჰადის გაბატონების შემდეგ)⁵¹.

605 (1208/9) წელს ქართველებმა აიღეს ქ. არტეში და ააოხრეს. ალ-აუჰადი ხლათში იყო დიდი ლაშქრით, მაგრამ ვერ გაბედა გამოსვლა მტრის წინააღმდეგ და ქართველები დაბრუნდნენ თავის ქვეყანაში მშვიდობით და უვნებლად⁵².

ალ-აუჰადი დაჟინებით ითხოვდა მამისგან დახმარებას ქართველების წინააღმდეგ საბრძოლველად. ალ-ადილმა გადაწყვიტა ჩარევა და დაიძრა თავის ქვეშევრდომთა გაერთიანებული ლაშქრით ხლათისაკენ 606 წლის დამდეგს (ე. ი. 1209 წლის ზაფხულში), მაგრამ მესობოტამიის მაჰმადიან მფლობელებთან ურთიერთობის მოწესრიგებამ დააყოვნა, ალყა შემოარტყა ქ. სინჯარს და ხლათამდე არ მიუღწევია, მით უმეტეს, რომ აღარც ქართველები იმყოფებოდნენ ამ დროს ხლათის ქვეყანაში⁵³.

ბრძოლას ხლათისათვის საკმაო გამობზაურება უნდა ჰქონოდა სირია-პალესტინის ჯვაროსნებში, ვინაიდან მათ წინაშე იშლებოდა მიმზიდველი პერსპექტივა: აიუბიანთა ძალების დაქსაქსვა და საკუთარი პოზიციების განმტკიცება იერუსალიმისათვის ბრძოლაში. ალ-ადილის წინაშე დგებოდა ორ ფრონტზე ომის ერთობ რთული პრობლემა.

საქართველოსა და აიუბიანთა შორის კონფლიქტის კულმინაციურ მომენტს წარმოადგენს ქართველოა მორიგი ლაშქრობა ხლათის ქვეყანაში და საკუთრივ ხლათის გარემოცვა, რაც სათანადოდ ისახა თითქმის ყველა თანადროულ არაბულ წყაროში. ვფიქრობთ, რომ იგივე ეპიზოდი უნდა იყოს ასახული დე ბუას წერილშიც.

⁴⁹ ვ. გაბაშვილი, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, თსუ შრომები, ტ. 121, თბილისი, 1967, გვ. 205.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ H. A. Gibb, The Aiyubids, History of the Crusades, ტ. II, გვ. 696.

⁵² იბნ ალ-ასირი, გვ. 299.

⁵³ დაწვრილ. იბნ ევასილი, გვ. 190—191; Мухаммад ал-Хамави, At-Ta'riḫ al-manḡirī (Мансурова хроника), Издание текста, предисловие и указатели П. А. Грязневича, Москва, 1960, გვ. 262—263. Kamal ad-Din Ibn al-'Adim, Histoire d'Alep, t. III, (569—641, 1173—1243), Damas, 1968, გვ. 160. იბნ ალ-გარადე, თა'რიḫ, ტ. II, კაირო, 1968, გვ. 126—127.

არაბული წყაროების თანახმად, ხლათის გარემოცვის უტყუარ თარიღა წარმოადგენს 607 (1210/11) წელი⁵⁴.

ზ. ავალიშვილი, თავის დასკვნების მიუხედავად, ბოლოს მაინც ამხევილებდა ყურადღებას იმ ფაქტზე, რომ დე ბუას წერილში „ზაბილონის სულტნის“ ძეს (ანუ ალ-აუჰადს, ხლათის მფლობელს) მეტად თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს და წერდა: „ამ ეპისტოლეში ხლათის ომი და ქართველების ვანის ტბის ფრონტზე 1208—11 წ. სხვა ბრძოლანი ხომ არ იგულისხმება? ეს საეჭვოა, კერძოდ, ხლათის ომი, ივანე მხარგრძელის შემთხვევით დატყვევების მიზეზით, ნაადრევი დაზავებით დაამთავრეს ქართველებმა. ვანის ტბის ნაპირზე ვერ შესძლეს მათი უპირატესობა გაემტკიცებინათ“⁵⁵.

ხლათის ომის დამთავრება ნაადრევი დაზავებით სრულიადც არ გამორიცხავს ჩვენს ვარაუდს. თვითონ ზ. ავალიშვილი სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ცნობებს ქართველთა ლაშქრობაზე გაზვიადება და გადასხვაფერება ეტყობა⁵⁶. რაც მთავარია, ხლათი და ალ-აუჰადი უფრო ემთხვევა დე ბუას წერილში მოცემულ ინფორმაციას, ვიდრე „კარი“ და მისი ამირა.

უნდა ითქვას, რომ ხლათის გარემოცვის შედეგები ჯეროვნად არ არის შესწავლილი. ამას ამტკიცებს ზოგიერთი მოსაზრება, გამოთქმული უცხოურ ისტორიოგრაფიაში. ასე მაგალითად, ჰ. გიბი წერს: „ქართველები სასტიკად დაამარცხა (1210 წ.) ალ-აუჰადმა და აიძულა დაედოთ ოცდაათწლიანი ზავი“⁵⁷. შეუძლებელია ვილაპარაკოთ სასტიკ დამარცხებაზე, როდესაც ყველა წყარო ერთხმად გვაუწყებს, რომ ალყაშემორტყმული ხლათი ქართველთა ხელში გადასვლას გადაურჩა მხოლოდ და მხოლოდ იმის გამო, რომ ქართული მხედრობის სარდალი ივანე მხარგრძელი, ვ. მინორსკის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, „მოულოდნელად შეიქნა მსხვერპლი თავისი უანგარიშო მამაცობისა“⁵⁸.

იბნ ვასილი (1208—1298) მოგვითხრობს: „607 წელს ქართველები გაემართნენ ხლათის წინააღმდეგ და ალყა შემოარტყეს მას... ივანემ, ქართველთა მალიქმა⁵⁹, დალია ღვინო და აცდუნა იგი სიმთვრალემ ამხედრებულიყო და

⁵⁴ იბნ ვასილი, გვ. 201; იბნ ქასირი, ალ-ბიღნიჰა ვა-ლ-ნიჰნიჰა, ტ. XIII, კაირო, 1932, გვ. 56. (იბნ ქასირი იმეწებს აბუ შამას); იბნ ალ-ვარდი, გვ. 127; Abu-l-Fida', Al-Mukhtasar fi Akhbar al-Bashar, Cairo, ტ. III, გვ. 113; [Al-Makrīzī] Chronicle of Ahmad ibn 'Ali al-Makrīzī entitled Kitab al-Suluk li-Ma'rīfat Duwal al -Muluk, Ed. by M. Mustafa Ziada vol. I, pt. I, Cairo, 1934, გვ. 171; ალ-აჰმადი, 'იყად ალ-ჯუმჰინი ჭინთ'არინ აჰ-ზამინ, ტ. III კავშირის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი-С 350), გვ. 629—630. მხოლოდ სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი იძლევა განსხვავებულ თარიღს (ჰიჯრის 606 წ.), მაგრამ იქვე დასძენს: ამომბუნ ივანესთან ბრძოლა მოხდა ქ. სინჯარის ალყის შემდეგ 607 წელს (სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი, გვ. 540—541). მისივე სიტყვით ქ. სინჯარს ალყა ჰქონდა შემორტყმული ალ-ადილის მიერ 606 წ. რაბი ალ-ავეალიდან ვიდრე რამდანამდე (იქვე, გვ. 541), ე. ი. 1209 წლის სექტემბრიდან 1210 წლის მარტამდე. ამდენად, ვერ დავეთანხმებით ბ. სილაგატეს, რომელიც ამტკიცებს, რომ ხლათის გარემოცვა მომხდარა 1208 ან 1209 წელს (აღწერ. იბ. ბ. სილაგატე, დასახ. შრ., გვ. 121—123). სხვათა შორის, ხლათის გარემოცვას იბნ ქასირი (1300—1373) უკავშირებს ალ-ადილის წინააღმდეგ მამქალიდან მფლობელთა კოალიციის საქმიანობას. ის გვაუწყებს, რომ ალჰამის, მოსულის ირბილის და სინჯარის მფლობელებმა დახმარებისათვის მოუწოდეს ქართველთა მეფეს, რათა მას ელაშქრა ხლათზე. იბნ ქასირი, გვ. 56.

⁵⁵ ზ. ავალიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 154.

⁵⁶ იქვე, გვ. 139.

⁵⁷ H. Gibb, დასახ. შრ., გვ. 696.

⁵⁸ V. Minorsky, დასახ. შრ., გვ. 150.

⁵⁹ ასე მოიხსენიებენ ივანე მხარგრძელს სხვა არაბული წყაროებიც (სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი, იბნ ქასირი, აბულ-ფიდა, იბნ ალ-ვარდი).

12. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 2

წასულიყო ხლათისკენ ოცი მხედრით. ცხენმა გადმოავლო ძირს იგი და დაატყვევეს მუსლიმებმა თანამებრძოლებთან ერთად და მიჰგვარეს ალ-მლიქ ალ-აუჰადს⁶⁰. იბნ ქასირი აბუ-შამას (1203—1268) მიხედვით, ამბობს, რომ ივანეს დატყვევება მოხდა 607 წლის 19 რაბი ალ-ახირში⁶¹, ე. ი. 1210 წლის 10 ოქტომბერს⁶².

ივანე მხარგრძელის დატყვევება იყო ძლევამოსილი სამხედრო კამპანიის ფინალი, რომელმაც მკვეთრად შეატრიალა ხლათის ბედი და დაპყრობას გადაარჩინა ქალაქი. ქართველებს ხელიდან გაუსხლტათ გამარჯვება, მაგრამ დამარცხებანზე, და მით უმეტეს სასტიკ დამარცხებანზე, ლაპარაკიც კი ზედმეტია⁶³.

კირაკოზ განძაკელი მოგვითხრობს, რომ ხლათელებმა ივანეს შეპყრობა ამცნეს სულტანს (ე. ი. ალ-ადილს), რომელმაც დიდი კმაყოფილება გამოთქვა და ბრძანა, მასთან ჩაეყვანათ ტყვე. როდესაც ეს ამბავი შეიტყო ზაქარია მხარგრძელმა, ხლათელებს მუქარა შეუთვალა: გამოუშვიტ ჩემი ძმა, თორემ დაღუპვა არ აგცდებათ, თქვენი ქვეყნის მიწას საქართველოში წავადებინებ და აქაურობას გაავადებურებო. შეშინებულ ხლათელებს აღარ გაუგზავნიათ ივანე აიუბიანთა სულტანთან⁶⁴.

ივანემ გაათავისუფლა ხუთი ათასი მუსლიმი ტყვე, დაუბრუნა ალ-აუჰადს მრავალი ციხე, გადაუხადა ასი ათასი დინარი და შეჰპირდა, რომ ცოლად მიათხოვებდა თავის ასულს. და ბოლოს, დაიდო ოცდაათწლიანი ზავი⁶⁵.

ხუთი ათასი ტყვისა და მრავალი ციხის დაბრუნება იმას მეტყველებს, რომ სანამ ხლათს ალყაში მოაქცევდნენ, ქართველებს სერიოზული წარმატება მოუპოვებიათ⁶⁶.

⁶⁰ იბნ ვასილი, გვ. 201; შიღ. აბულ-ფიდა, გვ. 113; იბნ ალ-ვარდი გვ. 127—128, ოღანე განსხვავებულად მოგვითხრობენ ივანე მხარგრძელის დატყვევებას ზაქარია ყახვიანი (Zakharija el-Cazwini's Kosmographie, Zweiter Theil, Die Denkmäler der Länder, Herausgegeben von Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen, 1847, გვ. 352) და კირაკოზ განძაკელი (გვ. 82). ზაქარია ყახვიანის მსგავსად აღნიშნავენ ივანეს ვარსკვლავმორიგხველის წინასწარმეტყველებას: იბნ ქასირი, გვ. 56; სიბტიბნ ალ-ჭაუზი, გვ. 541.

⁶¹ იბნ ქასირი, გვ. 56.

⁶² XVII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი არაქელ თავრიზელის სიტყვით, ივანე ათბაგი ტყვედ ჩაეგარდა ხლათში 1210 წელს. იხ. Аракел Даврижеци, Книга историй, перевод с армянского, предисловие и комментарии Л. А. Ханларяна, Москва, 1973, გვ. 478; ამავე თარიღს უნდა გულისხმობდეს მხითარ აირივანელი (1222—1291). იხ. Mkhitar d' A iri v a n k, Histoire Chronologique, trad. par. M. Brosset, St.-Petersbourg, 1869, გვ. 105; Хронологическая история, составлена отиом Мхитаром Айриванским, перевод и примечания К. П. Патканова, СПб, 1869, გვ. 413.

⁶³ ვერ დავითანხმებთ ლ. ბაბიანს, რომელიც ამტკიცებს, რომ ხლათზე ლაშქრობის წარუმატებლობის მიზეზი ივანეს დატყვევება კი არ იყო, არამედ საქართველოს სამეფოში დაწყებული რღვევა (იხ. Л. Б а б а я н, დასახ. შრ., გვ. 29—30). ეს მოსაზრება არაღამაყრებელია და უსაფუძვლო.

⁶⁴ კირაკოზ განძაკელი, გვ. 82.

⁶⁵ იბნ ვასილი, გვ. 201; აბულ-ფიდა, გვ. 113; იბნ ალ-ვარდი, გვ. 128. ამავე სახაეო პირობებს (უმნიშვნელო განსხვავებით) აღნიშნავენ: სიბტიბნ ალ-ჭაუზი, გვ. 541; იბნ ქასირი, გვ. 56. ალ-მაკრიზის ცნობით, ივანეს ასული ხლათში გათხოვებისას ქრისტიანობას ინარჩუნებდა, ალ-მაკრიზი, გვ. 171.

⁶⁶ ზაქარია ყახვიანის სიტყვით, ხლათელებმა ივანეს მოსთხოვეს დიდძალი თანხა ქალაქ ხლათის კედლების შესაკეთებლად (იხ. ზაქარია ყახვიანი, გვ. 352).

კირაკოზ განძაკელი არაბულ წყაროებში მოხსენიებული საზავო პირობებიდან აღნიშნავს ივანეს ასულის დაქორწინებას ხლათის მფლობელზე და გვაუწყებს, რომ სულტანთა სამფლობელოებში ქრისტიანთა ხვედრი შემსუბუქდა. ხლათსა და ტარონის მხარეში არსებული მონასტრები გაათავისუფლეს გადასახადისაგან, ზოგი — სანახევროდ, ზოგიც — მთლიანად. ებრძანა სულტნის ყველა ქვეშევრდომს, რომ პატივით მოპყრობოდნენ იერუსალიმს სალოცავად მიმავალ ქართველებს. ისინი არ იხდიდნენ გადასახადს აიუბიანთა ქალაქებში და თვით იერუსალიმშიც. „დამყარდა მშვიდობა და მეგობრობა საქართველოს სამეფოსა და სულტანთა სახელმწიფოს შორის“, — დაასკვნის სომეხი მემატრიანე⁶⁷.

ჩამოთვლილი პრივილეგიები, ცხადია, წარმოადგენს ოცდაათწლიანი ზავის პირობებს⁶⁸.

კიდევ ერთი საზავო პირობა აღნიშნულია ევროპულ წყაროში. ესაა დე ვიტრი წერს ქართველების დახასიათებისას: „... ისინი შემოდიან წმიდა ქალაქში გაშლილი დროშებით და არავის უხდიან ხარკს. სარკინოზები ვერ ბედავენ მათს შეწუხებას, რამეთუ შინ დაბრუნებულთ შეუძლიათ შური იძიონ თავის მეზობელ სარკინოზებზე“⁶⁹.

ესაა დე ვიტრის ცნობაში, საქართველოს „მეზობელ სარკინოზებად“ აშკარად ნაგულისხმევია ხლათში გაბატონებული აიუბიანები, ხოლო ქართველთა საპატრიო უფლება იერუსალიმში გაშლილი დროშებით შესვლაზე წარმოდგენს ოცდაათწლიანი ზავის ერთ-ერთ პირობას⁷⁰.

კიდევ ერთ საზავო პირობას გვამცნობს იბნ ალ-ასირი. მისი სიტყვით, ხლათელები იძულებული შეიქნენ ხლათის ციხეში აეშენებინათ ქართველებისათვის ეკლესია, სადაც რეკდა ზარი⁷¹.

სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი (1186—1256) მოგვითხრობს, რომ ალ-აშრაფი (ალ-აუჰადის ძმა და მემკვიდრე) სიკეთესა და სამართლიანობას იჩენდა ხლათის მოსახლეობის მიმართ, რის გამოც იგი შეიყვარეს და ემორჩილებოდნენ⁷². ალ-აშრაფის „სიკეთე და სამართლიანობა“ მთლიანად თუ არა, ნაწილობრივ მაინც იქნებოდა განპირობებული ქრისტიანულ საქართველოსთან დადებული ოცდაათწლიანი ზავით.

კირაკოზ განძაკელის მიხედვით, ივანეს განთავისუფლებამდე ქართველებს ფეხი არ მოუცვლიათ ხლათიდან⁷³. საომარი მოქმედება, ცხადია შეწყვეტილი იყო. ხლათელებმა ძვირფასი მძევალი იგდეს ხელთ, მაგრამ ალყა-

⁶⁷ კირაკოზ განძაკელი, გვ. 82 — 83; ავტორი ყოველივე ამას მიაწერს ივანე მხარგრძელის ასულის — თამთას გადღეოფლებას ხლათში. თამთას როლი, რა თქმა უნდა, უზომოდ გაზვიადებულია.

⁶⁸ შდრ. ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, გვ. 302.

⁶⁹ Jacques de Vitry, History of the Jerusalem, translated from the original latin by Aubrey Stewart, Palestine Pilgrims' Text Society, vol. XI, London, 1896, გვ. 84—85. ესაა დე ვიტრი აღწერილ მოვლენათა თანამედროვეა. იგი იყო ქ. აკრას ეპისკოპოსი (1217 წ.) იხ. იქვე, გვ. IV; ესაა დე ვიტრის ცნობას იმეორებენ მომდევნო ხანის ევროპელი ავტორები.

⁷⁰ შ. ბროსეს აზრით, ქართველებს ეს უფლება მიენიჭათ ივანეს ასულის ხლათში ვათხოვების შემდეგ. შ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, გვ. 181; ამავე დროის ნაშთად თვლიდა აღნიშნულ პრივილეგიას ი. ჯავახიშვილი (ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, გვ. 303).

⁷¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 367.

⁷² სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი, გვ. 562.

⁷³ ანალოგიური დასკვნის საფუძველს გვაძლევს აგრეთვე იბნ ალ-ასირი, გვ. 367.

შემორტყმული ქალაქი ვერ დაიტრახებებოდა გამარჯვებას. თუ ვიანგარიშებთ დროის განსაზღვრულ მონაკვეთს, რომელიც წინ უძღოდა ივანეს დატყვევებას (10 ოქტომბერს) და მთელ რიგ ამბებს, რომელთაც გადმოგვცემს ივანეს ვანთავისუფლებამდე კირაკოზ განაქელი, საფიქრებელია, რომ ხლათის გარემოცვა 1210 წლის ზაფხულიდან 1211 წლის დამდეგამდე გაგრძელდებოდა^{73ა}.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ხლათს არსაიდან არ ელოდა რეალური დახმარება. სწორედ ამავე პერიოდში აიუბიანთა სულტანი ალ-ადილი ჯვაროსნებს ეომებოდა სირია-პალესტინასა და ეგვიპტეში. საზავო ხელშეკრულება, რომელიც მნიშვნელოვან პრივილეგიებს ანიჭებდა საქართველოს სამეფოსა და ხლათის ქრისტიანულ მოსახლეობას, ერთადერთი გამოსავალი იყო ალ-აუჰადისათვის. სამაგიეროდ, ოცდაათწლიანი ზავი ხლათის მფლობელს აღუთქვამდა უშიშროებას საქართველოს მხრიდან, ხოლო ქართველებს დამარცხებამ კი არ უკარნახა ზავის დადება, არამედ სარდლის შემთხვევითი დატყვევების შედეგად შექმნილმა ვითარებამ. ივანე მხარგრძელის სიცოცხლემ, საქართველოს მთავრობის თვალში გადაწონა საბოლოო გამარჯვების წყურვილი და სომხური პროვინციების ვანთავისუფლების გეგმა.

ყოველივე ზემოთქმული მთლიანად აქარწყლებს ხლათზე ლაშქრობის ცალმხრივ შეფასებას და კიდევ უფრო განამტკიცებს ჩვენს ვარაუდს, რომ ფრანგი რაინდის ფანტაზიით შეფერადებულ სურათს უნდა კვებავდეს ხლათის გარემოცვის ამბები.

3. ინგოროყვამ ზუსტი ვეზი მისცა დე ბუას წერილში მოტანილი „გარე-შე“ ინფორმაციის გაშიფრვას, მაგრამ დაათარია ხლათზე ლაშქრობა 1215 წლით⁷⁴. მკვლევარი საამისოდ იმოწმებს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრის სიტყვებს: „ამისსა შემდგომად მოწუა და მოარბივა ხლათისა ქუეყანა“⁷⁵. აქ მითითებული არაა, თუ ვის ეხება ეს ცნობა, თვით ლაშა-გიორგის თუ ივანე მხარგრძელს. 3. ინგოროყვას აზრით, იგულისხმება ლაშა-გიორგი. ი. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ ლაშა-გიორგის დროინდელ მატთანში აღნიშნული ლაშქრობა ხლათზე მომხდარა ივანეს სარდლობით⁷⁶.

ჩვენი აზრით, ქართულ წყაროში, მიუხედავად ერთგვარი განსხვავებისა, მოხსენიებულია იგივე ლაშქრობა, რომელსაც არაბული წყაროები ათარიღებენ 607 (1210/11) წლით.

3. ინგოროყვა ფრანგი რაინდის ინფორმაციასთან ანალოგიისათვის ითვალისწინებს მხოლოდ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრის ცნობას ხლათის ქვეყნის მოწვა-მორბევაზე და ათარიღებს ამ მოვლენას თამარის გარდაცვალების აღიარებული თარიღის (1212 წ.) შესაბამისად. მაგრამ ქართველთა

^{73ა} ალ-ადინის ცნობით ივანეს გათავისუფლება მოხდა დეკემბერში. ალ-ადინი, გვ. 630.

⁷⁴ 3. ინგოროყვა, რუსთველიანა, გვ. 144—146; დამატებანი და შენიშვნები, გვ. 874.

⁷⁵ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 370.

⁷⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბილისი, 1966, გვ. 13; მემკვიდრე მანამდე მოიხსენიებს ზაქარიას და ივანეს, შემდეგ აღნიშნავს: „პირველსა“ (ე. ი. ზაქარიას) და ჩამოთვლის ზაქარია მხარგრძელის სარდლობით ჩატარებულ ლაშქრობებს. ადვილი დასაშვებია, რომ ხლათზე ლაშქრობა უკვე მიეწერება ივანე მხარგრძელს და ამის მაჩვენებელი რაიმე გამოთქმა გამორჩენილია გადამწერს. ცხადია, ი. ჯავახიშვილი არ აიგივებდა ამ ლაშქრობას ხლათის გარემოცვასთან, რომელიც თამარის გარდაცვალების თარიღის (1213 წ.) მიხედვით თამარის მეფობაშია შეტანილი.

ლაშქრობა ხლათზე 1215 წელს არც ერთ წყაროში არაა აღნიშნული, და რაც მთავარია, არც შეიძლება იყოს აღნიშნული, ვინაიდან 1215 წ. ხლათზე ლაშქრობას გამოირიცხავს 1210 წელს დადებული ზავი⁷⁷.

ამ ზავმა, კირაკოზ განძაკელის სიტყვით, მშვიდობა და მეგობრობა დაამყარა საქართველოსა და აიუბიანთა სახელმწიფოს შორის. ზავს რომ თავი დავანებოთ, ისედაც წარმოუდგენელია ხლათის ქვეყნის „მოწევა და მორბევა“ ქართველთა მიერ (მით უმეტეს ივანე მხარგრძელის სარდლობით), თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ ხლათში დედოფლად იჯდა თამთა, ასული ივანესი.

კირაკოზ განძაკელის, ჟაკ დე ვატრისა და იბნ ალ-ასირის მიერ აღნიშნული საზავო პირობების გაცნობის შემდეგ გასაგები ხდება ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიალის სიტყვებიც: „შემოიხუფნა ხლათელი და ძლევა-შემოსილმან მას ზედა მისცნა ზავისა სიმტკიცენი მათგან შეუცოდებელობასა შინა წყობისნი“⁷⁸.

მაშასადამე, ერთადერთი დასკვნა ისაა, რომ ქართული წყაროც ხლათის გარემოცვასა (1210 წ.) და ოცდაათწლიან ზავს გადმოგვცემს. საწინააღმდეგო დასკვნის გამოსატანად არავითარი საბუთი არ არსებობს⁷⁹.

ქართველთა ლაშქრობას ხლათზე დიდი რეზონანსი ჰქონია მაჰმადიანურ სამყაროში. ამას შესანიშნავად ადასტურებს იბნ ალ-ასირი. არაბი ისტორიკოსი 623 (1226) წლის ქვეშ მოგვითხრობს ზვარაზშმაჰ ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღებას და ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, თუ რაოდენ ბრწყინვალე იყო ზვარაზშმაჰის ეს გამარჯვება და რატომ დაიჭირა მან საპატიო ადგილი მუსლიმთა გონებაში. იბნ ალ-ასირის სიტყვით, „ქართველები აღზევდნენ მუსლიმებზე და აკეთებდნენ ყველაფერს, რასაც მოისურვებდნენ. ისინი მიემართებოდნენ აზერბაიჯანის ქალაქებისკენ, ვერც ერთი მოწინააღმდეგე ვერ უკუაქცევდა მათ და ვერაფერს იგერიებდა მათს შეტყევებს. შემდეგ აღნიშნულია, რომ არზრუმის გამგებელი შეიმოსა ქართველთა მეფისაგან ნაბოძები საპატიო სამოსელით და თავისი დროშის წვერზე მოათავსა ჯვარი, ხოლო შვილს ქრისტიანობა მიაღებინა ქართველთა დედოფალზე დასაქორწინებლად, რასაც უნდა აღეკვეთა მათი თავდასხმები. შემდეგ იბნ ალ-ასირი ეხება ბასიანის ომს და წერს, რომ ქართველთა გაძლიერების გამო იკონიის სულტანმა რუქნ ედ-დინმა, ყილიჯ-არსლანის ძემ, შეკრიბა მრავალრიცხოვანი ლაშქარი საქართველოსთან საომრად, მაგრამ ქართველებმა გაანადგურეს იგი⁸⁰.

⁷⁷ ეს ოცდაათწლიანი ზავი მხოლოდ ერთხელ, ისიც ნაწილობრივ, დაირღვა 1223 წელს, სურმარის ციხის გამგებლის მიერ პროვოცირებული კონფლიქტის შედეგად. საქართველოს მთავრობამ შეახსენა ხლათის მფლობელს, ალ-ამრაუეს, რომ საქართველოსა და აიუბიანთა შორის არსებობს ზავი, და ხლათის დაუყოვნებლივმა ჩარევამ აღადგინა მშვიდობა (იხ. იბნ ალ-ასირი, გვ. 350—351). ამასთან ერთად, ეს ხანმოკლე კონფლიქტი სურმარის მიდამოებში იყო ლოკალურებული, ხოლო ქართველი მემატიალე უშუალოდ ხლათს ასახელებს.

⁷⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 370 („წყობისნი“ ი. ჯავახიშვილის კონიექტურაა. დედანში წერია: „წყალობისნი“). შესაძლოა, ქართულსა და სომხურ წყაროშიც ცალმხრივად იყოს გაშუქებული ოცდაათწლიანი ზავი, მაგრამ იგივე ბრალდება უნდა წაუყენონთ არაბულ წყაროთა უმრავლესობას.

⁷⁹ თუ არ ჩავთვლით საბუთად თამარის გარდაცვალების საეკვო თარიღს.

⁸⁰ იბნ ალ-ასირი, გვ. 356—367.

როგორც ვხედავთ, იბნ ალ-ასირს მოკლედ აქვს მოხსენიებული საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური მოვლენები XIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. მაგრამ განსაკუთრებით საინტერესოა ჩვენთვის შემდეგი ადგილი: „რაც შეეხება სომხეთს, ქართველები შეიჭრნენ ქალაქ არქეში, დაუფლნენ ყარსს და ალყა შემოარტყეს ხლათს. ალჰს რომ არ შეეწყალებინა მუსლიმები — ქართველთა ლაშქრის სარდლის ივანეს დატყვევებით, ისინი დაიპყრობდნენ ხლათს“⁸¹.

იბნ ალ-ასირი ქართული მხედრობის ხლათზე ლაშქრობას ჩამოთვლის იმ ღირსშესანიშნავ მოვლენებთან ერთად, რომლებიც მაჰმადიანთა თვალში საქართველოს ძლევა მოსილუმბისა და აღზევების დამამტკიცებელი იყო.

თუ გავითვალისწინებთ კირაკოზ ვანძაკელის, იბნ ალ-ასირისა და ლამაგიორგის დროინდელი მემკვიდრის ცნობებს, აღარ უნდა გავვიკვირდეს დე ბუას წერილის შინაარსიც. ფრანგი რაინდი აღნიშნავს სამასი ციხისა და ცხრა დიდი ქალაქის აღებას: ჩვენ არ ვიცით, რამდენი ციხე აიღეს ქართველებმა ხლათის ქვეყანაში. სამაგიეროდ ვიცით, რომ დაზავებისას ალ-აჰუჰადს დაუბრუნეს მრავალი ციხე⁸². შესაძლოა, ცხრა დიდი ქალაქის აღებაც არ იყოს გადაპარბეზა⁸³. ხლათის ქვეყანა შეიკავდა დაახლოებით სამოცდაათ ქალაქს⁸⁴.

მაგრამ ვიკმართ. ორიოდ დეტალის დამთხვევაც, ჩვენი აზრით, ბევრს ნიშნავს. დე ბუას წერილი თვითმხილველის ხელით აკურატულად შედგენილი ოქმი ხომ არ არის, რომ ხლათის გარემოცვის ზუსტი სურათი გადმოგვცეს. გაზვიადება და გადასხვაფერება ფრანგი რაინდის ინფორმაციაში არც ისე შორსა დგას ქართული წყაროს ცნობიდან, სადაც აღნიშნულია ხლათის ქვეყნის მოწვა-მორბევა და არაა აღნიშნული ივანე მხარგრძელის დატყვევება.

უჩქველია, დე ბუას აღფრთოვანებას ასაზრდოებს ხლათის გარემოცვა და ის ბრძოლებიც, ქართული მხედრობა რომ გადაიხდიდა ხლათის მისადგომებამდე.

კიდევ ერთხელ დავიმოწმებთ ზ. ავალიშვილს: „რაც აქ ქართველების ლაშქრობაზეა ნათქვამი, ნამდვილ საქმეთა გამოძახილი უნდა იყოს“⁸⁵.

თუ გავიზიარებთ ამ მოსაზრებას და გამოვირცხავთ ძნელად დასაშვებ ვარაუდს, რომ ფრანგი რაინდის ინფორმაცია ქართველთა ლაშქრობაზე მხოლოდ და მხოლოდ მისი ფანტაზიის ნაყოფია, მაშინ იმ ერთადერთ ნამდვილ საქმედ, რომლის გამოძახილს შეიძლება წარმოადგენდეს დე ბუას წერილში მოთხრობილი ამბავი, გვეგულება ქართველთა ლაშქრობა ხლათზე 1210 წელს.

მაგრამ რას ნიშნავს „ბაბილონის სულტნის“ შეილის დატყვევება ქართველთა მიერ და სიკვდილით დასჯა?

⁸¹ იქვე, გვ. 367. იბნ ალ-ასირი დასძენს, რომ ამ ამბების დაწერილებითი აღწერა უკვე ჰქონდა წინ. მაგრამ იბნ ალ-ასირის თხზულების გამოცემებში, როგორც ცნობილია, არაფერი ამის მსგავსი არ გვხვდება. დეფრემერის დასკვნით, ხარვეზი გადამწერთა წყალობით უნდა იყოს გაჩენილი. იხ. Defremery, დასახ. შრ., გვ. 519, შენ. 2.

⁸² იბნ ვასილი, გვ. 201; სხვა წყაროს მიხედვით-ოცდაერთი ციხე (იბნ-ქასირი, გვ. 56).

⁸³ გამოთქმა „დიდი ქალაქი“ ერთბა პირობითად ეღერს. ივანე ათაბაგი თავის ცნობილ წერილში რომის პაპს ატყობინებს, რომ მისი მძიმეულა შანში თხუთმეტი დიდი ქალაქის პატრონია (მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბილისი, 1902, გვ. 9; შდრ., ლათინური ტექსტი, გვ. 565).

⁸⁴ იბნ ვასილი, გვ. 176.

⁸⁵ ზ. ავალიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 137.

ზ. ავალიშვილი წერს: „აქ დაბეჭდილ წერილში „ბაბილონის სულტნის“ შვილის მოკვეთილი თავი იხსენიება. ეს ცნობა საეკვოა. კარის ამირა ქალაქს დიდხანს იცავდა, მერე კი ქართველებს კაპიტულაციით გადასცა. შესაძლებელია, ქრთამიც მიიღო, თავსაც უვნებლად შეინახავდა“⁸⁶. მაგრამ ზ. ავალიშვილის აზრით, კარინ-არზრუმის პატრონად ხლათის მფლობელი ითვლებოდა ანუ ალ-აუჰადი აიუბიანთა გვარიდან. „ასე რომ უსაფუძვლოდ კი არ დაასახელა ფრანგმა „ბაბილონის სულტნის“ ძე, ზემო ევფრატზე დამარცხებული; მხოლოდ თავი მოაკვეთინა უბრალოდ“⁸⁷.

ძნელი საფიქრებელია, რომ კარის ამირას კაპიტულაცია გარდასახულიყო „ბაბილონის სულტნის“ ძის თავის მოკვეთად. მით უმეტეს, როგორც ზემოთ აღენიშნეთ, ქართველების მიერ „კარის“ აღებისას, არა თუ კარი, არამედ თვით ხლათიც არ ეკუთვნოდათ აიუბიანებს.

პ. ინგოროყვას სიტყვით, ხლათის სულტანი ალ-აუჰადი ტყვედ წამოიყვანიათ ქართველებს და ამის გამო სირია-პალესტინის ჯვაროსანთა შორის გავრცელებულა ხმები სულტნის სიკვდილით დასჯაზე. „მაგრამ ეს ხმები არ იყო მართალი. დაზავების შემდეგ ხლათის სულთანს ლაშა-გიორგიმ გაანთავისუფლა და დასტოვა ხლათის ქვეყნის მფლობელად, როგორც საქართველოს სასახელმწიფოს „ყმად-ნაფიცი“, ვასალი საქართველოსი“⁸⁸.

როგორც ჩანს, პ. ინგოროყვას ქართული წყაროს ცნობაში გადმოუტანია დე ბუას მიერ მოთხრობილი „ბაბილონის სულტნის“ შვილის დატყვევება, თუმცა ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრე არსადაც არ აღნიშნავს ხლათის მფლობელის (ალ-აუჰადი იქნება თუ ალ-აშრაფი) დატყვევებას და ზავის შემდეგ განთავისუფლებას⁸⁹.

ორივე ზემოხსენებული ახსნა არადამაკმაყოფილებლად გვეჩვენება. ჩვენი აზრით, ეს ცნობაც გადასხევაფერებით ასახავს სინამდვილეს, მაგრამ ვფიქრობთ, უფრო მეტად უნდა ჰგავდეს აღნიშნული ფაქტი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, თავისი შთავონების წყაროს, ვიდრე კარის ამირას კაპიტულაცია ანდა ხლათის მფლობელის დატყვევება. რაც თავად დე ბუას წერილის გარდა არსად არაა დამოწმებული. ცნობა „ბაბილონის სულტნის“ შვილის სიკვდილით დასჯაზე უნდა გაჩენილიყო აიუბიანთა სულტნის ძის, ხლათის მფლობელ ალ-აუჰადის გარდაცვალების შედეგად.

საქმე ისაა, რომ ხლათის გარემოცვას და ოცდაათწლიან ზავს თითქმის მაშინვე მოჰყვა ალ-აუჰადის სიკვდილი. მაგრამ გარკვეულ დაბრკოლებას ქმნის მისი ორნაირი დათარიღება არაბულ წყაროებში⁹⁰. სპეციალურ ლიტერატუ-

⁸⁶ იქვე, გვ. 153.

⁸⁷ იქვე, გვ. 154.

⁸⁸ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, გვ. 146; მკვლევარი იმოწმებს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრის ცნობას ხლათის ლაშქრობაზე.

⁸⁹ პ. ინგოროყვას, რომელიც ხლათზე ლაშქრობას ათარიღებს 1215 წლით, მხედველობიდან გამოორჩა, რომ 1215 წლისათვის ალ-აუჰადი აღარ იყო ცოცხალი. შემდგომში მკვლევარმა შეასწორა ეს უმნიშვნელო შეცდომა და მიუთითა, რომ ამ ხანებში მესოპოტამიისა და ხლათის გავრთიანებული სამეფოს სათავეში იდგა ალ-აშრაფი, შმა ალ-აუჰადისა. იხ. ეფენისტყაოსანი, პ. ინგოროყვას რედაქციით და გამოკვლევით, წ. 1; პ. ინგოროყვა, შოთა რუსთაველი, თბილისი, 1970, გვ. 79.

⁹⁰ 607 (1210/11) წელს აღნიშნავენ: ალ-ჰამადი, გვ. 268; იბნ-ვასილი გვ. 203; აბუ-ლ-ფადი, გვ. 113; იბნ-ალ-უარდი, გვ. 130, ალ-ჰაჯრაზი, გვ. 171; ალ-აჰნი, გვ. 632. ხოლო 609 (1212/13) წელს: სიბტ იბნ ალ-ჟაუზი, გვ. 561; იბნ-ქასირი, გვ. 64; იბნ თაღრიბი, აღ-უჯუმი ალ-ჰაჰირა ღმ მულჟი მისრ ვა-ლ-ჰაჰირა, კაირო,

რამი ალ-აუჰადის გარდაცვალების თარიღად მიეთითებენ 607 (1210/11) წელს⁹¹. ამ თარიღს სხვა გარემოებაც უჭერს მხარს.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დაზავებისას ივანე მხარგრძელმა აღუთქვა ალ-აუჰადს, რომ ცოლად მიათხოვებდა თავის ასულს⁹². პირობა შესრულებულ იქნა და თამთა შეირთო ალ-აუჰადმა, ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ — მისმა ძმამ ალ-აშრაფმა⁹³. მაგრამ არსებობს სხვა ხასიათის ცნობებიც. ვარდანის სიტყვით, თამთა ცოლად მიათხოვეს ხლათის მფლობელ ალ-აშრაფს⁹⁴. იბნ-ქასირი გადმოგვცემს, რომ საზავო პირობების თანახმად ივანეს თავისი ასული უნდა მიეთხოვებინა ალ-აშრაფისათვის და ალ-აშრაფმა შეირთო კიდევ იგი⁹⁵.

ეტყობა, ალ-აუჰადის დაქორწინება თამთაზე, მისივე გარდაცვალება და ალ-აშრაფის მიერ ძმის ადგილის დაჭერა ისე სწრაფად მიჰყვა ერთიმეორეს, რომ მომდევნო ხანის წყაროებმა ვერ შეძლეს ზღვარი გაეცლოთ ამ ფაქტებს შორის. არც ის არის გამოიციხული, რომ ხლათში ჩასულ თამთას უკვე ალ-აშრაფი დახვდა იქაურობის ბატონ-პატრონად. ვ. მინორსკი აღნიშნავს, რომ ალ-აუჰადის სიკვდილის შემდეგ ხლათს დაეუფლა ალ-აშრაფი და სწორედ მან შეირთო თამთა⁹⁶, ანდა შეირთო იგი ალ-აუჰადის ცოლობის შემდეგ (ნუ-ვეირის მიხედვით)⁹⁷.

ორივე შემთხვევაში აშკარაა, რომ ეს ამბები დროის უაღრესად მოკლე მონაკვეთში უნდა მომხდარიყო, რამაც განაპირობა მათი განსხვავებული გადმოცემა სხვადასხვა წყაროში. ასე რომ, ალ-აუჰადის გარდაცვალების თარიღად 607 (1210/11) წელი უფრო შეიძლება მივიჩნიოთ.

ალ-ადილის შვილის უეცარი გარდაცვალება საყურადღებო ფაქტი იქნებოდა ჯვაროსნებისათვის. აღსანიშნავია, რომ ხლათის მფლობელი მაინცდამაინც არ გამოირჩეოდა სათნოებით. იბნ-ვასილი გვაცნობს ალ-აუჰადს, როგორც „უშიშარს, მამაცსა და სისხლისმღვრელს“⁹⁸. არაბულ წყაროებში ვკითხულობთ, თუ რა სასტიკად გაუსწორდა იგი ამბოხებულ ხლათელებს: „და-

1929/30—1936/7, ტ. VI, გვ. 207. Ibn Khalikan's Biographical Dictionary, tr. from the Arabic by de Slane, t. III, გვ. 487.

⁹¹ V. Minorsky, დასახ. შრ., გვ. 150; H. Gottschalk, Al-Malik al-Kamil von Egypten und Seine Zeit. Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 1958, გვ. 36; H. Gibb, დასახ. შრ., გვ. 696; К. Э. Босворт, Мусульманские династии, Москва, 1971, გვ. 95; Cl. Cahen, Ayyubids, EI², vol. I, 1960, გვ. 805; ამავე ტომში მოთითებულია 609 (1212/13) წელიც (V. Minorsky, Akhlat, გვ. 329).

⁹² იბნ ვასილი, გვ. 201; სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი, გვ. 541; აბულ-ფიდა გვ. 113.

⁹³ კირაკოზ განძაკელი, გვ. 82; მოგვიანებით, არაბულ წყაროებში თამთა „ქურჯის“ სახლით (ალ-აშრაფის ცოლად) არის მოხსენიებული.

⁹⁴ ვარდან, გვ. 170

⁹⁵ იბნ ქასირი, გვ. 56; ეს ცნობა საეჭვოა, ვინაიდან საზავო პირობებში ალ-აშრაფის თამთაზე დაქორწინების შეტანა გაუმართლებელი იქნებოდა. ალ-აუჰადს თავად ესაჭიროებოდა ივანე მხარგრძელთან დამოყრება, როგორც ხლათის უსაფრთხოების გარანტია მომავალში. ხოლო ალ-აშრაფი პარანის მფლობელი იყო ალ-აუჰადის გარდაცვალებამდე.

⁹⁶ V. Minorsky, Prehistory of Saladin, გვ. 150.

⁹⁷ იქვე, შენ. 2, ალ-აშრაფი თავისი ძმის გარდაცვალებისას ხლათში იმყოფებოდა. იბ. იბნ ვასილი, გვ. 208; სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი, გვ. 562. ამ უკანასკნელის სიტყვით, მომავლედგმა ალ-აუჰადმა თვითონ უანდერძა თავისი სამფლობელო ალ-აშრაფს (იქვე).

⁹⁸ იბნ ვასილი, გვ. 273.

ხოცა ბევრი, დაატყვევა წარჩინებულნი, რომელთაგან ცოტა-ღა გადარჩა⁹⁹. ალ-აუჰადისგან მხოლოდ უბედურება და ხოცვა-ყლუტა ახსოვდა ხლათის მოსახლეობას¹⁰⁰.

ძნელი სათქმელია, თვითონ შეთხზა ფრანგმა რაინდმა ალ-აუჰადის სიკვდილით დასჯის ამბავი, თუ მართლაც ასეთი იყო სირია-პალესტინაში ჩასული ხმები. არც ერთია წარმოუდგენელი და არც მეორე. ხლათის მფლობელის უეცარი სიკვდილი ძალუენებურად უკავშირდებოდა ხლათის ბრძოლებსა და გარემოცვას. ყოველ შემთხვევაში, დე ბუას მიერ მოთხრობილი ქართველთა ძლევამოსილება სწორედ ასეთ შტრიხს მოითხოვდა. „ბაბილონის სულტნის“ შვილის დატყვევება და თავის მოკვება ორგანულად ერწყმის მთელი წერილის პათოსს.

გამოდგება თუ არა წერილის დათარიღებისათვის მის ბოლო ნაწილში აღწერილი მიწისძვრა?¹⁰¹.

დე ბუას სიტყვით, მიწისძვრა მომხდარა „ლოსორის ქვეყანაში, რომელიც ესაზღვრება იკონიის სულტნის ქვეყანას“¹⁰². ჩვენი აზრით, „ლოსორი“ უნდა წარმოადგენდეს „ლასკარის“ დამახინჯებას. მაშასადამე, „ლოსორის ქვეყანა“ ნიშნავს ნიკეის იმპერიას, რომელსაც განაგებდა ლასკართა დინასტია¹⁰³. ჩვენს მოსაზრებას ისიც ადასტურებს, რომ სწორედ ნიკეის ტერიტორიაზე მდებარეობდა ფრანგი რაინდის წერილში დასახელებული ქალაქი, სახელდობრ ფილადელფია¹⁰⁴. ამასთან ერთად, ეს ქალაქი იკონიის სასულტნოს საზღვართან მდებარეობდა¹⁰⁵. დე ბუა მოგვითხრობს, რომ დიდ მიწისძვრას დაუენგრევია მრავალი ქალაქი და მათ შორის — ფილადელფია¹⁰⁶. რ. რორიხტი სკეპტიკურად შენიშნავს, რომ ამაო არის ვეძებოთ ქრონიკებში ამგვარი მიწისძვრის მოხსენიება¹⁰⁷. ჩვენი აზრით, თუნდაც აღმოვაჩინოთ რომელიმე წყაროში აღნიშნულ ტერიტორიაზე მომხდარი მიწისძვრის თარიღი, მას არსებითი მნიშვნელობა არ ექნება დე ბუას წერილის დასათარიღებლად, ვინაიდან ფილადელფიის მიდამოები წარმოადგენს ტექტონიკურ ზონას. ირკვევა, რომ ქ. ფილადელფია და მის შორიახლოს მდებარე ქალაქები (ლაოდიკეა, აპამეა) ხშირად განიცდიდნენ მიწისძვრებს¹⁰⁸.

⁹⁹ იქვე, გვ. 177; იბნ ალ-ასირი, გვ. 297.

¹⁰⁰ იბნ ვასილი, გვ. 177—178, 187; იბნ ალ-ასირი, გვ. 297.

¹⁰¹ ზემოხსენებული ფრაგმენტი არ არის თარგმნილი ქართულ ენაზე.

¹⁰² *Regesta*, გვ. 234; რ. რორიხტის განმარტებით, „ლოსორის ქვეყანა“ გულისხმობს ისაერას (იქვე, შენ. 7). მაგრამ ისაერის მხარე ამ ხანებში ეკუთვნოდა იკონიის სასულტნოს, ხოლო დე ბუა ამბობს, რომ აღნიშნული ქვეყანა ქრისტიანულია.

¹⁰³ ნიკეის იმპერია წარმოიშვა ჩრდილო-დასავლეთ მცირე აზიაში 1204 წელს და იარსება 1261 წლამდე. დაწვრ. იხ. *Ф. Успенский*, დასახ. შრ., გვ. 536—606; *A. Gardner*, *The Lascarids of Nicea*, London, 1912.

¹⁰⁴ *Ф. Успенский*, დასახ. შრ., გვ. 544.

¹⁰⁵ *Ф. Успенский*, იქვე, დასახ. რუკა, გვ. 544—545; *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*, перевод под редакцией И. Тронцкого, СПб, 1863, გვ. 120.

¹⁰⁶ დღევანდელი ალაშქირი (თურქეთის ტერიტორიაზე).

¹⁰⁷ *Regesta*, გვ. 234, შენ. 6.

¹⁰⁸ *Страбон*, *География*, перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского, Москва, 1964, გვ. 542, 588. დიდი მიწისძვრები აქვთ დამოწმებული ფილადელფიის მეზობელ ქალაქებში სხვა ავტორებსაც. დაწვრ. იხ. *W. M. Ramsay*, *The cities and Bishopries of Phry-*

ზემოთქმული კიდევ ერთხელ გვარწმუნებს, რომ ფრანგი რაინდის წერილში მოტანილი ცნობები სინამდვილეს ემყარება.

თავისთავად, შემთხვევითი არ უნდა იყოს მიწისქვრის მოხსენიებაც, ფილადელფიაში რომ მომხდარა, რადგან ნიკეის იმპერია ჯვაროსანთა ინტერესებს უკავშირდებოდა¹⁰⁹.

დე ბუას მიერ აღწერილი მიწისქვრა ერთობ ფანტასტიკური იერით ხასიათდება. მაგრამ აქაც ზემოთ აღნიშნულ მოვლენას უნდა ჰქონდეს ადგილი: ამბის გაზვიადება და გადასხვაფერება (რაც შეიძლება დიდი შთაბეჭდილების მოსახდენად მკითხველსა და მსმენელზე)¹¹⁰. ფრანგი რაინდის სიტყვით, მიწისქვრას შუაზე გაუხლეჩია მთა და მთელი დღის განმავლობაში ინთხეოდა ერთი მხრიდან რძე და მეორედან — სისხლი. ხოლო მომდევნო დღეს იმავე ადგილას უნახავთ მყარალი წყალი და ქვიშის გროვა¹¹¹. თუ არ ვცდებით, ეს უცნაური სურათი მიგვანიშნებს, რომ მიწისქვრის გარდა, ვულკანის ამოფრქვევაც მომხდარა ფილადელფიის მიდამოებში. მაშინ მტკიცდება, რომ დე ბუას ფანტასტიკური ცნობაც კი ნაწილობრივ სინამდვილიდან მომდინარეობს, ვინაიდან ვულკანური მოქმედება, მიწისქვრათა მსგავსად, ძველი დროიდანვე ახსიათებდა ფილადელფიის რაიონს¹¹².

საფიქრებელია, რომ ფრანგი რაინდი წინა წლებში დატრიალებულ ამბებს არ მისწერდა თავის ადრესატს. ამასთან დაკავშირებით, ჩვენს ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება: დე ბუა აღნიშნავს, რომ მიწისქვრა მომხდარა 22 ივნისს, ხოლო ეს ამბავი შეუტყვეიათ აგვისტოს დამლევს¹¹³, ე. ი. დაახლოებით ორი თვის შემდეგ. ასევე ახალი ამბავი იქნებოდა 1211 წ. ივლისში დადებული ზავი იერუსალიმის სამეფოსა და აიუბიანთა სახელმწიფოს შორის, აგრეთვე ქართველთა ლაშქრობა ხლათზე და ალ-აუჰადის სიკვდილი.

გია, vol. I, Oxford, 1895, გვ. 38; XVII საუკუნის ფრანგი მოგზაური ტავერნიე აღნიშნავს, რომ ქ. ალამპორი, რომელსაც წინათ ერქვა ფილადელფია, მოლიანად დანგრეულია და კვლავინდებურად განიცდის მიწისქვრებს. J. B. Tavernier, Les six voyages, Paris, 1676, გვ. 86.

¹⁰⁹ 1210 წელს დაიწყო ახალი ციცი ბრძოლებისა თეოდორე ლასკარსა და კონსტანტინოპოლის ლათინთა იმპერატორს შორის. 1211 წლის თებერვალში ლასკარის მიერ იკონიის სულტანის დამარცხებამ და თურქებთან დადებულმა ზავმა საშუალება მისცა ნიკეის მბრძანებელს მთელი ყურადღება გადაეტანა ლათინებთან ბრძოლაზე. ლასკარი მოუწოდებს ბიზანტიის სხვადასხვა ოლქებს, რომ საერთო ძალებით განდევნონ მტერი და დაიბრუნონ კონსტანტინოპოლი. 1211 წ. შემოდგომაზე მოხდა გადამწყვეტი შეტაკება ლათინებთან, რომელიც დამთავრდა ლასკარის დამარცხებით. იხ. Ф. Успенский, დასახ. შრ., გვ. 548—549, A. Gardner, დასახ. შრ., გვ. 82—84; История Византии, т. III, Москва, 1967, გვ. 53—54.

¹¹⁰ რა თქმა უნდა, ასეთი „ბრალდება“ თანაბარი უფლებით შეგვიძლია წაუყენოთ ფრანგი რაინდის ინფორმატორებს, მაგრამ ყოველგვარ გადახვევას სინამდვილისაგან პირობითად მივაწერთ წერილის ავტორს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ დე ბუას წერის განვიხილავთ მხოლოდ მისი დათარიღების თვალსაზრისით და ამდენად განზე ვტოვებთ ცნობას, სადაც აღნიშნულია თამარის ანდრძი და ლამა-გიორგის განზრახვა (ამ საკითხის შესახებ იხ. ზ. ავალიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 145; შ. ამირანიანი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1971, გვ. 361—363).

¹¹¹ Regesta, გვ. 234.

¹¹² სტრაბონი გადმოგვცემს, რომ ფილადელფიასთან მიწის ზედაპირი დაფარულია ფერფლით, კლდეები და მთები შავი ფერისაა, ნახანძრალივით; დედამიწის წიაღიდან ამოხეტოილ გახორბეულ ლოდებს კლდოვანი ბორცვები წარმოუქმნია (სტრაბონი, გვ. 589). რაც შეეხება მყარალ წყალს, შესაძლოა იგულისხმებოდეს მინერალური წყლები. ფილადელფია დღესაც ცნობილია თავისი ცხელი წყაროებითა და ბუნებრივი აბანოებით. იხ. Ramsay, Historical Geography of Asia Minor, London, 1890, გვ. 121; თავის დროზე ამასვე აღნიშნავდა სტრაბონი (გვ. 590).

¹¹³ Regesta, გვ. 234.

ჩვენი საბოლოო დასკვნით, დე ბუას წერილის ყველაზე დამაჯერებელი თარიღია 1211 წლის შემოდგომა (ალბათ სექტემბერი).

წერილში თამარი გარდაცვლილად მოიხსენიება, უფრო ზუსტად, ის ცოცხალი აღარ ყოფილა ხლათზე ლაშქრობის დროს (1210 წლის მეორე ნახევარი)¹¹⁴. მაშასადამე, დე ბუას წერილი ადასტურებს ნუმისმატიკურ მონაცემებს თამარ მეფის გარდაცვალების შესახებ 1210 წლის პირველ ნახევარში.

რას უნდა გამოეწვია ფრანგი რაინდის წერილში მითითებული ამბების გაზვიადება და გადასხვაფერება?

ჯვაროსნები დიდ იმედებს ამყარებდნენ იმაზე, რომ ქართველები — „მებრძოლი ქრისტიანი ხალხი“ (ევროპულ წყაროებში ხშირად გვხვდება ასეთი გამოთქმა) დახმარებას გაუწყვედნენ მათ სარკინოზებზე შეტევით ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში¹¹⁵. ხლათზე ლაშქრობის კარგი დასაწყისი და თვით ხლათის გარემოცვა კიდევ უფრო გააღვივებდა ჯვაროსანთა იმედებს.

მორეული მოკავშირის გამოჩენით აღძრული აღტაცება ბაღებს მომხიბლავ ოცნებას, რომ საქართველოს ურიცხვი მხედრობა დაიხსნის იერუსალიმს „ბაბილონის სულტნის“ ხელთაგან და მთელ მაჰმადიანურ სამყაროს დაიმორჩილებს¹¹⁶.

წარმოქმნილ ოცნებას მშვენიერად ეხმიანება „დედოფლის უძლიერების თამარის“ ანდერძი, რომლის შესრულებას („წარმართთა ნებით თუ უნებლიედ“), ესწრაფვის მისი ძე და მემკვიდრე, ალექსანდრე მაკედონელის ბადალი ჭაბუკი მეფე. დამოუკიდებლად იმისგან, მოეპოვება თუ არ მოეპოვება ხსენებულ პასაჟს რაიმე რეალური საფუძველი, იგი სარწმუნოდ ხდის უახლოეს ხანში იერუსალიმის კედლებთან ქრისტიანული ქვეყნის მხედრობის მოახლოებას. ეს ნახევრად ზღაპრული ოცნება სინამდვილის ელფერით ემოსება. რასაც განაპირობებს ერთი მხრივ — იმდროინდელი საქართველოს საერთაშორისო ავტორიტეტი, და მეორე მხრივ — სასოწარკვეთილ ჯვაროსანთა სულისკვეთება.

ზ. ავალიშვილი წერდა: „საქართველოს მოსალოდნელი დახმარებით უცებ დაიმედებული რაინდი სამშობლოში ერთს ნაცნობ მღვდელთ-მთავარს დაუყოვნებლივ წერილს უგზავნის, გაგონილი ამბის შესაფერა გაზვიადებით, რომ იქ, საფრანგეთს, საჯვაროსნო ქადაგება ამით წააქეზოს და მას ახალი საზრდო მიაწოდოს. სწორედ ამგვარ საპროპაგანდო ეპისტოლეებს მაშინ ეკლესიებსა და კრებებში საჯაროდ ჰკითხულობდნენ ევროპის ქვეყნებში“¹¹⁷.

დე ბუას წერილს, რომელსაც პროპაგანდისტული დანიშნულება გააჩნდა, ცხადია, ვერ მოვთხოვთ ისტორიული სინამდვილის ზედმიწევნით ზუსტ ასახვას, და როდესაც გარკვეული ასპექტით განვიხილავთ წერილში დამოწმებულ ცნობებს, აღარ გავგოცდებით ნამდვილად მომხდარ მოვლენათა ტრანსფორმაცია, ზოგჯერ უკიდურესობამდე მისული.

¹¹⁴ დამოუკიდებლად დე ბუასგან, ამასვე ვეამცნობს ლაშა-ვიორგის დროინდელი მემატიანე.

¹¹⁵ C. R. Conder, The Latin Kingdom of Jerusalem, London, 1897, გვ. 303.

¹¹⁶ ჯვაროსანთა ისტორიაში არც ისე იშვიათია ანალოგიური ილუზიები და არა მარტო საქართველოსთან დაკავშირებით. თუნდაც ის რად ღირს, რომ დამარცხების პირას მისული მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობა მონღოლთაგან ელოდა შველას! (დაწერ. იხ. P. Хенниг, დასახ. შრ., გვ. 26—29.

¹¹⁷ ზ. ავალიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 144—145.

ვიმეორებთ, დე ბუას წერილი პროპაგანდისტულ ნაწარმოებს წარმოადგენს და სწორედ 1211 წელს იყო მართებული და მიზანშეწონილი ასეთი ხასიათის წერილის გაგზავნა დასავლეთ ევროპაში.

ექვსწლიანი ზავი იერუსალიმის სამეფოსა და აიუბიანთა სახელმწიფოს შორის დასრულდა 1210 წლის ზაფხულში. ფრანკებმა უარი თქვეს ზავის განახლებაზე, თუნდაც რამდენიმე თვით, და საომარ მოქმედებას შეუდგნენ პალესტინაში¹¹⁸. ამის საპასუხოდ, ალ-მუჰამმა (ძე ალ-ადილისა, დამასკოს მფლობელი) შეუტია ქ. აკრას, ფრანკებმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს და უკან გააბრუნეს, მაგრამ აკრას მიდამოები აოხრებულ იქნა¹¹⁹. 1211 წლის მაისში იერუსალიმის ნომინალურმა მეფემ იოანე დე ბრიენმა ათასი მეომარი გადასხა ზღვით ეგვიპტის სანაპიროზე, ქ. დამიეტას მახლობლად, მაგრამ მალე აშკარა გახდა, რომ ამო იყო წარმატებაზე ფიქრი ევროპიდან დახმარების გარეშე¹²⁰. იერუსალიმის მეფე დაჟინებით ითხოვს სამხედრო ძალებს, რომის პაპი ინოკენტი III (1198—1216) კიდევ ერთხელ აჩალებს ჯვაროსნული ლაშქრობის ქადაგებას მთელს ევროპაში, მაგრამ ვერ პოულობს აქტიურ გამოხმაურებას¹²¹.

ქართული ისტორიოგრაფიისათვის დღემდე უცნობია რომის პაპის ინოკენტი III-ის ეპისტოლე საქართველოს მეფისადმი, დათარიღებული 1211 წლის 7 ივნისით¹²². ეპისტოლეს ასეთი სათაური აქვს: „საქართველოს ბრწყინვალე მეფეს — მოწოდება წმიდა მიწის დასაცავად“¹²³.

ინოკენტი III-ის ეპისტოლე, ჩვენი აზრით, პასუხი უნდა იყოს საქართველოს მეფის ეპისტოლეზე. ამას ადასტურებს თვით მისი ტექსტი, სადაც რომის პაპი უწონებს საქართველოს მეფეს „ურწმუნოთა“ წინააღმდეგ გალაშქრების საქებას განზრახვას. საფიქრებელია, რომ ლაშა-გიორგიმ 1210 წლის ზაფხულში გაუგზავნა რომის პაპს ეპისტოლე, რომლითაც აუწყა მომავალი

¹¹⁸ W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge, 1907, გვ. 297.

¹¹⁹ R. Grousset, დასახ. შრ., გვ. 193.

¹²⁰ იქვე, გვ. 194; . Stevenson, დასახ. შრ., გვ. 298.

¹²¹ M. Hardwicke, *The Crusader States, History of the Crusades*, ტ. II, გვ. 537; ფრანკები იძულებული გახდნენ კიდევ ერთი ექვსწლიანი ზავი დაედოთ. რა თქმა უნდა, ეს დროებითი შესვენება იყო. 1217 წელს დაიწყო მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობა.

¹²² როგორც ჩანს, მ. თამარაშვილს გამოჩენია ეს დოკუმენტი. მის არსებობას მიუთითებენ რ. რორიხტი (R. Röhrich, დასახ. შრ., გვ. 715, შენ. 3) და რ. გრუსე (R. Grousset, დასახ. შრ., გვ. 231, შენ. 2). ისინი იმოწმებენ ა. პოტჰასტის კრებულს, სადაც აღწუსულია რომის პაპთა ეპისტოლენი სხვადასხვა ქვეყნის მეფეებისადმი და მღვდელმთავრებისადმი (XII—XIV სს. იხ. A. Potthast, *Regesta Pontificum Romanorum*, t. I, Berolini, 1874, № 4267, გვ. 368. სრული ტექსტი დასახელებული ეპისტოლესი გამოქვეყნებულია შემდეგ გამოცემებში. S. Baluzius, *Innocentii epistoliarum*, t. II, Parisi, 1682, გვ. 536; O. Reynaldus, *Annales Ecclesiastici*, t. I, Lucae, 1747, გვ. 314; I. Migne, *Patrologiae cursus completus*, t. 216, Parisi, 1855, გვ. 433.

¹²³ შდრ. «*Illustri regi Avoguiæ — Hortatur ad defensionem Terrae Sanctae*». ლათინური «*Rex Avoguiæ*» იგივეა, რაც ქართული წყაროების „მეფე აბხაზთა“ (resp. „აფხაზთა“). რუსუდან დედოფლის ეპისტოლეში ეკითხულობთ: «*Russudana. . . regina de Aveguia*» (იხ. მ. თამარავილი, დასახ. შრ. გვ. 563) ანუ „რუსუდან აფხაზთა დედოფალი“ (იქვე, გვ. 7). ოდნავ განსხვავებულ ვარიანტს იმოწმებს რ. რორიხტი (R. Röhrich, დასახ. შრ., გვ. 120, შენ. 3) და განმარტავს: «*David «rex Aveziae» das ist Grusiens*».

ლაშქრობა ხლათზე. რომში ამავე დროს შეიტყობდნენ, რომ საქართველოში დედოფლის ნაცვლად ტახტზე ასულა მეფე¹²⁴.

ძნელი დასაშვებია, რომ თამარის სახელი და ვინაობა არ სცოდნოდათ რომში. მაშასადამე, 1211 წლით დათარიღებულ ეპისტოლეს საქართველოს მეფის (და არა დედოფლის) სახელზე უცოდინარობით ვერ ავხსნით.

რ. რორიხტი არ ამხვილებს ყურადღებას აღნიშნულ გარემოებაზე¹²⁵. მაგრამ რ. გრუსე, ეტყობა, დაუბნევია იმ შეუსაბამობას, რომ თამარი გარდაიცვალა 1212 წელს (მ. ბროსეს მიხედვით), ხოლო 1211 წლის 7 ივნისით დათარიღებულ ეპისტოლეში რომის პაპი მიმართავს საქართველოს მეფეს და არა დედოფალს. რ. გრუსე გვერდს უვლის ამ დაბრკოლებას და ფრთხილად აღნიშნავს, რომ ინოკენტი III-მ მისწერა „საქართველოს სამეფო კარს“ ლათინთა და ქართველთა ჯვაროსნული ლაშქრობის შესათანხმებლად¹²⁶. მიუხედავად ამისა, ფრანგ მკვლევარზე გადამწყვეტი შთაბეჭდილება მოუხდენია დასახელებულ ეპისტოლეს და ეპიე შეჰპარვია ბროსესეულ თარიღში. რ. გრუსე იქვე წერს: „სახელგანთქმული დედოფალი თამარი (1184—1211 ან 1212)“, თუმცა უკომენტაროდ სტოვებს ამ ორპოფულ თარიღს.

რომის პაპის ინოკენტი III-ის ეპისტოლე საქართველოს მეფისადმი, დათარიღებული 1211 წლის 7 ივნისით, ადასტურებს, რომ 1211 წელს თამარი ცოცხალი აღარ იყო.

უკვე შეიძლება შევაჯამოთ ჩვენი კვლევა-ძიების შედეგები.

ბასილი ეზოსმოდვარის მიხედვით, დავით სოსლანი გარდაიცვალა 1206 ან უფრო 1207 წელს (ყარსის აღების შემდეგ). ასე რომ, მთელ რიგ წყაროებში დამოწმებული ეს თარიღი, რომელსაც შეცდომით მიიჩნევენ თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღად, სინამდვილეში უნდა ეკუთვნოდეს დავითს.

სამი თანადროული ქართული წყაროს ცნობით, ლაშქრობა ირანში მომხდარა თამარის მეფობისას. ხოლო ამ ლაშქრობის ყველაზე სარწმუნო თარიღს წარმოადგენს 1209 წელი.

ნუმიზმატიკური მასალების თანახმად, თამარი გარდაიცვალა 1210 წლის პირველ ნახევარში. ამ თარიღს ადასტურებს ლაშა-გიორგის დროინდელი მატინე, სადაც ლაშქრობა ხლათზე (1210 წლის მეორე ნახევარი) შეტანილია ლაშა-გიორგის მეფობის აღწერაში.

დე ბუას წერილში მოცემული ინფორმაციის დეტალური ანალიზი გვიჩვენებს, რომ 1210 წლის მეორე ნახევარში თამარი ცოცხალი აღარ ყოფილა. ამასვე მეტყველებს რომის პაპის ეპისტოლე საქართველოს მეფისადმი.

ყოველივე ამის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ თამარის გარდაცვალება და ლაშა-გიორგის გამეფება მოხდა 1210 წელს.

¹²⁴ ანალოგიური სურათი წარმოგიდგება რუსუდანთან დაკავშირებით. თავის ეპისტოლეს რუსუდანი ხელს აწერს. როგორც „regina“ და რომის პაპიც საპასუხო ეპისტოლეში მიმართავს საქართველოს დედოფალს. იხ. A. Potthast, დასახ. შრ., № 7242, გვ. 625.

¹²⁵ მხოლოდ მიუთითებს: „ihren König (rex Avogiae)“. R. Röhrich, იქვე. თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მას სწორედ თამარის გარდაცვალების თარიღის (1212 წ.) მიხედვით აქვს დათარიღებული დე ბუას წერილი.

¹²⁶ R. Grousset, იქვე.

დევიდ ლანგის პიზიტის გამო

1974 წლის იანვარში საქართველოში სტუმრად იმყოფებოდა ინგლისელი ქართველოლოგი, ლონდონის უნივერსიტეტის პროფესორი დევიდ მარშალ ლანგი. ჩვენი მეცნიერული საზოგადოებრიობა კარგად იცნობს და აფასებს დ. ლანგის ღვაწლს ქართული კულტურის შესწავლის საქმეში. იგი მრავალმხრივი მკვლევარია — ისტორიკოსი, საკუთრივ ნუმისმატიკოსი, და ფილოლოგი-ლიტერატურათმცოდნე. ლანგმა მშვენივრად იცის ქართული და რუსული ენები, გულმოდგინედ ადევნებს თვალყურს ჩვენი მეცნიერების წინსვლას და რესპუბლიკის კულტურულ მშენებლობას. იშვიათი ბიბლიოფილია, წყაროების საუკეთესო მცოდნე, ცოცხალი კავშირი აქვს დამყარებული ჩვენს სამეცნიერო დაწესებულებებთან, ქართველ მეცნიერებთან და მწერლებთან. საფუძვლიანად იცნობს ჩვენი ქვეყნის წარსულსა და აწმყოს. ცნობილია დ. ლანგის წიგნი „ქართველები“, რომელიც ჯერ ამერიკაში დაიბეჭდა და შემდეგ პოლონურად გამოქვეყნდა (ვარშავა, 1972). ამ პატარა ნარკვევში ჩვენ ვეხებით დ. ლანგის ფილოლოგიურ ნაშრომებს. დასავლეთის სხვა ქართველოლოგებისაგან დ. ლანგი იმით გამოირჩევა, რომ ქართული სასულიერო მწერლობის გარდა სწავლობს და იკვლევს საერო მხატვრულ ლიტერატურას. საპატიოა ის ღვაწლი, რაც დ. ლანგს მიუძღვის „ბალავარიანის“ მიმართ. მან ძკაცრად გააკრიტიკა გერმანელი ბიზანტინისტის დელგერის ნიპილისტური შეხედულება. ინგლისელი მეცნიერი ბეჯითად და საბუთიანად ამტკიცებს, რომ „სიბრძნე ბალავარისის“ ბერძნული რედაქციის ავტორია ექვთიმე ათონელი და არა იოვანე დამასკელი. ფაქტობრივ ლანგმა გამოავლინა „სიბრძნე ბალავარისის“ უძველესი და უმნიშვნელოვანესი ქართული იერუსალიმური ნუსხა და მისი ტექსტის ინგლისური თარგმანიც გამოსცა (ლონდონი, 1966). საგანგებო წერილით შეეხმანა დ. ლანგი პეტრე იბერის საკითხს (1951).

მთელი რიგი ნარკვევები მიუძღვნა ლანგმა ქართული კლასიკური პერიოდის ეპიკურ ძეგლებს, კერძოდ, „ამირანდარეჯანიანისა“ და „ვეფხისტყაოსანს“.

დ. ლანგს დამსახურებად უნდა ჩავთვალოთ ის გარემოება, რომ ბოდლეს ბიბლიოთეკის უორდროპისეულ ხელნაწერ ფონდში იპოვა და შეისწავლა „ამირანდარეჯანიანის“ ამბის უცნობი ქართული თარგმანი, რომელიც ახალ დროს, XIX საუკუნის პირველ მესამედს ეკუთვნის. აღნიშნული ძეგლის აღმოჩენისა და „ამირანდარეჯანიანის“ სტივენსონისეული ინგლისური თარგმანის გამოქვეყნების გამო დ. ლანგმა ინგლისელ ირანოლოგ გ. მერედით-ოუენსთან ერთად დაბეჭდა საინტერესო, მაგრამ ბევრ რიგად სადავო ხასიათის ნაშრომი (1959 წ.). ამ ნაშრომის თაობაზე უკვე გვაქვს გამოთქმული ჩვენი მოსაზრება (ნარკვევები, IV, 1964) და აქ აღარ გავიმეორებთ. საყურადღებოა დ. ლანგის გამოკვლევა „ხალხური და კურტუაზიული ელემენტები ქართულ ეპოსში“

(1970 წ.). აქ ავტორს გარჩეული აქვს ქართული ეპიკური სამწერლობო და ფოლკლორული ძეგლები უძველესი დროიდან გიორგი ლეონიძის პოემამდე „ბავშვობა და ყრობა“. შიგადაშიგ მკვლევარი ეხება „ვეფხისტყაოსნის“ როგორც პრობლემურ საკითხებს. არსებითად ანალოგიურ საკითხებს მოიცავს მისი მოხსენება ორიენტალისტთა XXV საერთაშორისო კონგრესზე მოსკოვში „შუა საუკუნეთა ქართული ლიტერატურის პრობლემები“ (მოხსენების ტექსტი დაბეჭდილია ამ კონგრესის შრომებში, მოსკოვი, 1963). საგანგებო ინტერესს იწვევს დ. ლანგის შესავალი ლექცია, რომელიც მას წაუკითხავს ლონდონის უნივერსიტეტში 1965 წლის 2 ნოემბერს (ლექციის ტექსტი დაიბეჭდა ცალკე წიგნად, ლონდონი, 1966). ამ ლექციაში განზოგადებულია და თანმიმდევრულად განვითარებულია ქართული მწერლობის ისტორიაზე მისი თვალსაზრისი. ლექციის სათაურიც საესებით გამოხატავს მისი შინაარსის ხასიათს — „ქართული ლიტერატურის განვითარების საფეხურები“. ლექციაში ავტორი ჩერდება ქართული მწერლობის სათავეებზე. მკაფიოდ აანალიზებს ქართული სასულიერო მწერლობის, უპირატესად ორიგინალური ჰაგიოგრაფიის ძეგლებს. ამბობს, რომ იაკობ ცურტაველი „ცოცხალი რეალიზმი“ კვალობაზე მხატვრულად აღწერს ჩვენი ქვეყნის იმდროინდელ ცხოვრებისეულ სინამდვილეს. ისევე რეალისტურია და მძლავრი რელიგიურ-პატრიოტული სულისკვეთებითაა გამსჭვალული იოვანე საბანისძის „აბოს წამება“. ღირსეულად აფასებს დ. ლანგი ბასილ ზარზმელის, გიორგი მერჩულეს, ათონელების, იოვანე პეტრიწისა და სხვა სახელოვან ქართველ მწერალთა ლიტერატურულ მოღვაწეობას. პეტრე იბერზე ამბობს, ეს სწორედ ის პეტრეა, რომელიც თავის დროის ერთ-ერთ უდიდეს თეოლოგად ითვლებოდა და რომელსაც განსვენებული ერნესტ ჰონიგმანი და შალვა ნუცუბიძე დიონისე არეოპაგელის სახელით ცნობილი შრომების ავტორად მიიჩნევენო.

ლექციაში შედარებით ვრცლად არის მიმოხილული კლასიკური პერიოდის ლიტერატურული ცხოვრება (კლასიკურ პერიოდს დ. ლანგი უწოდებს „ოქროს ხანას“). განსაკუთრებით შთაბეჭდილია „ვეფხისტყაოსნის“ იდეურ-მხატვრული ანალიზი. ძალიან ცოტას ამბობს მკვლევარი ე. წ. აღორძინების პერიოდზე. ორიოდე სიტყვით იხილავს ნ. ბარათაშვილისა და აკაკი წერეთლის პოეზიას, გაცილებით უფრო მეტ ადგილს უთმობს ილია ჭავჭავაძის ლიტერატურულ მოღვაწეობის დახასიათებას. დასასრულ საუბარია მიხეილ ჯავახიშვილსა და კონსტანტინე გამსახურდიანზე. დ. ლანგი დიდად აფასებს ქართველი ხალხის შემოქმედების ნაყოფს როგორც წარსულში, ისე აწმყოში და დიდ წარმატებას უქადის ქართულ კულტურას სამერმისოდ.

ლექცია დ. ლანგს დაუმთავრებია განცხადებით, რომ სანამ მას ლონდონის უნივერსიტეტში კავკასიათმცოდნეობის პროფესორის საპატიო პოსტი ექნება დაკავებული, ყოველმხრივ შეუწყობს ხელს ამ „ორიგინალური და კემპარიტილ ჩინებული“ ლიტერატურის სრულყოფილად შესწავლას.

ჩვენ ფრიად საყურადღებო გარემოებად ვთვლით ქართული სულიერი კულტურის მაღალ შეფასებას ლონდონის უნივერსიტეტის კათედრიდან. მაგრამ ნებას ვაძლევთ ჩვენს თავს ორი რამ მაინც გარკვევით შევნიშნოთ პატივცემულ ინგლისელ მეცნიერს. პირველი: უსაფუძვლოდ გვეჩვენება ქართული დამწერლობის წარმოშობის მისეული აზრსა, მეორე: სრულიად დაუსაბუთებელია ლექციაში გატარებული თვალსაზრისი (ამ თვალსაზრისის ავითარებს

იგი მის სხვა შრომებშიც — თითქო „ვეფხისტყაოსნის“ განთქმული პროლოგ-ეპილოგი შემდეგდროინდელი დანართი იყოს და თითქო ჩვენი უკვდავი პოემა დაიწერა თამარის შემდეგ.

ძვირფას საინფორმაციო ცნობებს შეიცავს დ. ლანგის ნარკვევი „ქართვლოლოგიური კვლევა-ძიება ოქსფორდში“, რომელიც ქართულადაც გამოქვეყნდა („ცისკარი“, 1957, № 4).

დევიდ ლანგმა ბევრ ინგლისელ ახალგაზრდას შეასწავლა ქართული ენა და შეაყვარა ქართული მწერლობა. ქართველი საზოგადოება არ ივიწყებს მის ამავს. თბილისის უნივერსიტეტის სამეცნიერო საბჭომ კი დ. ლანგი უკვე 1968 წელს აირჩია თავის საპატიო დოქტორად.

ა. ბ.

ქ რ ო ნ ი კ ბ

1975 წლის 17—23 აგვისტოს ლიდსში (ინგლისი) გაიმართება ფონეტიკის საერთაშორისო საზოგადოების კონგრესი.

მისამართი: Prof. Mac-Carthy, Secretary General of the Congress.
 Special Courses Division,
 Department of Adult Education and Extra-Mural Studies,
 Leeds University,
 Leeds LS2 9IT,
 England

ЗАМЕЧЕННЫЕ ОПЕЧАТКИ

Страница	Строка	Напечатано	Следует читать
11 17	22 сверху 8 "	Руссо чень	Монтескье честь

ფასი 1 მან.

1107

Индекс 76 198

